

DIJALOG 3-4, 2021.
Časopis za filozofiju i društvenu teoriju

Izdavači:

**Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine**
Bistrik 7, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
telefon: +387 33 560 700, +387 560 722
fax: +387 33 560 703
e-mail: dijalog@anubih.ba
web: www.anubih.ba

Medunarodni centar za mir, Sarajevo

Titova 9a/V, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
telefon: +387 62 031 594
fax: +387 33 207 948
e-mail: ibrahim.spahic1@gmail.com
web: www.sarajevskazima.ba

Urednici:

Slavo Kukić
Asim Mujkić

Gostujuće urednice:

Zlatiborka Popov Momčinović
Amila Ždralović

Savjet Časopisa:

Mile Babić
Ivan Cvitković
Fikret Čaušević
Muris Čičić
Nerzuk Ćurak
Esad Duraković
Blagoje Govedarica
Senahid Halilović
Serafin Hrkać
Dževad Juzbašić
Marina Katnić-Bakaršić
Emina Kečo Isaković
Juraj Martinović
Adila Pašalić Kreso
Mirko Pejanović
Ibrahim Spahić
Abdulah Šarčević
Miloš Trifković

Redakcija:

Dževad Karahasan
Miodrag Simović
Jasna Bakšić Muftić
Predrag Finci
Jasmina Husanović
Zlatiborka Popov Momčinović
Ivan Šijaković
Miodrag Živanović
Bernard Harbaš

Tehnička sekretarka:

Belinda Milanović
e-mail: dijalog@anubih.ba

Lektura:

Irma Grebović-Muratović

Korektura:

Belinda Milanović
Sabina Vejzagić

DTP:

Narcis Pozderac

Račun:

ANUBiH 1610000010720063
Raiffeisen bank d.d. BiH, Sarajevo

Za izdavače:

Muris Čičić
Ibrahim Spahić

Tiraž:

200

Štampa:

Dobra knjiga Sarajevo

Članci/Radovi

Zlatiborka Popov-Momčinović i Amila Ždralović – Rod u <i>Dijalogu</i> Predgovor za specijalno izdanje <i>Dijaloga</i>	5
Milena Karapetrović – Feminističke/rodne teorije, epistemološki rezovi i ontologija	13
Tatjana Žarković – Nauka i drugost	24
Selma Alispahić i Jasmina Čaušević – Potencijal primjene performativne teorije jezika u okviru feminističke lingvistike.....	41
Sanela Bašić – Univerzalni osnovni dohodak: Novi rodno osjetljiv pristup socijalnim politikama	52
Dušanka Slijepčević – Društveni fenomen slobode i (ženske) mode (E)mancipacijska funkcija mode	71
Admira Sitnić i Melika Bašić – Položaj žena u upravljačkim strukturama u Bosni i Hercegovini.....	94

Prikazi

Zlatiborka Popov-Momčinović – “Neka ljubi ko god koga hoće” LGBTI populacija nekad i sad u zemljama Zapadnog Balkana	115
Amila Ždralović – Feministička filozofija Filozofkinje: ogledi iz feminističke filozofije i ontologije roda	119
Upute autorima.....	123

Rod u *Dijalogu*

PREDGOVOR ZA SPECIJALNO IZDANJE *DIJALOGA*

Novi broj *Dijaloga, časopisa za filozofiju i društvenu teoriju* koji izdaje Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u potpunosti je posvećen rodnim temama. U dogovoru sa uredništvom pripala nam je odgovornost i zadovoljstvo da pripremimo ovaj specijalni broj. Mišljenja smo da je upravo ovakav tematski orientir veoma potreban bh. društву i akademskoj zajednici iz više razloga.

Naime, iako je Bosna i Hercegovina napravila značajan napredak kada je riječ o promjeni zakonske regulative i uspostavljanju mehanizama za rodnu ravnopravnost, i dalje je primjetan veliki raskorak između *de iure* i *de facto*, tj. pravnih propisa i stvarnih učinka ovih mehanizama. Ovaj jedan raskorak se perpetuirat će i kroz nedovoljna akademska istraživanja i uopšte produkciju naučnih radova koji se bave rodnim temama u Bosni i Hercegovini. I dok se društvene nauke u Bosni i Hercegovini sve više feminizuju kada je riječ o strukturi upisanih studenata/kinja i zaposlenog nastavnog osoblja, nedovoljna vidljivost tzv. ženskog rada je povezana sa hijerarhijom između disciplina, ne-transparentnošću veza nauke i politike u kojima se istraživačice teže snalaze, i širim vrednosnim okvirom u kojem se žena kao drugost takvom stvara i reprodukuje unutar akademske zajednice i naučnog diskursa. Jedno od pitanja koje se samo od sebe nameće je zašto se nedovoljno ne pišu akademski radovi na ove teme, s obzirom da se u društvu teže nametnuti jasno definisane i hijerarhizovane rodne uloge, a nejednakosti na osnovu roda su i dalje uporno prisutni u ključnim sferama i oblicima ljudskog bivstvovanja i samopotvrđivanja u: politici, ekonomiji, religiji, kulturi, stepenu ostvarivanja ljudskih prava itd.? Takođe, ako u nauci i dalje cirkuliraju različiti oblici nejednakosti između žena i muškaraca, kako manifestni tako i oni suptilni, zašto se o tome nedovoljno piše i ne sprovodi više istaživanja?

Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini izričito nalaže sljedeće: „Nadležne vlasti, obrazovne institucije i druge pravne osobe obezbijedit će da planovi i programi metodologije osiguraju uspostavu obrazovnog sistema, koji će garantirati eliminaciju nastavnih programa koji sadrže stereotipnu društvenu ulogu muškarca i žene, a koji za posljedicu imaju diskriminaciju i nejednakost spolova“ (Član 11 (1)); „Sadržaji, koji promoviraju jednakost spolova, sastavni su dio nastavnog programa za sve nivoe obrazovanja“ (Član 11 (2)). No, imajući u vidu fragmentarno sprovođenje ovih odredbi, možemo ustvrditi da se vrijednosti akademskih sloboda u Bosni i Hercegovini tumače

i praktikuju kao sloboda od roda, ili sloboda bez roda, odnosno sloboda da se patrijarhat produkuje i reproducuje a ne dekonstruiše. Veberijanski koncept o tzv. nemogućnosti vrednosne neutralnosti društvenih nam, takođe, pruža okvir za tumačenje postojeće situacije. Možemo reći da se ovim pitanjima bave istraživačice (i istraživači) kojima je rodna ravnopravnost ključno i transparentno vrednosno opredjeljenje, dok tzv. „tiha većina“ polazi od stava da urodnjavanje narušava univerzalnost i objektivnost naučnog saznanja, odnosno da je pitanje koje se podrazumijeva kada se u nauci analiziraju različiti društveni fenomeni, ili je pak od sekundarnog značaja.

Takođe i s izvesnom ogradom možemo reći da je više analiza, istraživanja i publikacija vezano za stanje rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini urađeno i publikovano od strane organizacija civilnog društva (pri čemu naročito izdvajamo Sarajevski otvoreni centar koji je liderška organizacija kada je riječ o publikacija i istraživanjima, kao i Fondaciju CURE i TPO Fondaciju), međunarodnih organizacija (posebno UNDP-a i UN Women), stranih fondacija i njihovih ureda u Bosni i Hercegovini (posebno Friedrich Ebert Stiftung i Heinrich Böll Stiftung) nego od samih akademskih radnika/ca, instituta i istraživačkih projekata pri univerzitetima. To naravno ne znači da ovakvih istraživanja nema, naprotiv, kako individualno tako i u saradnji sa organizacijama civilnog društva, gore pomenutim međunarodnim tijelima i fondacijama, institutima i fakultetima iz regije, u okviru EU projekata, a ne treba zanemarivani ni lokalne istraživačke poduhvate koji podršku dobijaju pri nadležnim ministarstvima. Dalje, važno pitanje predstavlja i vidljivost naučnih radova iz ove oblasti i mogućnost dobijanja pažnje od strane naučne i šire javnosti, gdje se i dalje rodna pitanja tretiraju kao pitanja i problemi s marginе koji nikako da uđu u naučni *mainstream* našeg društva. Intencija ovog broja *Dijaloga* nije da na sva ta pitanja odgovori, već da pruži prostor da rod bude pozicioniran u sam centar naučne analize i diskusije.

Autorice koje su poslale radove za ovaj broj časopisa pokazuju da interes, posvećenost i rad postoji, i u ovom broju su objavljeni radovi Prof. dr Milene Karapetrović, filozofkinje sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci (rad *Ontologija, feminističke teorije i epistemološki rezovi*; MA Tatjane Žarković, sociološkinje sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (*Nauka i drugost: Prikaz promene odnosa na primeru razvoja antropologije*); MA Selme Alispahić, filozofkinje i sociološkinje i mr. sc. Jasmine Čaušević, magistrice rodnih studija (*Potencijal primjene performativne teorije jezika u okviru feminističke lingvistike*); prof. dr. sc. Sanele Bašić sa katedre za socijalni rad na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (*Univerzalni osnovni dohodak: novi pristup rodno osjetljiv socijalnim politikama*); MA Dušanke Slijepčević, sociološkinje sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci

(*Društveni fenomen slobode i (ženske) mode*), i pravnica MA Admire Sitnić i MA Melike Bašić (*Položaj žena u upravljačkim strukturama*). Radovi oda-brani za objavljivanje pokazuju širok dijapazon tema o kojima se piše iz rodne perspektive u ovom broju *Dijaloga*, počev od ontoloških i epistemoloških, sociološko-saznajnih odnosno sociološko-kulturalnih, lingvističkih, pravnih i politikoloških. Kreću se od samih temelja mogućnosti urodnjavanja mišljenja kao takvog u okviru filozofije (rad Milene Karapetrović), preko pregleda razvoja odnosno mogućnosti za razvoj rodne perspektive u okviru konkretne naučne discipline - antropologije (rad Tatjane Žarković) i lingvistike (rad Selme Alispahić i Jasmine Čaušević) da bi se potom artikulisali u sferi socijalnog rada i socijalnih prava (rad Sanele Bašić), životnog stila (rad Dušanke Slijepčević) i učešća žena u procesima odlučivanja (rad Admire Sitnić i Melike Bašić).

Milena Karapetrović u svom radu pokušava da odgovori zašto, kako i na koji način feministička filozofija i filozofija roda ostaju na marginama glavnih tokova savremene filozofije. Postavljaju se pitanja tradicionalističkih podela znanja s ciljem očuvanja granica vlastitog kanona ali i granica interdisciplinarnosti na kojima počivaju ženske studije. Autorica uvida da je za dekonstrukciju rodnih odnosa unutar filozofije kao temelja mišljenja neophodno urodnjavanje ontologije putem koje se proizvodi razumijevanje strukture i dijelova celokupne stvarnosti, i epistemologije „kako bi se jasno uvidjelo ko se ne(priznaje) kao subjekt koji proizvodi znanje“. S posebnom pronicljivošću se problematizuje pristup na osnovu kojeg se muškocentrična „priroda“ filozofije zapravo objašnjava društvenim odnosima nejednakosti i kulturnim stereotipima, i mizoginim pogledom na žene od strane istaknutih filozofa tokom istorijskih etapa njenog razvoja. No, kao što autorica podvlači, „sa većim brojem filozofa i filozofkinja koji iskazuju interes za ove teme postalo je jasno da to nije dovoljno i da sada pogled treba usmjeriti na drugu stranu – na samu filozofiju i ono što ostaje neosvjetljeno i nedokinuto u njenim osnovama“.

Tatjana Žarković preispituje odnos nauke i drugosti, s fokusom na antropologiju kao nauku usmerenu na istraživanje kulture određenih naroda dajući nam sistematičan pristup ovog razvoja kroz feministička sočiva. Autorica preispituje načine na koje antropologija reprodukuje mušku hegemoniju i primat muškarca kao nosioca kulture, dok je s druge strane od samih svojih početaka osamostaljenja kao zasebne nauke omogućila „ulazak“ žena u disciplinu s obzirom na važnost istraživanja tema kao što su srodstvo, brak, običaji i dr. Kretanjem kroz različite periode u razvoju antropologije ukazuje se na odnos njenog razvoja sa artikulacijom feminizama prvog, drugog i trećeg talasa, a važan trenutak predstavlja uspostavljanje feminističke antropologije kao poddiscipline. Antropološki radovi iz bivše Jugoslavije su, takođe, obuhvaćeni u pregledu ovog razvoja (pri čemu istaknut značaj imaju djela Vere Erlih, Dunje

Rihtman-Auguštin, Lydie Sklevicky, Žarane Papić). Oštra kritika esencijalizma u trećem talasu feminizma se dalje prožima kroz promjene u metodološkom pristupu u okviru antropologije usled zahtjeva za kontekstualizacijom, propitkivanjem temelja saznanja i pozicija moći istraživača/ice.

Selma Alispahić i Jasmina Čaušević analiziraju uticaj dominantnih diskurzivnih praksi na rodnu nejednakost u društvu kroz preispitivanje veze između performativne teorije jezika koja je omogućila da se jezik vidi kao delatan proces i ideološka sila, i feminizma, odnosno feminističke lingvistike i filozofije jezika. U tom poduhvatu autorice daju iscrpnu analizu feminističkog interesovanja za pitanja jezika dovodeći ga potom u vezu sa Austinovom performativnom teorijom jezika. Ova teorija kako navode „dozvoljava da realno i jezičko budu međusobno isprepleteni, odnosno, da jezičko može da ima i oblik realnog čina, a ne naprsto i isključivo podražavajući karakter u smislu u kojem bi jezik bio reducirana na puko oponašanje zbilje koju bi kao već postojeću prepostavljao i o njoj ovisio“. Kroz sažetu analizu tzv. govornih činova autorice ukazuju ovu delotvornost jezika na konstituciju subjekta i njegov položaj u društvu.

Sanela Bašić nam daje važnu analizu pojma univerzalnog osnovnog dohotka, koji postaje posebno aktuelan u periodu pandemije COVID-19 s obzirom da su kako autorica navodi „javnozdravstvene politike za suzbijanja pandemije koronavirusa (lockdowni, odnosno ponavljajuća obustava ekonomskе aktivnosti, zatvaranje poslovnih subjekata, fizičko distanciranje) doprinijele su usložnjavanju negativnih socio-ekonomskih posljedica neoliberalne globalizacije“, a nejednakosti žena i muškaraca na tržištu rada posebno došle do izražaja. Uz pomoć ovog rada se „spuštamo“ sa teorijskih razmatranja rodnih granica unutar filozofije i nauke u samu bazu društva i pitanja ostvarivanja socijalnih prava. Jedan od alata predstavlja univerzalni osnovni dohotak, kao oblik osmišljavanja novog društvenog ugovora za post-pandemijsko doba. Autorica daje prikaz razvoja ideje univerzalnog osnovnog dohotka od najranijih perioda u kojima se ovaj alat artikuliše do danas, uz feminističko-kritičku analizu njezinih principa uključujući i pregled kritika koje dolaze iz drugih disciplina i ideooloških pozicija. Najvažnije kontroverze koje autorica s posebnom pažnjom analizira su univerzalnost naspram naknadi zasnovanoj na provjeri resursa, individualna naspram naknadi usmjerenoj prema domaćinstvu, bezuslovna naspram uslovljene, i redovna naspram jednokratne naknade. Svaka od njih se dalje analizira iz ugla različitih pravca mišljenja unutar feminističke teorije kroz ključno pitanje o mogućnosti rješavanja brojnih rodnih nejednakosti u privatnoj i javnoj sferi.

Dušanka Slijepčević nas u svom radu usmerava na oblast mode, konzumerizma i ljudske svakodnevnice kao prostora za izražavanje identitarnih pitanja i

posebno ženske slobode i neslobode. Autorica nam daje važan pregled razvoja od kulture odevanja do mode kao fenomena modernog društva s obzirom da se moda kao što autorica navodi „javlja u modernim, kompleksnim društvima pluralističkih interesa pojedinaca, i, kao takva, odražava konflikt tih interesa, kompleksnost, višezačnost i ambivalentnost društvenih odnosa“. Kroz analizu socioloških teorija o modi, funkcija mode i sažet pregled razvoja i glavnih promjena i normi ženske mode diskutuje se o njenoj povezanosti sa ženskom emancipacijom. Ukazuje se da je pitanje ženskog oblačenja usko povezano sa njihovom slobodom kretanja (npr. borba žena za pravo da nose pantalone), i slobodom od pritisaka kojima su podvrgнуте modnim uzusima (npr. steznici i grudnjaci) i uopšte načinima na koji mode funkcioniše kao sfera stalnih promjena i stvaranja poželjne slike o sebi kojima su posebno podvrgнуте žene uslijed objektifikacije koju im nameće patrijarhalno društvo. Analizom recenčijih tokova kao što su tzv. minimalistički stilovi i posebno fenomen ekološke mode autorica na zanimljiv način povezuje pitanja slobode i odgovornosti uz kritičko propitkivanje opšteg konzumerističkog okvira koji uporno opstaje na sceni kao i stalna ambivalencija feminizma i mode.

Rad Melike Bašić i Admire Bašić se konkretno bavi stanjem u Bosni i Hercegovini kada je riječ o učešću žena na mjestima odlučivanja privrednih društava, a što je nedovoljno istražena tema kod nas. Autorice najpre analiziraju zakonsku regulativu i posebno zastupljenost žena na različitim nivoima vlasti i povezuju ovo pitanje sa zastupljenošću žena na menadžerskim pozicijama s obzirom da politika definiše opšte okvire i mogućnost za priznavanje i uvažavanje doprinosa žena i u drugim sferama. Rad se potom fokusira na analizu privrednih društava koja se kako autorice navode bave „finansijski najinteresantnijim djelatnostima“, i to „privredna društva iz finansijskog sektora (banke), društva koja se bave trgovinom naftom i naftnim derivatima, te društva lanaca trgovina“. Podaci o statističkoj dominaciji muškaraca na ovim pozicijama se dopunjavanju promišljanjima o odnosu i razlikama između javnog i privatnog sektora, potom pitanjima tzv. muškog i ženskog stila upravljanja, i rodnih stereotipa.

Pored ovih naučnih radova tu su i dva prikaza knjiga koje su napisale urednice ovog specijalnog broja. Zlatiborka Popov-Momčinović je priložila prikaz knjige Saše Gavrića i Jasmine Čaušević *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*, a Amila Ždralović prikaz knjige Milene Karapetrović *Filozofkinje; ogledi iz feminističke filozofije i ontologije roda*. Opredjeljenje za prikaze upravo ovih knjiga proizlazi iz njihovog visokog naučnog dometa, ali i društveno-aktivističkog značaja. Knjiga Saše Gavrića i Jasmine Čaušević obilježava i istorijsku tridesetogodišnjicu skidanja homoseksualnosti sa liste bolesti i poremećaja od

strane Svjetske zdravstvene organizacije, i kruniše ključne pomake koji su se odigrali u bh. društvu, pri čemu je posebno značajno uspješno održavanje prve povorke ponosa. No, da bi se i ti nedovoljni pomaci razumeli, neophodno je kako navodi autorica prikaza steći uvid u istorijat tretiranja LGBTI populacije na ovim prostorima i njihovog položaja u političkom i pravnom sistemu, medicinskom tretiraju, popularnoj kulturi i svakodnevnom životu u različitim periodima u državama regije. Knjiga daje sažet i suptilan prikaz postignuća postignuća koja su se desila, kao i brojnih prepreka koje postaju još vidljivije upravo zbog izlaska LGBTI populacije izvan četiri zida i artikulacije vlastitog društvenog pokreta.

S druge strane, zaključivanje časopisa sa prikazom knjigom Milene Karapetrović, čak i na onoj simboličkog ravni, podsjeća na potrebu da se feministam izbori za svoje legitimno mjesto u akademskoj zajednici. Mi ne možemo sporiti znanje koje proizvode feministkinje, ali njihove rasprave uvijek ostaju izolovane u zatvorenim kružocima. Ta zatvorenost počiva na uvjerenju da je nešto feminističko pitanje i feministička tema, a ostalo je prepoznato i priznato kao nauka. Pri tome ‘to’ ostalo, ne stavljajući rod u centar rasprave, udaljava se od odgovornosti koju osobito društvene i humanističke nauke imaju u okolnostima savremenog svijeta. Milena Karapetrović prvenstveno piše o oblasti filozofije, načinu na koji je feminism intervениšao u njene njene discipline i sudbinama marginalizacije i ignorisanja ženskog naučno-istraživačkog rada u ovim oblastima. No, slične probleme nalazimo i u drugim naučnim područjima i poljima te ovaj tematski broj časopisa *Dijalog* možemo posmatrati i kao iskorak ka priznavanju i prepoznavanju takvih doprinosa, ali i kao intevenciju u *mainstream* znanje.

Neke od prepoznatljivih imena bh. akademske zajednice koji rade i pišu u sklopu ove teme smo zamolile da recenziraju poslate radove u skladu sa naučnom oblašću kojom se bave i ovom prilikom im se posebno zahvaljujemo, jer bez njihove posvjećenosti objavljivanje ovog broja *Dijaloga* ne bi bilo moguće. To su prof. dr. sc. Asim Mujkić (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu), prof. dr. Biserka Košarac (Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu), prof. dr. sc. Damirka Mihaljević (Filozofski fakultet Sveučilište u Mostaru), doc. dr. sc. Damir Banović (Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu), prof. dr. sc. Dželal Ibraković (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu), prof. dr. sc. Jasna Kovačević (Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu), prof. dr. sc. Nejra Nuna Čengić, socijalna antropologinja (Univerzitet u Mančesteru), prof. dr. sc. Nermina Mujagić (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu), prof. dr. sc. Nerzuk Ćurak (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu), prof. dr. sc. Rebeka Kotlo (Pravni fakultet Univerziteta Džemal Bijedić), prof. dr. sc. Sabira Gadžo (Fakultet

političkih nauka Univerziteta u Sarajevu), doc. dr. sc. Samir Forić (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu), Sandra Zlotrg, magistrica lingvističkih nauka i prof. dr. sc. Slavo Kukić, redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući njihovom trudu i posvećenosti nezahvalnom i nažalost nedovoljno priznatom recenzentskom poslu, radovi koji su ovdje objavljeni su, ukoliko je bila prepoznata potreba unapređeni, a radovi koji nisu dobili dvije pozitivne recenzije te nisu objavljeni su dobili kvalitetne sugestije za potencijalno objavljivanje u budućnosti.

Veliku zahvalnost dugujemo urednicima *Dijaloga*, prof. dr. Asimu Mujkiću i akademiku Slavi Kukiću od kojih je i potekla ideja da se ovakav jedan broj pripremi. Zahvaljujemo i osobljju Akademije nauka i umjetnosti na tehničkoj i drugoj podršci, a posebno MA Belindi Milanović i Sabini Vejzagić, stručnim saradnicama ANUBiH-a.

Sarajevo, 10. novembar 2021.

Prof. dr. Zlatiborka Popov-Momčinović,
Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu

Prof. dr. sc. Amila Ždralović,
Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
Urednice specijalnog broja časopisa *Dijalog*

Feminističke/rodne teorije, epistemološki rezovi i ontologija

SAŽETAK

Nakon snažnog početnog razvoja feminističke filozofije/filozofije roda problemi kojima se bave teoretičari/ke u ovim oblastima ostaju tek predmet rasprave unutar manjih filozofskih krugova. Premda se dio razloga za ovakvo stanje može neminovno sagledavati u svjetlu nedostignute rodne ravnopravnosti u društvu, koja se jasno očitava i u statusu žena u akademskom i naučnom prostoru, glavna namjera ovog teksta jeste fokusiranje na samu teoriju unutar koje neizbrisivi tragovi patrijarhalnih obrazaca i mizoginih pristupa znatno otežavaju i ograničavaju debate usmjerene na preispitivanje ključnih filozofskih pojmoveva, koncepcija, sistema i metodologije.

Ključne riječi: feminizam, rod, epistemologija, ontologija, feministička filozofija.

Glavni tokovi savremene filozofije – analitički pristup, filozofija duha/uma, rad na ostavštini post/strukturalizma – i dalje na marginama ostavljaju feminističku filozofiju i filozofiju roda. Iako se može govoriti o samo nekoliko decenija u kojima se razvijaju ovi pravci/discipline, intenzivne rasprave koje se odvijaju u okviru ovih područja ostaju u nesrazmjeru u odnosu na teme zastupljene u najuticajnijim filozofskim časopisima, te najvećem dijelu kurikulum i istraživačkih programa humanističkih i društvenih nauka. Sve to traži odgovore na ključna pitanja unutar feminističkih teorija i klasičnih naučnih oblasti. U kom pravcu će se nastaviti razvoj feminističkih/rodnih teorija nakon poststrukturalističkog perioda? Kako od postojećeg proizvedenog znanja, dobroj dijelom zasnovanog i na iskustvima djelovanja ženskih pokreta, izvesti jasne linije novih puteva istraživanja? Istovremeno, u savremenim društvima jasno se pokazuju znaci zaokreta ka neokonzervativizmu i retradicionalizaciji, što je vidljivo u nastojanjima da se ponovo preispitaju već stečena osnova ženska prava, prvenstveno pravo na vlastito tijelo. Da li to znači da ćemo

* Prof. dr., Univerzitet u Banjoj Luci Filozofski fakultet (Katedra za filozofiju; Institut za humanističke i društvene nauke Filozofskog fakulteta); milena.karapetrovic@ff.unibl.org

ponovo biti suočeni s borbom za dostojanstvo i slobodu žene kao na samom početku razvoja ženskih pokreta? I na koji način će to uticati na teoriju?

U prvom dijelu teksta se razmatra središnji spor feminističke/rodne teorije kao interdisciplinarne oblasti. Glavna pitanja jesu: da li treba da naglašavamo važnost feminističkog ili rodnog pristupa? da li ih shvatamo kao ono što se dopunjaje i prepliće, kao dvije faze koje se nadovezuju istorijski, pristupe koji se razvijaju paralelno ili su u određenoj mjeri i suprotstavljeni? To neminovalo otvara i pitanje na koji način unutar filozofije problematizujemo teme u čijem centru su pojmovi žena i rod. Drugi dio teksta usmјeren je na razmatranje odnosa feminističke/rodne epistemologije i dosadašnjih pristupa feminismu putem klasičnih filozofskih metoda. U fokusu razmatranja posebno je *teorija stajališta* pri čemu se bavimo i kritikama ovog pristupa istraživanja. Na koji način možemo razumjeti feminism sagledavajući njegove najvažnije teme unutar jedne od glavnih filozofskih disciplina – ontologije – tema je trećeg dijela teksta. Pristupajući istraživanju na ovaj način nastoji se istaknuti u kojoj mjeri središte Teorije, Subjekta i Sistema ostaje i do danas nedodirnuto, te sa-mim tim predstavlja žarišnu tačku ka kojoj treba biti usmјereni dalja kritika iz filozofije roda/feminističke filozofije.

FEMINISTIČKA I/ILI RODNA PERSPEKTIVA

Zadržavanje pri pokušaju da se samo odbrane već izgrađene teoretske strukture i da se bavimo najnovijim teorijama i konceptima, bez saznanja o promjenama koje obilježavaju sadašnje društvo, bitno razgradije i umanjuje vrijednost teorije same. Osim toga, feministička/rodna epistemologija ponudila je metode (poput teorije stajališta) koje su ukazale na važnost teoretizovanja konteksta, dalje od pukog shvatanja konteksta kao različitosti koje može voditi tek ka subjektivnom viđenju. Riječ je o rekonstrukciji formi znanja, a ne objektivnog znanja samog. Neophodno je stalno biti svjestan tih društvenih promjena i previranja, ali i dostignutog teorijskog napretka u feminističkim/rodnim teorijama koje bi poslužile kao osnovno polazište. Okrenutost prema drugom, samo aktivističkom dijelu, koji bi se svodilo na formalne odgovore neokonzervativnom dijelu društva, sada dobro obučenom strategijama i taktikama djelovanja civilnog društva, znači i stalno preusmjeravanje energije feminističkih teoretičara/ki i aktivista/kinja na rješavanje aktuelnih prigovora pri čemu se iz vida gubi opšta slika o stvarnom položaju žena i muškarca u društvu.

Neophodni su novi koncepti, koji neće biti izgrađeni na dualizmima – naprimer, feminističke/rodne teorije nasuprot teorijama maskuliniteta. Glavno pitanje ostaje vezano za namjeru da se ne prestane isticati važnost feminističkog unutar/ili u vezi sa rodnim, jer koliko god je važno ići u pravcu analitičkog rada sa kategorijom roda, toliko je i dalje nužno insistirati na nerazjašnjениm

problemima feminizma. Stvarnost pokazuje da nismo dostigli svijest o tome da žena u društvu treba da bude priznata na isti način kao muškarac, odnosno kao ljudsko biće koje jeste cjelovito, autentično i nezavisno. Patrijarhalni obrasci nisu samo neprevaziđene stare forme, već ti ostaci bivaju vješt i iskorišćeni u novom restrukturiranju kako neokonzervativnih stavova u akademskog svijetu i svijetu nauke, tako i u temeljima vrijednosnih orijentacija savremenih društava.

Značajnije istraživanje feminističkih tema i problema u okviru društvenih i humanističkih nauka prvenstveno je potaknuto osnivanjem ženskih studija kao interdisciplinarnih programa. S jedne strane, to je stvorilo prostor u kome je bilo moguće i u akademskom okruženju prikazati važnost feminističkog angažmana i istaknuti potrebu dalje teoretičizacije ovih pitanja. S druge strane, ovakav način usmjeravanja podučavanja i istraživanja stvorio je platformu za dalju produkciju znanja, što je vodilo i ka preispitivanju tema i problema u klasičnim naučnim oblastima. Pet decenija poslije osnivanja prvih ženskih studija, ostaje otvorena diskusija na koji način i u kojoj mjeri je to donijelo promjene, ne samo u pogledu rodne ravnopravnosti na univerzitetima, već – što je važnije – da li je to donijelo i očekivane zaokrete unutar sistema obrazovanja i u okviru istraživačkih programa.

Nekoliko je pitanja koje možemo uzeti u obzir kada raspravljamo ovoj temi. Na koji način se (osim u formalnom smislu) mijenja pristup izučavanju feminističkih i rodnih tema unutar ovih interdisciplinarnih oblasti? Da li su klasične društvene i humanističke nauke ostale pri tome da se zadrže u okvirima koji im i dalje omogućavaju jačanje tradicionalnog pristupa koji podrazumijeva ignorisanje doprinosu žena, te iskazivanje (prikrivenog) seksizma i mizoginije? Upravo ova dva pitanja nas vode ka razmatranju: da li je i koliko važno naglašavati govorimo li o istraživanjima iz feminističke ili rodne perspektive? Ovi teorijski sporovi i debate prepliću se i sa pitanjem: sa koje pozicije nastupati kada se institucionalno ili kroz aktivistički angažman nastoji djelovati u pravcu razrješenja pitanja potlačenosti žena u društvu i rodne neravnopravnosti?

Kao što je prethodno spomenuto, prvi interdisciplinarni programi nose naziv „ženske studije“, a dio njih taj naziv su zadržali do danas, mada se to u većoj mjeri može primijetiti kada je riječ o neformalnom obrazovanju u okviru civilnog društva. Nastali pod uticajem drugog talasa feminizma, podstaknuti diskursom o značaju određenja specifičnosti onog femininog, ovim programima se snažno naglašavalo da se presijecaju aktivističko i istraživačko, što je omogućilo kritiku iz samog akademskog prostora. Stavljanjem pojma žene u prvi plan i kroz jasno naglašen esencijalistički pristup ukazivano je na okvir koji treba postaviti i puteve koje treba slijediti. Upravo to je u nadolazećim decenijama bila i središnja tačka kritike i među samim feminističkim

teoretičarima/kama. To je posebno postalo vidljivo od trećeg talasa feminizma kada je pojam roda pokazao u kojoj mjeri njegova kompleksnost izaziva različita i čak suprotstavljena tumačenja. To je bilo potrebno kako bi se naznačilo da se ne može ostati u postojećim granicama definisanja, ali isto tako da bi se naznačili novi načini prevazilaženja koncepcija koje su mogle biti obilježene kritikom da se i same dalje zasnivaju na ostacima patrijarhalnih obrazaca iako im se stavljaju nasuprot.

Rasprave o koncepciji roda Judith Butler, uspostavljene prije tri decenije, vodile su ka tome da se preispita pojam roda uopšte već ranije definisan u okviru drugaćijih značenjskih okvira. Jedno od glavnih pitanja koje se postavilo bilo je i to, nije li drugačije razumijevanje roda ostavilo nedovršenom raspravu koja je trebala da odgovori šta jeste žena ili kako se ženom postaje. Osim toga, u prostoru gdje se odvijaju borbe za priznavanje i gdje se određuje ko jeste ili nije politički subjekt, teorijsko proširenje roda je omogućilo da se ustanove novi vidovi angažmana, ali paralelno s tim ostalo je i „staro“ pitanje – na koji način to mijenja poziciju žene u društvu koja je jednim dijelom i dalje ostala nepriznata kao (politički) subjekt?

Šta to konkretno znači najbolje se pokazuje na primjerima istorije i filozofije u čijim okvirima i dalje ostaju primjetni uticaji snažnih patrijarhalnih obrazaca koji se prvenstveno manifestuju u formi marginalizacije, prečutkivanja i isključivanja. Sve to odvija se na tri nivoa. Prvo, i dalje se jasno može sagledati rodni disbalans u broju žena i muškaraca na odsjecima za filozofiju ili u broju zastupljenih tekstova autorki u najznačajnijim časopisima društvenih i humanističkih nauka. Na drugom nivou, neprisutnost ili veoma mali obuhvati tema koje su okrenute problemu razmatranja žene ili roda kao značajne kategorije. Na trećem nivou, eksplicitno ili implicitno zanemarivanje ključnih feminističkih i rodnih koncepcija u istraživanjima i diskusijama u kojima to izostavljanje više nije akademski opravdano, ali još se zadržava zahvaljujući povezanosti s tradicionalnim pristupima ili prevaziđenim kanonima. Ono što svakako treba naglasiti jeste to da opstaju i razvijaju se i tri pristupa razumijevanju roda, dok se istovremeno naglašava važnost feminističke komponente u okviru ovog, sad već, opštег pojma.

Epistemološki zaokreti

Promjene u zakonskoj regulativi postepeno dovode do pomaka u napredovanju ka rodnoj ravnopravnosti unutar visokoobrazovnih ustanova. To spoljašnje djelovanje na same institucije je neophodno, ali pokazuje se kao nedovoljno. Suštinski zaokret u akademskom prostoru moguće je postići tek kada se zasniva na promjenama iz samog obrazovnog procesa i na novim metodološkim pristupima i kada je naglašen kroz izbor problema kojima su okrenuta naučna

istraživanja. Kako je prethodno navedeno, feministička i rodna istraživanja već decenijama nisu nepoznanica na univerzitetima, ali isto tako se pokazuje da njihovi dometi imaju jasna ograničenja. Pitanje metodologije zato ostaje u fokusu razmatranja posebno kada se sagledava u odnosu na specifičnosti svake naučne oblasti. Istovremeno preplitanje interdisciplinarnog zahtjeva za prekoračivanjem granica u istraživanju i stalno dirkurzivno ojačavanje granica (klasičnih) disciplina konstanta je koja obilježava analizu i razumijevanje feminističkih i rodnih tema.

Nastoji li se istraživački pristupiti spolja koristeći metodološku formu uspostavljenu unutar feminističke i rodne teorije u naučnim disciplinama kao što je filozofija, to neminovno vodi ka sporovima koji se najčešće odnose upravo na pitanje očuvanja vlastitih granica. Predočeno jednostavnim pitanjem, koje se veoma često postavlja kao protivargument: da li je to onda, naprimjer, filozofski (sociološki, antropološki) pristup i da li su to filozofske (sociološke, antropološke) teme? Bez metodološke intervencije iz ove interdisciplinarnе oblasti svakako ne bismo ni mogli govoriti o feminističkoj filozofiji ili sociologiji roda. To je ono što je omogućilo započinjanje rasprave i stvorilo mogućnost za istraživače i istraživačice, kao što se pokazalo s projektima ženskih studija. Zapravo, to je značilo početak borbe za priznanje žene kao ravnopravnog subjekta u akademskim raspravama, te prihvatanje i uvažavanje tema o rodu unutar naučnih istraživanja. Ipak, ima li se u vidu opšti pregled tema u okvirima savremene filozofije, s margina se počinjalo, ali nekoliko decenija poslije čine se da se na marginama i ostaje.

Deskripcija, analiza i razumijevanje potčinjenog položaja žena u društvu, svih oblika potčinjenosti, kao i načina na koji se to manifestuje, zahtjevalo je i preispitivanje osnova samog saznanja i glavnih teorija saznanja. Osnovna postavka od koje se polazi jeste: kako možemo biti sigurni u znanje koje stičemo o karakteristikama žene i muškarca, pitanjima pola i roda, seksualnosti, ako ostajemo na stanovištu da su prethodna znanja neupitna, nesumnjivo objektivna i najvećim dijelom nepromjenljiva, odnosno proglašena univerzalnim i nedodirljivim? Ta pozicija onog/one koji/a zahtijeva odgovore jeste na marginama, te ostaje pitanje: da li će te glasove čuti oni koji stvaraju ključne koncepcije koje su osnova društvenih i humanističkih nauka? Također, možemo pitati, da li je i danas žena potpuno priznata kao subjekt u akademском prostoru? Sve su to glavni elementi feminističke epistemologije i metodologije koja se gradi na prethodnih decenija kako izvan univerziteta tako i u malim jasno omeđenim prostorima na univerzitetima i na taj način djelimično uticala na promjene unutar klasično uokvirenih nauka.

Ovdje ćemo se kratko podsjetiti nekih od tema u okviru metodologije kojima se bavi tek jedna od feminističkih teoretičarki Sandra Harding. Datirajući

tačke zaokreta u promjenama metodoloških paradigmi u sedamdesete i osamdesete godine 20. vijeka, Harding naglašava stvaranje prostora i za razvoj feminističkih i rodnih teorija, te važnost njihovog presijecanje s razvojem filozofije nauke, postkolonijalnih i kulturoloških studija. (Harding, 2005: 5 - 6) Deceniju poslije, razvoj novih tehnologija, ali i istovremeni porast svijesti o ekološkim pitanjima i socijalnoj pravdi otvorili su nova tematska polja na mjestu ukrštanja s pitanjima i problemima roda. (Harding, 2005: 8 - 9) To je značilo da će se morati iznova preispitivati i graditi sama koncepcija objektivnosti imajući u vidu probleme na linijama: centri znanja moći – lokalno znanje; teorijski pristup istraživanju – analitički pristup zasnovan na novim/starim izazovima stvarnosti; stare koncepcije – promjena granica koncepcija i novi epistemološki zahtjevi; jasno određen okvir naučnog djelovanja – kulturološki pristup. Biti unutar samih promjena koje su omogućile nova pozicionaliranja istraživača i istraživačica podrazumijevalo je i suočiti se s mogućim relativističkim tendencijama u nauci. Istovremeno, to je upravo omogućilo da se ponude novi odgovori kako graditi objektivnost na temelju onog što se sada produkuje zahvaljujući višeglasju onih koji prethodno nisu bili priznati i uvaženi kao subjekti koji učestvuju u proizvodnji znanja.

Prema Sandri Harding, ono što je upravo trebalo naglasiti jeste da više ne budemo zarobljeni u toj ideji, odnosno da ne budemo dio „sna o jednom jednom, savršenom modelu znanja“. (Harding, 2005: 191) To ne vodi ka zaključku da u potpunosti relativizujemo sva prethodna znanja ili da negiramo rad unutar klasičnih oblasti nauke, već da se zapitamo na koji način je danas moguće govoriti o objektivnosti. Zastupanje neutralnosti kao osnove objektivnosti i potpuno udaljavanje od samog društva i onog što je oblikovano kulturom ne može biti glavni pravac, ali isto tako neophodno je naći način da se ne ostane zarobljen u tom obilju pukog materijala, mnoštvenosti i udaljavanja od dostignutih naučnih standarda. Ono što ne smijemo zanemariti, a što ističe svojom teorijom stajališta Sandra Harding jeste sljedeće: „Granična područja su se pojavila kao rezultat širenja i prenastanjenosti teritorija savremenog društvenog života. Epistemologije stanovišta artikulišu značaj oblika znanja koji mogu proistići iz takvih ‘teritorija’.“ (Harding, 2005: 249)

Sve ono što se sabira u feminističkim i rodnim teorijama krajem 20. vijeka dobrim dijelom rezultat je i uticaja epistemoloških preloma i rezova koje sa sobom donose (post)strukturalizam i postmoderne teorije. Ovi savremeni teorijski pristupi neminovno vode i ka novim zaokretima u klasičnim naukama, posebno u samoj filozofiji iz koje i izviru, iako se upravo unutar filozofije vode najveći sporovi o uticaju, dometu i vrijednosti ovih koncepcija. Ta nova epistemološka i ontološka premjeravanja i preispitivanja u većoj mjeri su omogućila proširenje prostora za feminističke i rodne teme nego uticaj metodologije iz

opšte feminističke i rodne teorije kao interdisciplinarne oblasti. Ono što se, ipak, pokazalo jeste to da je unutar klasičnih oblasti u svakom njihovom segmentu neophodno pokazati da postoji osporavanje određenih subjekata koji učestvuju u produkciji znanja i da rod jeste i pojам i analitička alatка koјом se upravo razobličavaju ta osporavanja i u humanističkim i u društvenim naukama.

U filozofiji se tako pokazalo da je zasnivanje feminističke filozofije samo početak otvaranja novih rasprava, ali da je zadržavanje unutar toga ono što neće dovesti do potpunog odgovora na pitanje: u kojoj mjeri je odbrana „stare“ objektivnost tek odbrana kanona, stereotipa ili čak pojednostavljenih pogrešnih ubjedjenja? Drugi korak jeste naznačiti na koji način to osporavanje i dalje djeluje u svakoj filozofskoj disciplini. U narednom poglavlju za primjer uzimamo ontologiju/metafiziku s obzirom na njenu dugu tradiciju, središnje mjesto unutar filozofije i značaj tema i problema koje obuhvata.

ONTOLOGIJA/METAFIZIKA I PITANJE RODA¹

Razmatrati najopštije pojmove u filozofiji, kao što je naprimjer pojам бића, prema kanonskom i tradicionalnom pristupu podrazumijeva baviti se onim što je apstraktno, univerzalno i filozofskom metodologijom zaokruženo i potvrđeno. Samim tim uklanja se mogućnost i stvara se otklon od uključivanja tema i problema koje zahvatamo unutar feminističkih i rodnih teorija. To je osnova opšteg stava koji vlada u glavnim strujama filozofije i na početku 21. vijeka, a temelji se prvenstveno na tome da ne možemo povezivati polnost ili rodnost s opštim određenjem bića. Stoga se i čini da to ostaje nešto poput nikad prihvaćene stranosti ili nečeg nametnutog filozofiji. Iz ugla feminističke filozofije koja propituje ključne filozofske kanone, pokazuje se da takvi stavovi jasno naglašavaju u kojoj mjeri je neophodan sistematski dekonstruktivistički pristup kako bi se uvidjelo da ono što se proglašava opštim i univerzalnim upravo u sebi skriva ono suštinsko na čemu se temelji i zahvaljujući čemu ostaje i opstaje rodna asimetrija.

U analitičkoj filozofiji posljednjih godina feminističke filozofkinje pokazuju značajniji interes za rasprave o dometima feminističke metafizike. Početak ovih rasprava polazi od toga kako možemo jasnije odrediti šta je to i čime treba da se bavi ova filozofska disciplina. Kako ističe Charlotte Witt na ovaj izazov

¹ Uzmemo li u obzir cjelokupni okvir filozofije, to podrazumijeva da se suočavamo sa različitim pristupima određenja i same ontologije i metafizike, te pitanjima o tome da li je riječ o zasebnim oblastima ili možemo govoriti o jednoj oblasti i dvije razvojne faze. Također, neophodno je imati u vidu i dva različita pristupa: iz anglosaksonske/analitičke i kontinentalne-evropske tradicije. Za potrebe ovog teksta ne ulazi se u dalja razmatranja i sporena već koristimo izraze i termine prema odredenjima autora/ki koji se ovdje citiraju.

je moguće odgovoriti najmanje na dva načina. Prvo, da se na početku istaknu pol i rod kao kategorije, a da ostavimo po strani probleme o izboru odgovarajuće feminističke metodologije i njene (ne)usaglašenosti sa filozofskom metodologijom. Ili, ako se više naglašava drugaćiji pristup, neophodno je razmotriti feminističku metafiziku kao novi pravac ili perspektivu u savremenoj metafizici. (Witt, 2011: 2) Ono što ostaje jasno, što je istaknuto kroz feminističku filozofiju, neophodno je tražiti i drugaćiji način izražavanja, odnosno preispitati postojeću filozofsku terminologiju. (Witt, 2011: 3) Tek tada stvaramo uslove da sagledamo mesta i načine na koji je bilo moguće da ove teme u potpunosti budu isključene iz metafizike, ali i da sada razmotrimo zašto feminino i maskulino jeste dio metafizičkog. Neke od tema koje se mogu obuhvatiti ovim okvirom jesu i problem (anti)esencijalizma, te debata realista i nominalista o pojmu roda. (Witt, 2011: 3)

Za Sally Haslanger važna su pitanja: da li je susret metafizike i feminizma moguć, a ako jeste šta mogu ponuditi jedno drugom i na koji način. Ipak, i za Haslanger, ostaje važno prethodno naglasiti šta to jeste metafizika u analitičkoj filozofiji danas i kojim temama se bavi, te navodi tri njeni glavna dijela: „ono što jeste, odnosno ono što je realno“ (i predstavlja oblast ontologije); „proučavanje osnovnih pojmoveva koji se koriste u razumijevanju sebe i svijeta, na primjer - postojanje, predikacija, identitet, uzročnost, nužnost“; te „prepostavke istraživanja ili prvi principi“. (Haslanger, 2000: 108) Sve do osamdesetih godina 20. vijeka pogledi teoretičara/ki koji se bave feminizmom i rodnim teorijama iz filozofije više su bili umjereni ka onom što bi osvijetlilo uzroke stereotipa, seksizma i mizoginije u svijetu stvarnosti ili da potpomognu teoretsko zaokruživanje rezultata dobijenih empirističkim istraživanjima. Sa većim brojem filozofa i filozofkinja koji iskazuju interes za ove teme postalo je jasno da to nije dovoljno i da sada pogled treba usmjeriti na drugu stranu – na samu filozofiju i ono što ostaje neosvjetljeno i nedokinuto u njenim osnovama. Kako naglašava Haslanger: „Postalo je jasno da su nauke, pa i filozofija, jednako podložne seksizmu kao i druge društvene institucije; što je još gore, one su bile te koje su nastavljale da obezbjeđuju alate koje upravo omogućavaju institucijama da ostanu u tim okvirima, što se pokazalo kao daleko veći problem.“ (Haslanger, 2000: 109)

Filozofija politike i socijalna filozofija su bile discipline u okviru kojih su se prethodnih decenija u većoj mjeri otvarali prostori i za feminističke teme. Od posebnog značaja bilo je uvođenje ovih tema u metafiziku/ontologiju. Ključno je bilo započeti raspravu o tome kako i zašto pojam roda nije dio onog što predstavlja „fundamentalnu strukturu stvarnosti na kojoj se zasniva sve ostalo“. (Mikkola, 2015: 2) Tek uzimajući u obzir ove tri filozofske discipline, kao i rasprave o epistemološkim zaokretima i novim metodološkim pristupima, stvara

se osnova da se pokrenu pitanja o suštini teorijske zasnovanosti patrijarhalne slike svijeta koja i dalje opstaje u filozofiji. To neminovno uključuje i poveznicu sa etičkim aspektom rasprave o feminizmu. „Političke vrijednosti koje pokreću filozofske projekte, presudno su vezane za pitanja o socijalnoj pravdi. Dakle, cilj zalaganja za kooperativni model teorije opravdanja jeste unapredavanje pravde na više načina. Kada se bavimo ontologijom, treba da budemo usmjereni ka temama o evidentnoj i normativnoj pravdi.“ (Mikkola, 2015: 24).

Razotkrivanje dubokih korijena (rodne) neravnopravnosti pokazuje se tako kao važan zadatak upravo unutar teorije same, jer se s pojmovima, terminologijom i diskursima započinju i završavaju građevine sistema. Razumijevanje strukture i dijelova cjelokupne stvarnosti, kao i osnova (ljudskog) bića ostaje u starim granicama, ne uzmemu li u obzir sve ono što je vjekovima ostajalo isključeno. Vrijednosti patrijarhata, ugrađene kako u filozofsku terminologiju tako i u odabir tema i problema koji se smatraju značajnim za filozofska istraživanja, pokazivaće nesklonost i skriveni otpor prema feministima sve dok se ova pitanja ne razriješe unutar ontologije. Povezanost identiteta i ideologije u filozofiji kroz cijelu njenu istoriju i nije bilo u potpunosti odvojeno, premda je to tek istaknuto u znatnijoj mjeri sa razvojem marksističkih teorija i kroz dekonstruktivne zahvate u filozofiji 20. vijeka. Uprkos tome, jedan od argumenta za odbijanje rasprava o rodnim temama u filozofiji i dalje ostaje njihova (prevelika) ideološka obilježenost.

Da je neophodno razobličiti i ideoleske diskurse u filozofiji smatra i Celia Amorós, te napominje da to onda znači sagledati i patrijarhalnu/seksističku ideologiju koja i danas obilježava stavove dobrog dijela filozofa. To je važno, jer tek na taj način je moguće u potpunosti razotkriti da antifeministički stavovi nisu samo dio ranije istorije filozofije ili pojedinačna ubjedjenja koja služe kao argumenti. Dijelom je to već prethodno predviđeno u tekstu kada je naznačena važnost feminističkog pristupa epistemologiji, kako bi se jasno uvidjelo ko se (ne)priznaje kao subjekt koji proizvodi znanje. U najkraćem, kako naglašava Amorós, ideologija se oslikava u filozofiji „tako što neposredno uslovjava način na koji se misli o ženi i na koji se ona kategorizuje u filozofskoj sistematizaciji ideoleskih predstava“ i na taj način „pristupa sistematskom isključenju žene iz tog diskursa“. (Amorós, 2017: 21)

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Ženske i rodne studije, koje nastaju i razvijaju se na univerzitetima prethodnih pet decenija, bile su osnova za proizvodnju rodno orodenog znanja. Ovi programi, prvo kroz obrazovni, a kasnije i kroz naučno-istraživački rad, uticali su na porast svijesti o rodnoj ravnopravnosti i unutar akademskog prostora i izvan njega. Zahvaljujući tome, pokrenute su rasprave o odgovornosti naučnika

i naučnica za bavljenje feminističkim i rodnim temama, te su stvorene osnove za razvoj ove interdisciplinarne oblasti i njen uticaj na druga istraživačka polja. To je bio poticaj da se postave i nova pitanja o pojmovima žene, pola i roda u klasičnim naučnim disciplinama, što je pokazalo da unutar ovih granica i dalje postoje otpori prema nastojanju da se sistematski i u potpunosti razumiju, analiziraju i dekonstruišu ostaci patrijarhalnog razumijevanja svijeta. Posebno se to odnosi na filozofiju kao jednu od ključnih humanističkih i društvenih nauka.

Značajno ostaje napomenuti da i dalje ostaje bitan spor na koji način definišemo, imenujemo i označavamo glavne filozofsko-feminističke termine i pojmove, te način na koji pristupamo kako produkciji znanja tako i tumačenju već izgrađenih i stvorenih epistemoloških podjela i klasifikacija. To će, ipak, biti nedovoljno ostane li po strani od ovih rasprava jedna od glavnih filozofskih disciplina – ontologija/metafizika.

Slijedeći strateški pristup preuzet iz feminističkih i rodnih teorija uspostavljena je i feministička filozofija, koja doprinosi da tumačenje roda ne ostane izvan ove oblasti, ali ono što tek predstoji jeste rad na tome da ova disciplina ne ostane tek jedan specifičan, skoro egzotičan dio na marginama filozofije. Te promjene treba da se odvijaju iz svake od filozofskih disciplina kao što su filozofija politike, epistemologija, etika, ontologija. U tekstu su predstavljeni neki od izazova s kojima se danas suočavaju teoretičari i teoretičarke koji ukazuju na neophodnost novih pristupa u nastojanju da se ne govori samo o odnosu filozofije i feminizma ili feminističkoj filozofiji, već da se istražuje ono femininino i maskulino/ rodno iz filozofije koja će biti oslobođena preostalih patrijarhalnih stega.

LITERATURA

- Amorós, Celia (Amoros, Selija), *Prilog kritici patrijarhalnog uma*, Karpos, Loznica, 2017.
- Harding, Sandra, *Multikulturalnost i nauka. Postkolonijalizmi, feminismi i epistemologije*, CID, Podgorica, 2005.
- Haslanger, Sally, “Feminism and metaphysics: Negotiating the natural“, in M. Fricker & J. Hornsby (ed.), *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 107–126
- Mikkola, Mari, “Doing ontology and doing justice: What feminist philosophy can teach us about meta-metaphysics“, *Inquiry*, Vol 58, No. 7-8, 2015, 780-805,
DOI: 10.1080/0020174X.2015.1083469
- Witt, Charlotte (ed.), *Feminist Metaphysics. Explorations in the Ontology of Sex, Gender and the Self*, Springer, Dordrecht, 2011.

Feminist / gender theories, epistemological breaks, and ontology

ABSTRACT

The effort to answer the question - why, after the strong initial development of feminist philosophy/philosophy of gender, the problems addressed by theorists in these fields remain only a matter of discussion within smaller philosophical circles - remains open. Although part of the reason for this situation can inevitably be seen in the light of unattainable gender equality in society, which is reflected in the status of women in academia and science, the main purpose of this text is to focus on the theory within which indelible traces of patriarchal patterns and misogynistic approaches complicate and limit debates aimed at re-examining key philosophical concepts, systems, and methodologies.

Keywords: feminism, gender, epistemology, ontology, feminist philosophy.

Nauka i drugost

SAŽETAK

U radu je predstavljen pregled promene odnosa zemalja Zapada prema izvanjskim i unutrašnjim *drugostima* na primeru etnografskih istraživanja unutar antropologije, pri čemu se tematizira uticaj upliva žena u nauku i feminističke misli na menjanje odnosa prema izvanjskim i unutrašnjim *drugostima*. Prikazan je, sa jedne strane uticaj otvaranja prostora za participaciju žena u naučnoj produkciji i razvoja feminističke teorije na menjanje načina reprezentacije žene u antropološkim istraživanjima, te sa druge strane uticaj razvoja društva, društvenih odnosa i naučnih disciplina na razvoj feminističkih ideja. U samom prikazu ostaje otvoreno pitanje gde počinje jedno, a završava drugo, odnosno šta je dominantnije u svom delovanju ili "starije".

Ključne riječi: drugost, feminizam, antropologija i etnologija, žene, nauka

UVOD

Na samim počecima svoga postojanja antropologija se definiše kao nauka o narodima i načinima života koji su predstavljeni kao suprotnost racionalnom čoveku, koji je konstruisan kao standard i ideal kolonijalističkih kultura zemalja Zapada. Analiza razvoja teorijskih i istraživačkih postavki mlade naučne discipline koja glavni fokus stavlja na *ono drugo, egzotično i strano*, nudi uvid u veoma turbulentan tok razvoja: u periodu nastanka antropologije kao samostalne naučne discipline jednoobrazni odnos prema *drugostima* prikriva nasilje pod maskom naučnosti; sa druge strane, tokom daljeg razvoja možemo posmatrati kako kritika, borba za vidljivost i samorefleksija imaju uticaj na menjanje epistemoloških i metodoloških postavki unutar discipline.

U radu je u prvom delu ponuđen kratak pregled razvoja antropologije u njenim začecima i prepoznate protivrečnosti koje su stvarane pod uticajem vladajućih društveno-političkih narativa u odnosima prema *drugostima*, kroz prikaz postavki i misli istraživača/ica u ranoj fazi razvoja antropologije kao samostalne discipline. Dalje se tematizira upliv žena u nauku i razvoj feminističke misli i njihov uticaj na promenu paradigme naučnog pristupa, gde nauka počinje da postaje polje pregovaranja i odmiče se od prakse nametanja autoritарне, jednoobrazne racionalnosti. Na kraju se tematiziraju novi pristupi u

* MA, Filozofski Fakultet, Univerzitet u Sarajevu, tatjana.zarkovic@ff.unsa.ba

analizama koji ukazuju na rodne odnose kao temeljne strukture izgradnje društva. Antropologija i feministička teorija su u direktnoj sprezi i u vrlo dinamičnom odnosu, te se unutar samog rada razdvajanje na poglavlje koji nudi pregled početaka i rane faze razvoja antropologije od poglavlja u kom se detaljnije analizira sam odnos između antropologije i feminističke misli vrši isključivo u analitičke svrhe i radi jasnjeg pregleda, i to sa jedne strane radi uvida u sam kontekst u kom se stvara odnos prema drugostima, koje u antropologiji nije samo ono egzotično drugo, već uvek i žensko drugo, i sa druge strane prikaza daljeg toka razvoja odnosa.

Antropologija kao samostalna disciplina nastaje na vrhuncu osvajanja i eksploatacije “dalekih” kultura u vreme kolonijalizma. U tom istorijskom periodu ženama je u potpunosti uskraćeno pravo da učestvuju u razvoju nauke. Takav društveni kontekst i celokupni *Zeitgeist* koji je obeležio početke razvoja antropologije, stavlja joj težak teret androcentričnosti ali i etno- i evrocentričnosti u početnom zaletu. Sekularizacija, racionalizacija kao i birokratizacija ljudskih odnosa bili su presudni za omogućavanje pristupa javnoj sferi za žene, što je omogućilo i ulazak žena u klupe visokoškolskih ustanova. Žene pronalaze svoj put i počinju da artikulišu jasne zahteve, a kroz bezličnu birokratiju uspevaju da uklone direktnu agresiju u javnoj sferi i organizacijske prepreke postavljene da ograniče njihov pristup (Conell, 1990). Kasniji tok razvoja društva dovodi do menjanja ustaljenih praksi i društvenih odnosa kao i do podizanja svesnosti o opasnostima velikih narativa pod maskom naučnosti, naročito nakon Drugog svetskog rata, čime se podupire razvoj antropologije u sasvim suprotnom pravcu. Upravo kroz kritički odnos i jasan otklon od naučnih postavki i analiza označenih nejednakim pozicijama moći, razvija se sasvim novi teorijski i metodološki pristup u etnografskim istraživanjima. Novi i drugačiji glasovi počinju da propitkuju prirodnost uspostavljenih odnosa moći kao i same pojmove racionalnost i objektivnost, što iz temelja menja paradigmu: “Svijest o tome koja se pitanja postavljaju, kome i gdje, može pomoći etnografiji da se aktivno postavi prema problemima asimetrije u pozicijama moći koji progone antropološka istraživanja,, (Škrbić Alempijević, Potkonjak, Rubić, 2016:117).

Pregled razvoja antropologije i etnologije na našim prostorima ovde nije detaljnije ponuđen, jer se događa u nešto drugačijem kontekstu, koji u počecima razvoja discipline nije prvenstveno označen kolonijalističkim usmerenjem na one *druge, drugačije, izvan nametnutnog okvira zapadne racionalnosti*. Počeci razvoja antropologije u kontinentalnoj Evropi su obeleženi pokušajima rekonstrukcije izvorne nacionalne kulture, koji se javljaju kao podrška projektima stvaranja nacije. Svaka država je imala svoje specifičnosti, ali ono što im je zajedničko je da dominira kulturno-istorijska orientacija fokusirana na svevremenske, statične i tradicionalne opise u počecima razvoja. Obrada i

komparacija sličnosti i razlika konteksta razvoja unutar kolonijalističkih zemalja i zemalja koje su fokusirane prvenstveno na stvaranje nacije i rekonstrukciju izvorišta kulture koji bi trebalo da ponudi temelj vladajućim ideologijama i projektima stvaranja nacije, zahteva poseban članak, ali ono što im je zajedničko jeste da je u oba slučaja dalji tok razvoja novonastale discipline označen i stvaran kroz kritički otklon prema prvobitnom pristupu i samorefleksijom. U tom kontekstu u članku će biti spomenute kritike kulturno-istorijske orijentacije koja je dugo vladala etnologijom na našim prostorima, kroz kratak prikaz osnivačica poddiscipline antropologije žene u bivšoj Jugoslaviji.

REPREZENTACIJA I KONSTRUKCIJA DRUGOSTI U POČECIMA RAZVOJA ANTROPOLOGIJE KAO NAUKE

Antropologija se bavi povezanim nizom pitanja koja se iz današnje perspektive višeglasja i različitosti mogu označiti kao veoma osetljiva i učiniti pretencioznim. Šta je kultura? Zašto se kulture menjaju? Zašto se kulture razlikuju? Koji je odnos između individue i kulture? Kako može određena kultura biti shvaćena sa izvanske pozicije? Ukoliko na ovakva pitanja odgovaramo kroz nasleđene ideale racionalnosti kalkulacije i reda stvara se privid o većitim i transtemporalnim istinama, koje vrlo lako postaju instrumenti dominacije i eksploatacije.

Na tlu antropoloških pitanja ono objektivno jeste stvar pregovaranja i dialoga, te se plodno tlo stvara tek omogućavanjem višeglasja i različitih perspektiva, što u samim začecima antropologije nije bilo slučaj. U početku svog razvoja tradicionalna antropologija nije isključivala žene iz svojih analiza i teorija, jer je interes za izučavanje žena od početka postojao zbog antropološkog interesa za teme unutar kojih su žene neizostavan deo, kao npr. srodstvo, brak, običaji, pleme, tradicija. Vladajuća praksa štetnija od potpunog isključivanja žena u analizama, koja ujedno ilustruje i tadašnje odnose i pozicije moći u društvu, jeste reprezentacija žena u naučnoj produkciji, postavljenoj metodologiji i pristupima u analizama, gde je žena predstavljana kao pasivna, neduhovna i manjkava. Iako se u izmenjenim društvenim odnosima tokom 19. veka u prvi plan stavljaju ideali koji propagiraju sekularizaciju, racionalnost i birokratizaciju, ipak u samoj srži sistem ostaje nepromenjen: "Hegemonijska muškost starog režima izmještena je tokom devetnaestog veka muškošću organizovanom oko tema racionalnosti, kalkulacije i reda" (Connell, 1990, 530). Zbog toga mizoginija i seksizam ostaju gotovo netaknuti, uprkos zahtevima prosvjetiteljstva koji su nalagali racionalnost, oslobođanje od tradicije i sekularizaciju društvenih odnosa.

Da bi postalo jasnije iz kog konteksta isplivavaju nove teme i načini razmišljanja u istraživanjima usmerenim na *drugost*, neophodno je kratko

predstaviti glavne predstavnike/ce antropologije u periodu njenog formiranja kao samostalne discipline i protivrečnosti koji se javljaju u njihovom učenju usled jakog uticaja dominantnih narativa i ustaljene prakse tadašnjeg društva. Osnivačima antropologije se najčešće smatraju E. Tylor, Lewis H. Morgan, E. Durkheim i F. Boas koji prvi jasnije definišu antropološka pitanja kao i metode za naučni pristup pri analizi postavljenih problema i pitanja, te time doprinose konačnom uspostavljanju antropologije kao samostalne akademske discipline. Za zasnivanje antropologije kao nauke od velikog značaja je bila Tejlorova definicija kulture, Morganovo istraživanje o socijalnoj evoluciji, Durkheimova kreacija nauke o društvu, Bosaovo insistiranje na pogledu na kulturu u specifičnom istorijskom kontekstu (Moore, 2018). Nove teme i perspektive u antropološka istraživanja uvode žene, nakon konačne osvojene borbe feminističkog pokreta za prisustvo žena u procesima obrazovanja i za mesta u akademskim klupama. Značajan doprinos ranom razvoju antropologije su dale M. Mead i R. Benedikt i time postale nezaobilazne u udžbenicima o istoriji antropologije.

Etnocentrične kulturološke hijerarhije tipične su za evolucionističko poimanje kulturoloških razlika. Teorije evolucije karakteriše jednolinijsko prikazivanje drugih kultura kao divljih i primitivnih, daleko iza evropskih zemalja, određeno prema lestvici razvoja koju su postavile upravo te evropske zemlje. Određivanjem i postavljanjem jednolinijske lestvice po standardima sopstvenog društva legitimizira se etnocentrični diskurs, te nije slučajno što 1871. Tylor naziva svoje najznačajnije i najuticajnije delo, gde opisuje *one druge i drugacije*, upravo “Primitivne kulture” (Primitive culture).

Tylorove ideje je ipak neophodno sagledati iz konteksta dominantnih diskursa i načina promišljanja tog vremena, gde je osnovna karakteristika slepo verovanje u nauku i racionalizaciju, kao i gledište da društvo i društvene ustanove funkcionišu u skladu sa prirodnim zakonima, koje je kao takve moguće objektivno sagledati i “izmeriti” bez potrebe da se propitkuje vlastita perspektiva. Tylor je pripadao struji koja se protivila degeneracionističkim stavovima koji su se pozivali sa Eugenikom, te on razlikuje kulturu od rase i smatra da su značajne razlike između ljudi prvenstveno kulturnog, a ne biološkog reda (Hač, 1979). Smatrao je čovečanstvo prirodno homogenim i prvi ističe psihičko jedinstvo čoveka kao istinski temeljno načelo antropologije (Delijež, 2012), te se time odmiče od mislioca koji su smatrali da su razlike između ljudi nepremostive. Takvim iskorakom može se označiti progresivnijim misliocem svog vremena. Iako je tvrdio da su različite kulture razmeštene po različitim nivoima razvoja civilizacije pri čemu postavlja sopstvenu kulturu na vrh lestvice, ipak smatra da svi ljudi imaju slične mentalne sposobnosti i da je njihovo poređenje moguće (Tylor, 1871). Tylor upada u protivrečnosti zbog nekritičkog postavljanja vrednosti, ideaala i ustanova viktorijanske Engleske kao uzora i vrhunca

prosvećenosti, označavajući sve izvan okvira zapadne racionalnosti kao pogrešku, neznanje ili zabludu, te ipak često upada i u zamke govora o urođenim sposobnostima i pozivanja na anatomiju i biološka tumačenja u objašnjenjima društvenih fenomena. L. Morgan kao jedan od najznačajnijih teoretičara antropološkog evolucionizma, takođe je smatrao društvo njegove epohe sa vladajućim porodičnim sistemom i hrišćanskim moralom za najnapredniji oblik civilizacije.

Drugi primer kontradiktornosti koje se mogu pronaći u teorijskom sistemu kada se analiza usmeri na *drugost* jeste Dirkem koji svojim teorijskim postavkama značajno utiče kako na sociologiju tako i na antropologiju. Glavni postulat njegovog učenja je tvrdnja da je društvo realnost *sui generis*, jedinstvena za sebe i nesvodiva na delove od kojih je sastavljena, stvorena kada pojedinci/ke ulaze u društvene odnose čime stvaraju sintetičku stvarnost koja je potpuno nova i veća od zbira pojedinačnih delova (Dirkem, 2012). Društvo time predstavlja jednu stvorenu realnost sa svojim specifičnim obeležjima, te se tako i društvene činjenice, koje definiše kao elemente kolektivnog života koji postoje samostalno i u stanju su vršiti uticaj na pojedince/ke, mogu spoznati jedino izvanjskim promatranjem i razumeti samo u sociološkim terminima. Međutim, kada pokušava objasniti fenomen koji je uočio na osnovu tada dostupnih podataka, preuzima dominantne društvene narrative koristeći biološka i psihološka objašnjenja. Uvidom u statističke podatke primećuje da su prema tada dostupnim podacima žene manje sklone samoubistvu nego muškarci, te objašnjava tu razliku time što tvrdi da to proizlazi iz činjenice da je žena imala manji doprinos od muškarca u kretanju civilizacije, te da pokazuje određene karakteristike primitivne prirode, što je čini više instinktivnim bićem od muškarca i samim tim utiče na to da se više oslanja na instinkte u pronalaženju stabilnosti, a manje na društvena dešavanja (Dirkem, 1997: 275). U to vreme nije bilo osporavano razmišljanje u strogim hijerarhijama, gde muškoj sferi pripada društvo i društvenost, a priroda, percipirana kao neracionalna i nepotpuna ukoliko nije "kultivirana", je povezivana sa ženama. U takvom sistemu se društveno i javno kao maskulino područje stavlja na nedodirljiv i nepogrešiv vrh i samim tim označava kao superiorno. Dirkem u svojim promišljanjima o promenjenim društvenim odnosima i organskoj solidarnosti ističe da je zadatak najnaprednijih društava ostvarenje pravde (Dirkem, 1972: 374), ipak ženama ne ostavlja mesta unutar sfere društvenosti. Iako se sam Dirkem može označiti konzervativnim u svom odnosu prema ženama, ipak otvaranjem prostora za promišljanje o fiksiranim kolektivnim identitetima on ostavlja značajan analitički alat za feminističke kritike i analize.

Dirkemovi radovi se povezuju s teorijskim okvirom strukturalnog funkcionalizma koji se gradio u opoziciji prema evolucionizmu i njegovim postavkama,

a čiji je glavni fokus analiziranje načina na koji institucije u društвima uspostavljaju ravnotežу u društvenom sistemu. Ovakva stajališta određuju dalji interes i fokus antropologa kao što je Malinovski i oblikuju specifični pristup socijalne antropologije, čije je osnovno teorijsko polazište da je kulturu stvorio i stvara čovek kroz različite društvene institucije koje, da bi funkcionalise, moraju da se rukovode pravilima. Glavni fokus pri analizama se time stavlja na razumevanje pravilnosti na osnovu kojih se ljudi uzajamno povezuju i na koji način je njihovo delovanje organizovano.

Polazište koje se izgrađuje takođe kao snažna opozicija evolucionističkim postavkama, ali стојi ipak dijametralno suprotno od funkcionalizma jeste kulturna antropologija. Nasleđe Boasa i njegovih učenika/ca ističe da je kultura kao takva stvarnost koja oblikuje čoveka, a osnovno polazište i sam interes za kulturu u tradiciji kulturne antropologije se usmerava na razumevanje načina na koji ljudi shvataju svet oko sebe i uokviruju sopstvene i tuđe postupke (*Kulturbille*), iz čega sledi da je sistem mišljenja svake kulture potpuno jedinstven. Ovakvo stajalište se rađa upravo kao protivljenje ideji da se kulture međusobno porede, isticanjem tvrdnje da proizvoljne i naučene osnove koje proističu iz određene kulture čine i osnovu razlika između zajednica (kulturni relativizam). Postavke i nova perspektiva kulturne antropologije prekidaju vladavinu evolucionista svetskom antropologijom i uvode novu paradigmu. Boas odbacuje evropsko merilo racionalizma u antropološkim analizama, čime istupa protiv do tada dominantne tendencije da merimo druge na osnovu svojih vrednosti i na osnovu toga pravimo hijerarhije (Hać, 1979).

Iz tradicije kulturne antropologije se razvijaju i deluju uticajne antropologinje kao što su Rut Benedikt i Margaret Mid, koje Boas direktno podržava svojim mentorstvom. Boas je poznat kako po svojim radovima, istraživanjima i direktnom teorijskom doprinisu za razvoj discipline tako i po plejadi studenata/tica kojima je utkao put daljeg razvoja. Podržavao je žene u akademskom radu, ipak treba istaći da se u početku i sam borio sa predrasudama. U pismu majci, nakon prvog susreta sa ženama u akademskim klupama, Boas je napisao da studenti muškarci ne žele dolaziti na njegova predavanja iz razloga što ih pohađaju žene, što vidi kao problem “jer mladi muškarci imaju veću slobodu misli od žena” (Cole i Boas, 1992: 3). Zbunjen novom situacijom predlaže i da se napravi segregacija i odvoje predavanja za žene i muškarce i na njegovim kolegijima. Mišljenje Boasa se vremenom menja kada počinje da uviđa potencijal studentica. Koliko su snažne predrasude i prakse obezvređivanja žena u tom periodu, ističe nam Boasov komentar kada počinje da primećuje da su “zadnjih nekoliko godina najbolje studentice upravo žene”, koji takav razvoj događaja komentariše kao “rather curious experience” (Cole i Boas, 1992: 5).

Pored direktnе podrške i mentorstva novoprdošlim studenticama on i indirektnо utiče na masovnije uključivanje žena u antropologiju kroz preokret u teorijskim i metodološkim postavkama, što utiče i na promene u dominantnom mišljenju o tome ko je kvalifikovan za provođenje istraživanja. Razum koji se smatrao do tada kao osnova ljudskih ustanova, Boas menja čuvstvom (Hač, 1979: 75), te iako su žene još uvek fiksirane u okvire stereotipnih karakteristika, u tom razdoblju takvo poimanje uveliko pomaže ženama da se uključe u veći broj istraživanja. Stereotipne ženske karakteristike, kao što su empatija, prilagodljivost, intuicija, u tom periodu počinju da se smatraju neophodnim za uspešno provođenje antropoloških istraživanja.

Žene su se vremenom sve više uključivale u teorijski i terenski rad, što je značajno uticalo i na razvijanja novih interesa i predmeta istraživanja u antropologiji. Boasova asistentica Benedikt naglašava potrebu za sistematskim razumevanjem čuvstvene dimenzije kulturnog života, te dovodi do nove dimenzije Boasovo učenje o nesvesnoj, navikom određenoj i čuvstvenoj osnovi ponašanja i samim tim čuvstvenoj uteviljenosti tradicije (Hač, 1979), učenje koje bi trebalo da odredi i metodološke postavke etnografskih istraživanja. Običaji i ponašanja da bi bili razumljivi potrebno je da se shvate kroz matricu čuvstava i unutrašnjih načela same kulture kroz ukazivanje na kontekst svake pojedinačne odlike (Benedikt, 1976).

Mead, koju je podržavala i hrabrla Benedikt, uvodi nove teme u antropologiju uz vrlo specifičan i tada nepoznat pristup, teme kao što su seksualnost, odrastanje, razlike između muškaraca i žena (npr. Mead, 2004, prvobitno izdanie 1935.). Mead među prvima ističe važnost upotrebe tehnologije za poboljšanje antropoloških zapisa (Mead, 1975), te počinje da koristi vuzuelne podatke, fotografiju i film što kasnije ulazi u široku upotrebu u antropologiji. Specifično za njen pristup je to što je kroz izbor tema kojima se bavila pokušavala da dođe do odgovora na probleme koji se javljaju u savremenom društvu, što je dovelo do toga da svoja istraživanja i uvide do kojih je dolazila vrlo lako popularizuje gostovanjem na televiziji, za šta publika pokazuje veliko interesovanje. Uprkos brojnim kritikama, zbog prvenstveno metodoloških propusta u istraživanjima koje je sprovodila, Mead dostiže veliku popularnost i značajan uticaj.

Kada govorimo o glavnim uticajima na razvoj antropologije neizostavno je spomenuti i marksizam koji nanovo uvodi zahtev za promišljanjem istoričnosti ljudskog društva u antropološkim promišljanjima, ali kroz sasvim novu perspektivu koji ne stavlja u prvi plan hijerarhizacije već upravo suprotno ukazuje na nejednakosti, društvene konflikte i eksploraciju. Marksističke teorije su 1970-ih godina naročito bile privlačne feminističkim strujama unutar antropologije, jer u etnografskim studijama nude šиру perspektivu koja je nužna u analizama rodnih odnosa. Bitan momenat je da marksistički okvir nudi analizu

ugnjetavanja i eksploracije žena cross-kulturno kao i kroz istoriju i vreme (Rubin 1975: 160).

RAZVOJ FEMINISTIČKE MISLI I PREPLITANJE TEORIJSKOG I POLITIČKOG DELOVANJA

Ukoliko razvoj feminističke misli i aktivizma, odnosno različite faze u borbi za rodnu ravnopravnost, želimo da razumemo u sprezi sa promenama u produkciji etnografskih studija i antropoloških postavki, potrebno je da analiziramo glavne fokuse teorijskog i političkog delovanja različitih "talasa feminizma" i ubacimo ih u istorijski kontekst tog vremena. Kratak pregled uticaja feminističke misli na razvoj antropologije i etnografskih studija ponudila nam je Visweswaran (1997), te čemo koristiti njenu tipologiju kako bismo shvatili razvoj antropološke misli, postavki i istraživanja uporedno sa teorijskim i političkim feminističkim delovanjem raličitih talasa feminizma. Pregledni esej Visweswaran pokazuje kako promene u koncepciji pola i roda menjaju osnovne postavke etnografskih istraživanja. Za razliku od tri talasa feminizma (iako se nazire i četvrti talas koji u tekstu nećemo detaljnije spominjati), Visweswaran unutar istog vremenskog okvira razlikuje četiri distiktivna perioda u razvoju antropologije.

Prvi talas feminizma, poznat i kao feminizam sufražetkinja trajao je tokom 19. veka do 1920-ih godina, odnosno u periodu kada su ženama uskraćivana osnovna prava kao što su pravo na glas, pravo na rad i obrazovanje. Uskraćivanje osnovnih prava i sloboda dovodi do toga da se pokret sufražetkinja kroz građansku neposlušnost i osmišljenje političke performanse, često po cenu lične slobode, počinje boriti za osnov društvenog delovanja. Mnoge žene su u tom periodu kažnjavane i ubijane javno zbog različitih činova građanske neposlušnosti. Pogrešno je reći da su naivno verovale da je jednakost u pravima dovoljan korak za ravnopravnost u patrijahrhalnom društvu, već treba shvatiti kontekst u kome je uskraćivanje osnovnih ljudskih prava prepoznato kao osnovni i prioritetni problem, pri čemu se u daljem razvoju prodiranjem u sam patrijahrhalni sistem, omogućavanjem osnovnih prava i aktivnosti za žene, otvara prostor za dalja propitkivanja i dekonstrukciju. Tada se manje pišu teorijski feministički radovi, jer usmerenost na borbu za osnovna prava glavni fokus stavlja na pisanje deklaracija i proglaša kojima se traži jednakopravnost. Žene su tražeći osnovna prava pokušale da se izbore za jednakost unutar tada strogo odvojene i grubo definisane ženske i muške sfere, tek kasnije uviđajući da takva stroga odvojenost nudi legitimitet za oduzimanja prava i društveno isključivanje.

U periodu delovanja prvog talasa feminizma uporedno počinje da se razvija i antropologije kao akademska disciplina, te od 1880. do 1920. godine

Visweswaran (1997) izdvaja prvo razdoblje razvoja antropologije. Tada je biološki pol smatrana determinirajućim po pitanju društvenih uloga, a rod i pol nisu shvaćeni kao različiti koncepti. Kao najvažnije teoretičarke toga razdoblja Visweswaran prepoznaće Elsie Clews Parsons, Alice Fletcher i Matilda Cox Stevenson koje su proučavale živote žena ne-zapadnih kultura i pokušale da opovrgnu viktorijansku koncepciju ženstvenosti i evolucijsku paradigmu, prema kojoj je viktorijanski model društva predstavljen kao vrhunac civilizacije, te time postavljaju “rani temelj za kritičku antropologiju” (Verschuur, Guérin and Guétat-Bernhard, 2014: 43), ali se nisu značajno odmakle od dominantnih narativa tog vremena u koncepcijama pola i roda.

U drugom periodu razvoja antropologije (Visweswaran, 1997), koji je trajeo od 1920. do 1960. godine, počinje se jasnije tematizirati razlike između pola i roda. Margaret Mead najjasnije artikuliše i argumentira kroz različita istraživanja da je neophodno da se biološki pol shvata nezavisno od rodnih uloga. Istraživanjem *Spol i temperament u tri primitivna društva*, objavljenim 1935. godine, ističe da razlike između polova nisu rezultat bioloških imperativa i skreće pažnju na proučavanje kulturnih razlika u oblikovanju rodnih uloga. Njeni radovi su jasno razdvojili biološke od kulturoloških faktora, gde počinje da se prepoznaće da kulturološki faktori imaju moć da kontrolisu ljudsko ponašanje i utiču na razvoj ličnosti, čime postavlja temelj klasične razlike između pola i roda.

Unutar drugog talasa feminizma, koji se odvijao od 1960-ih do 1980-ih, u skladu sa okolnostima i kontekstom tog vremena prepoznaće se da se osnovna prava za koja su se žene napokon izborile, kao što su pravo glasa, pravo na rad, na obrazovanje, nužno ostvaruju unutar društva koje je krojeno po patrijarhalnim normama, obrascima ponašanja i odnosima moći. Postaje jasno da je neizvodivo da se žena stavi u isti položaj sa muškarcima jednostavnom dodelom istih osnovnih prava u sistemu koji funkcioniše i dalje po patrijarhalnim obrascima i sistemima vrednosti i vrednovanja. Ženski pokret iako se izborio za minimum političkih i pravnih preduslova, počinje da prepoznaće da zbog nepriznavanja specifičnosti ženskog iskustva žene ostaju u značajno ne povoljnem položaju. U tom periodu su bile izražene razlike u radnim pravima, primanjima za isti posao, nejednakosti u pravu na obrazovanje, građanskim pravima, zbog čega nove društvene okolnosti prebacuju i fokus feminističkog aktivističkog delovanja na ostvarivanje društvene i ekonomске jednakosti. U tom periodu u feminističkoj teoriji počinju da se propituju dihotomije muškarac-žena, javno-privatno, kultura-priroda i uviđa njihova moć za reprodukciju dominantnih obrazaca (više o tome u npr. Škokić, 2001).

Drugi talas feminizma se zatiče u čorsokaku jer osnovni cilj postavljen u skladu sa prepoznatim potrebama i zahtevima borbe za emancipaciju unutar

specifičnog društvenog konteksta istovremeno stvara i zamku. Tematizira se specifičnost ženskog iskustva, specifičnosti potreba žena, pokušava da se tematizira ženski identitet kao takav, da bi se istražili sami temelji ugnjetavanja i eksploatacije žena od strane patrijarhalnog sistema. Upravo se zbog toga u tom periodu često generalizuju iskustva žena čime se stvara kontraefekat u formi fiskiranja ženskog subjektiviteta. Najdominantnije teoretičarke iz perioda drugog talasa feminizma su privilegovane žene razvijenijih zemalja, jer su se zbog moći i prestiža lakše borile protiv kulturnih i društvenih barijera i zaista mogle da iskoriste prava na obrazovanje i javni prostor, a što je za većinu žena postojalo tek na papiru.

U antropologiji u tom periodu počinje se formirati poddisciplina tadašnjeg naziva antropologija žene i počinju se objavljivati zbornici značajni za razvoj feminističke antropologije kao što su *Prema antropologiji žene (Toward the Anthropology of Women)*, kao i zbornik Žene, kultura i društvo (*Women, Culture and Society*). U radovima novovonastale poddiscipline glavni fokus je na analizi osnovnih postavki istraživanja i opisa žena u postojećim etnografskim studijama, te se ponavljaju istraživanja koja se ocenjuju kao pristrasna i manjkava. Osnovni zadatak poddiscipline prvobitnog naziva antropologija žene, je bio “otkriti kako su se žene opisivale u etnografskom pismu, ponoviti istraživanja i vidjeti što žene doista rade te zabilježiti i analizirati izjave, staveve iz percepcije samih žena” (Škokić 2001, 7).

U ovom periodu se u prvi plan delovanja postavljaju prepoznati problemi reprezentacije i naučni seksizam, što dovodi do toga da se fokus stavlja na sisteme relavancije samih žena i specifičnost ženskog iskustva u istraživanjima, kako bi se prikazala do tada potisнутa i nevidljiva ili iskrivljeno i štetno prikazana druga strana. Zbog toga novovonastala poddisciplina antropologija žene počinje da se suočava sa prigovorima da odražava upravo situaciju koju od početka i sama kritikuje, uz argumentaciju da je poddisciplina osnovana kao kritika androcentrične pristranosti i naučnog seksizma, a istraživanja novovonastale poddiscipline se usko fokusiraju na specifičnost ženskog iskustva, stvarajući tako drugu krajnost. Iako je u početnim koracima ukazivanja na naučni seksizam i pokušajima izlaska iz fiksiranih okvira i nevidljivosti ženskog iskustva takav pristup bio nužan, novovonastala disciplina kasnije počinje da rešava problem u koji zapada, tako što se šire usmerava na pitanje roda, menjajući naziv u feministička antropologija.

Ponovljena istraživanja i izlazak na teren se usmeravaju prvenstveno na percepcije i sisteme relevancije samih žena. U studiji iz 1975 (Rohrlich-Leavitt, 1975) diskutuje se problem reprezentacije tako što se analiziraju različite interpretacije date od strane muških i ženskih etnografa/kinja o poziciji australijskih Aboridžinki. U studiji se ukazuje na izražene razlike u predstavljanju

istog fenomena posmatranja gde su muškarci istraživači u istim opisivanim situacijama predstavljali žene kao proste, neduhovne i ekonomski nebitne. Dijametralno različito su opisivale istraživačice posmatrane žene u proučavanim kulturama koje su ih prepoznale i opisivale kao centralne u održavanju zajednice, te primećivale njihovu važnost za rituale, ekonomski i duhovni život unutar proučavane kulture. Specifična perspektiva žena u istraživanja donosi na površinu problem reprezentacije i nasilje jednodimenzionalnog nametanja maskulinih sistema vrednosti i vrednovanja pod maskom objektivnosti, univerzalnosti i naučnosti.

U isto vrijeme u Jugoslaviji počinju da se pišu teorijski radovi koji se kritički odnose prema kulturno-istorijskoj orientaciji koja je dominirala tokom početnog zamaha razvoja etnologije kontinentalne Evrope, čije su osnovne karakteristike statični i tradicionalni opisi s dominantno muškim autorstvom. Počinje da se javlja interes za nove teme koje stavljuju u prvi plan svakodnevne društvene pojave, tradicionalne običaje u savremenom kontekstu i za rodna istraživanja, što dovodi do mnogobrojnih radova značajnih za razvoj feminističke misli u Jugoslaviji, kratko ćemo spomenuti samo neke od njih. Dunja Rihtman-Auguštin (npr. u Rihtman-Auguštin, 1979), inspirisana modernom nemačkom etnologijom, počinje da ispituje značenje kulturnih tradicija u savremenosti čime se “barem na teorijskoj razini zalaže za pomak istraživanja predmeta, proizvoda kulture (artefakata) prema istraživanju ljudi i njihova načina života” (Čapo-Žmegač, 1993: 21). Nova paradigma kulturne antropologije otvara mogućnost kritike fiksiranih identiteta i jednodimenzionalnih prikaza. Bitan doprinos razvoju istraživanja ženskih uloga dala je antropologinja Vera Stein Erlich istraživanjem *Porodica u transformaciji* (1964). Za konačno utemeljenje antropologije žene u Jugoslaviji i razvoj interdisciplinarnog pristupa istraživanjima zaslužne su Lydia Sklevicky i Žarana Papić, koje su 1983. godine priredile zbornik Antropologija žene.

Sklevicky u tekstu *Nužnost „ženske perspektive“* u etnologiji poredi žensko pitanje u etnologiji sa kolonijalnim izučavanjem primitivnih kultura i time ističe probleme marginalizacije i nejednakih odnosa moći u naučnoj produkciji: “Već u jeku najžešćih rasprava o granicama etnološkoga pristupa javlja se svijest o tome da tradicija proučavanja nekih društvenih skupina (obično marginalnih, kao što su žene, omladina, obojeni, manjine), i u industrijskim zemljama i u zemljama u razvoju (donedavno privilegiranom »terenu« etnoloških istraživanja), sadrži sve elemente kolonijalističkog pristupa. Specifična problematizacija žene i njezine djelatnosti u sklopu etnologije, izlazak iz posebne vrste »nevidljivosti« žene u znanosti, pa i u etnologiji, dobila je svoj najjači poticaj za oslobođenje žena, koji su sveobuhvatno pristupili preispitivanju i »raskrinkavanju« tradicionalnih predodžbi o ženi i njezinu položaju,

odnosu spolova, njihovoj podjeli rada i karakteru ženskosti i muškosti u pojedindnim društvima. Taj pokret, koji u akademskom svijetu doživljava svoj puni procvat početkom sedamdesetih godina, »senzibilizirao« je znanstvenike (prije svega žene) da na novi, dekolonizirani način pristupe proučavanju žena kao marginalne društvene skupine, koja tvori polovicu čovječanstva.“ (Sklevicky, 1996: 157)

Unutar akademske prakse i teorije počinje se prepoznavati i kritikovati jednodimenzionalnost koja se krije iza apersonalnog naučnog glasa. U trećem periodu razvoja antropologije prema Visweswaran, koji je trajao od 1960. do 1980. godine, mnoge teoretičarke poput G. Rubin, B. Freidan, L. Lamphere, E. Leacock, istražuju i pišu o isprepletenosti rodne i kulturne kategorije u različitim društvima, te time indirektno pokušavajući dobiti uvid u vezu između roda, pola, klase i etniciteta, inspirisane marksističkim teorijama (Visweswaran, 1997).

U ovom periodu javlja se i kritika razmišljanja u dihotomijama. Kulturna antropologinja S. Ortner se bavila vezom između žena/priroda i muškarac/kultura koristeći Levi-Straussov zaključak da postoji univerzalna binarna opozicija između prirode i kulture koje se nastavljaju na dihotomije javno i domaće, proizvodnja i reprodukcija i sl.. U radu iz 1974. godine, Ortner smatra da simbolička povezanost žena s prirodom počinje s njenim telom i specifičnim reproduktivnim funkcijama, time nagoveštavajući da su žene bliže prirodi zbog svojih bioloških predispozicija. Iako su ekofeministkinje poput Ortner u prepoznatim konstelacijama odnosa i ponuđenim objašnjenjima zagovarale izjednačavanje ženskih vrednosti s *muškim*, mnoge teoretičarke oštro kritikuju ovakav pristup jer potiču na stereotipizirano i pojednostavljen poimanje razlika umesto da se odmiču od prakse ukalupljivanja i fiksiranja. U kritika razmišljanja u dihotomijama ističe se da su postavljene dihotomije zapadne kategorije, te da zato nisu primenjive na međukulturalne studije i analize (Lamphere, 1996: 489).

Razvojem feminizma i njenim uplivom u teorijske postavke antropologije zahtevalo je i novu metodologiju istraživanja koja je počela da se razvija 80-ih godina prošlog veka, čime dolazi do menjanja okvira i kompletne metodologije istraživanja. Nasuprot jednostranosti koja se predstavlja kao univerzalna feministička epistemologija tematizira i ističe pluralnost perspektiva čime implicira situiranost znanja. Pojedinačne teorije počinju da se shvataju kao različite perspektive razumevanja realnosti, a ne konačne autoritativne istine. Feministička epistemologija i metodologija značajno utiče na etnografiju i produkciju etnografskih istraživanja, time što ističe zahtev za kontekstualizacijom, samorefleksijom, propitkivanjem temelja spoznaje i pozicija moći kazivača/ice.

Od strane crnih teoretičarki i postkolonijalnog feminizma počinje da se tematizira problem nejednakih odnosa moći i unutar samog feminizma. Autorice kao što su B. Hooks (2015) pišu o tome da su privilegovane bele žene opisale diskriminaciju i polno ugnjetavanje iz sopstvenog iskustva i specifičnog položaja u kome se nalaze, a što je prikazano kao univerzalno iskustvo svih žena. Ističući zanemarivanje iskustava žena koje su diskriminisane i marginalizovane zbog više fakora, 90ih godina se pojavljuje treći talas feminizma. Naglasak počinje da se stavlja na globalnost i multikulturalnost, što implicira raznolikost iskustava, čime počinju da se preispituju granice i predrasude postavljenog okvira teorijskog i političkog delovanja unutar samog feminizma.

Pluralizam predstavlja jedan od glavnih obeležja trećeg talasa feminizma, pri čemu pojam interseksionalnost u takvom sistemu uspeva da se nametne kao analitička kategorija. Termin interseksionalnost je prva jasnije izrazila teoretičarka Kimberlé Williams Crenshaw, kada istražujući američki zakon o diskriminaciji (1994) otkriva da zakon nije u mogućnosti da zaštiti crne žene na poslu, jer se rasna i polna diskriminacija promatraju odvojeno, što čini diskriminaciju crnih žena na radnom mjestu nevidljivom. Intersekcija uzima u obzir sve faktore koji utječu na stvaranje političkog identiteta: pol, seksualnost, rasu, etnicitet, klasu, društveni status, fizičke mogućnosti, dob, nacionalni status i slično. Interseksionalnost ističe kompleksnost i višedimenzionalnost strukture identiteta, pri čemu je rod samo mali deo koji uvek stoji zajedno uz druge odrednice koje utiču na naše celokupno iskustvo, pozicije i prilike u društvu. Glavna kritika u feminističkoj antropologiji koja se tada javlja jeste da su se privilegovane žene srednje klase preintenzivno fokusirale na rodna pitanja, što je dovelo do manjka senzibiliteta za druge socijalne nejednakosti, time zanemarujući važne društvene probleme kao što su rasizam, nejednaka raspodela bogatstva, diskriminacija na osnovu seksualne opredeljenosti i slično.

Četvrti period razvoja antropologije je, prema Visweswaran (1997), trajao od 1980. do 1996. kada u naučnoj produkciji započinje oštra kritika rodnog esencijalizma i počinje jasno da se tematizira problem fiksiranja ženskog subjektiviteta. Ističu se teoretičarke M. Rosaldo i J. Butler kritikom rodnog esencijalizma. Butler (2001, prvo izdanje 1990 godine) ide korak dalje u kritici dualnosti subjekt-objekt kada argumentira da je i *pol* sam po sebi društvena kategorija, te ističe problem fiksiranja ženskog subjektiviteta i govori o performativnosti rodnih uloga argumentirajući da je rod individualni konstrukt. Butler smatra da ne mora postojati činilac iza čina, već da se činilac u stvari različito konstruiše u samom činu i kroz čin. Razvoj postmodernističke misli stavљa u prvi plan kritiku apsolutnih istina, esencijalizma i binarnih tumačenja što predstavlja vrlo značajan korak u borbi za emancipaciju i slobodu mišli jer ističe značaj razgovora i pregovaranja, ali istovremeno stvara problem

koji dovodi do razvoja krize u feminizmu zbog slabljenja potencije političkog delovanja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U periodu uspona modernog načina života krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka, kada industrijalizacija i urbanizacija počinju da menjaju iz korena postojeće obrasce života i samu srž društvenih odnosa, antropologija dobija mesto samostalne akademske discipline. U tom periodu istovremeno počinju polako da se artikulišu prvi snažniji feministički glasovi, kao reakcija na opštu potlačenost i eksploraciju žena, što utiče na otvaranje prostora za delovanje žena i razvoj feminističke misli i unutar antropologije. Usponom kapitalizma počinje se dešavati stroga profesionalizacija i specijalizacija nauka, usled čega i antropologija počinje da se zatvara u uske naučne krugove i postaje gotovo nevidljiva u javnog sferi. Time se gubi zahtev za društvenom odgovornošću i odvaja novonastali intelektualni pokret od javne sfere i od pitanja od zajedničkog interesa. Takav razvoj događaja se nalazi u direktnom sukobu sa glavnim idejama i postavkama feminizma i feminističke antropologije, te je nastalu krizu moguće rešiti stavljanjem naglaska na javni i zajednički interes.

Poddisciplina feministička antropologija je uvek bila usko povezana sa feminističkim pokretom „jer je sam njen nastanak reakcija na potlačenost i zanemarivanje velikog dela populacije“ (Škokić, 2001: 16.). Takva uska veza pokreće mnogobrojne kritike koje ukazuju na probleme politizacije i radikalizacije koji dovode do problema pristrasnih istraživanja. Kritike kroz narative o vrednosti nauke radi same nauke, kao u potpunosti odvojene i nezavisne sfere i praksa obezvredivanja primenjenih i politički svesnih istraživanja mogu se shvatiti kao transformisani produžetak nasleđenih maskulinih vrednosti organizovanih oko, ranije u tekstu pomenutih, tema racionalnosti, objektivnosti, kalkulacije i reda. Takva logika teži generalizacijama, te je neophodno odvojiti političku svesnost, koja se javlja kao imperativ, od politizacije i pristrasnosti koja se jedino može prepoznavati i analizirati na osnovu postavljene metodologije svakog pojedinačnog istraživanja. Feministička teorija nastaje, osim kao reakcija na društvenu nepravdu i isključivanje velikog dela populacije, takođe i kao potreba da se osvesti činjenica da u teorijske postavke i istraživanja nužno unosimo sopstvene vrednosne sudove, koje proističu iz društvene strukture i naše pozicioniranosti u postojećim konstelacijama odnosa i pozicijama moći. Time se ističe da je svako istraživanje jednim delom političko i da ignorisanje te činjenice daje legitimitet za odvajanje naučne produkcije od društvene realnosti i društvene prakse, zajedničkog i javnog interesa i samim tim i od društvene odgovornosti.

LITERATURA

- Alempijević- Škrbić, N., Potkonjak S. i Rubić T. (2016): *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: FF press.
- Benedict, R. (1976): *Obrasci kulture*, Beograd: Prosveta
- Butler, J. (2001): *Nevolje s rodom*, Zagreb. Ženska infoteka
- Čapo-Žmegač, J. (1993). *Etnologija i/ili (socio)kulturna antropologija*. Zagreb: Stud. ethnol.Croat.Vol. 5, str.11-25
- Cole D. i Boas F. (1992): “*One Does Not Get as Much from the Girls*”: Franz Boas and Women Students,” History of Anthropology Newsletter: Vol. 19: Iss. 2, Article 3. dostupno na: <https://repository.upenn.edu/han/vol19/iss2/3COLE>, D., One Does Not Get as Much from the Girls”: Franz Boas and Women Students. History of Anthropology Newsletter: 2-5, 1992.
- Connell, R. W. (1990): *The State, Gender, and Sexual Politics: Theory and Appraisal*. New York: Springer. Theory and Society, Vol 19, No 5, 507-544.
- Delijež R. (2012): *Istorija antropologije*. Beograd. XX Vek
- Dirkem E. (1972): *O društvenoj podeli rada*. Beograd. Prosveta.
- Dirkem E. (1997): *Samoubistvo*. BIGZ. Beograd
- Dirkem E. (2012). *Pravila sociološke metode*, Novi Sad: Mediterran Publishing
- Hač ,E.(1979): *Antropološke teorije*, Beograd. BIGZ
- Hooks B. (2015): *Ain't I a woman : Black women and feminism*. New York,: Routledge, Taylor & Francis Group,
- Lamphere, L (1996) *Gender*. In Levinson, D. and M. Ember, izd..Encyclopedia of Cultural Anthropology, Vol. 2. New York: Henry Holt and Co, pp. 488-493.
- Mead, M (2004). *Spol i temperament u tri primitivna društva*. Zagreb.Naklada Jesenski i Turk
- Mead, M (1975). *Visual anthropology in a discipline of words*. u: Principles of visual anthropology, ur. Paul Hocking, 303-322. The Hague and ParisČ: Mouton Publishers.
- Moore, J.D. (2018). *Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists*. London: Rowman & Littlefield Publishers
- Ortner, S. (1974) *Is Female to Male as Nature is to Culture?* Anthropological Theory, 402-413.
- Papić, Ž. i Sklevicky L, ur. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.
- Rihtman-Auguštin, D. (1979.). *Istraživanje folklora i kulturna praksa*. Zagreb: Narodna umjetnost, Vol. 16, No. 1,
- Rohrlich-Leavitt, R. (1975), *Women Cross-Culturally. Change and Challenge*. The Hague. Mouton.
- Rubin, G. (1975). *The Traffic in Women: Notes on the “Political Economy” of Sex*. In Toward an Anthropology of Women. Rayna R. Reiter, ed. New York. Monthly Review Press, pp 157-210.

- Škokić, T. (2001). *Feministička antropološka kritika: od univerzalizma do razlike.* Zagreb, Etno. trib. 24, Vol. 31: 5-20
- Sklevicky, L. (1996.) *Konji, žene, ratovi.* Zagreb: Ženska infoteka.
- Stein Erlich, V. (1964). *Porodica u transformaciji.* Zagreb: Naprijed.
- Tylor, E. (2010): *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom.* Cambridge. Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511705960,
- Verschuur C., Guérin I. i Guétat-Bernard H. (2014). *Under Development: Gender.* New York: Palgrave MacMillan.
- Visweswaran, K. (1997): *Histories of Feminist Ethnography.* Annual Review of Anthropology 26: 591-621.
- Williams K. C. (1994): *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color.* In: Martha Albertson Fineman, Rixanne Mykitiuk, Eds. *The Public Nature of Private Violence.* p. 93-118. New York. Routledge

Science and otherness

ABSTRACT

The paper presents an overview of the changing relations of Western countries' societies towards external and internal *otherness* in the example of ethnographic research within anthropology. The influence of women's entry into science and feminist thought on changing attitudes towards external and internal otherness in scientific production is discussed. The influence of opening space for women's participation in scientific production, development of feminist theory on changing the way women are represented in anthropological research is presented and the influence of society, social relations and scientific disciplines on the development of feminist ideas. In the presentation itself, the question remains where one begins and the other ends, that is, what is dominant or "older".

Keywords: otherness, feminism, anthropology and ethnology, women, science

Potencijal primjene performativne teorije jezika u okviru feminističke lingvistike

SAŽETAK

Autorice u radu pokazuju da je rodna nejednakost u društvu bitno određena uticajem dominantnih diskurzivnih praksi. Glavni cilj rada je ukazati na materijalne posljedice simboličke supremacije, te na važnost promjene jezičkih ponašanja za uspjeh procesa restrukturiranja društvenih odnosa moći i etabliranja nove paradigme međuljudskih odnosa koja se temelji na ravnopravnosti. Prvi dio rada je fokusiran na feminističku lingvistiku i filozofiju jezika, drugi interpretira performativnu teoriju jezika u okviru filozofije jezika, dok treći dio razmatra vrijednost pojma performativnosti za razumijevanje uticaja koji jezik ima na konstituiranje identiteta i društvenih položaja, pokazujući tako potencijal performativne teorije jezika za razvoj feminističke lingvistike i ostvarenje njenih temeljnih ciljeva.

Ključne riječi: performativnost, imenovanje, feministička lingvistika, diskurs, ilokucijski govorni činovi

UVOD

U ovom radu se ispituje veza između jedne filozofske teorije jezika – performativne teorije – i feminizma, odnosno, feminističke lingvistike i filozofije jezika. Glavna teza rada je da performativna teorija jezika, kao što je slučaj i s konceptom performativnosti uopće, ima značajne mogućnosti primjene u feminističkoj lingvistici i predstavlja odgovarajući put i odredište budućeg razvoja feminističke analize i kritike jezika.

Performativna teorija jezika je revolucionarno filozofsko dostignuće i radicalno je promijenila i dovela u pitanje reprezentacije jezika koje su do njene pojave bile uobičajene. Umjesto pasivnog razumijevanja, performativna teorija je omogućila da se jezik vidi kao suštinski djelatan i kao snažna društvena i ideološka sila. Iz te perspektive, analiza jezika postaje nužan sastavni dio svake teorije koja ima namjeru da objasni društvena zbivanja, kritikuje ili predlaže nova rješenja i alternativne paradigme međuljudskih odnosa, a shvatanje jezika kao aktivnog čini komplementarnost performativne teorije sa feminismom

* MA, selma.a27@hotmail.com

** MA, jasminacausevic@gmail.com

očitom. Iako je feminizam generičko ime za različite struje, pozicije i stanovišta koja ponekad imaju i oprečne prepostavke i zahtjeve, te opisuje i multidisciplinarnost naučnih pristupa problemima koji su povezani sa rodom, spolom i društvenim konfiguracijama u kojima se odnosi rodova očituju, može se tvrditi da sve pozicije dijele osnovne polazišne hipoteze ili prepostavke i, općenito govoreći, osnovne zajedničke ciljeve. To je slučaj i sa posebnom feminističkom disciplinom koja se bavi jezikom – njen cilj je, također, inicirati praktične promjene, i to posredstvom promjene lingvističkih praksi i prihvaćenih normi. Kritika jezičkih ponašanja koja su seksistička, favoriziraju muški spol i čine žene nevidljivima u diskursu je centralni aspekt feminističke lingvistike.

U širem smislu, feministička lingvistika prepoznaje da jezik nije u sebe zatvoren fenomen nego da načini na koje govorimo i na koje se o nama govoriti stoe u nužnoj vezi sa pozicijama i identitetima društvenih aktera, kolektivnih i individualnih. Upravo iz te spoznaje feministička lingvistika crpi legitimitet svojih zahtjeva, pokazujući da oni koji vladaju u jeziku posjeduju i proporcionalnu društvenu moć. Revolucionarnost i feministička primjena performativne teorije se ogledaju u tome što omogućavaju da se ta teza zastupa sa novim utemeljenjem budući da eksplicitno izražava stav da jezik ne djeluje samo posredno, putem uticaja na mentalitete i svijest, nego da govorenje i upotreba jezika direktno interveniraju u socijalnu stvarnost.

FEMINISTIČKA LINGVISTIKA

Feministički interes za jezik i probleme povezane s jezikom započeo je s drugim valom feminizma, i može se objasniti kao pomak od materijalne ka simboličkoj sferi i istraživanju simboličkih komponenti subjektiviteta i rodnog identiteta. (Hornsby, 2000: 87-88) Uopšteno govoreći, može se reći da su feministička filozofija, pa tako i feministička filozofija jezika karakterizirane dvojnim karakterom odnosa prema postojećim teorijama – s jedne strane, taj odnos je kritički i ukazuje na njihove nedostatke, a s druge strane on je „praktičan“ ili nastoji aplicirati te teorije na specifične probleme žena. (Anthony, 2012: 245) Neki kritički pristupi nude i nove teorije koje su specifično ženske ili feminističke i zamjenjuju postojeće *malestream* perspektive. (Anthony, 2012: 246)

Razvoj feminističkog bavljenja jezikom obilježen je mnogostrukim pristupima i pozicijama, fokusiranjem na različite probleme u jeziku, (Cameron, 1985: 2) heterogenošću političkih gledišta unutar feminizma, kao i teorijskih okvira, disciplina kao polazišta, (Cameron, 1998: 1) te ciljeva istraživanja jezika. (Christie, 2000: 45) Unatoč tome, imajući u vidu brojne sličnosti i zajedničke interese multiplih pristupa, postoji mišljenja da se feministička kritika jezika može opisati kao „konstruktivni dijalog“. (Cameron, 1998: 20)

Među ključnim problemima kojima se feministička lingvistika bavi su pitanja negativnog ili stereotipnog predstavljanja žena u jeziku, mizoginija i govor mržnje, androcentrizam, (Cameron, 1985: 4) i seksizam u jeziku. (Mills, 2011: 144) Pored toga, problemi feminističke lingvistike su i uloga jezika u razvoju rodnih identiteta, rodne razlike u odnosu prema jeziku, navodna rodna neutralnost jezika koja je zapravo pristrano (što je vidljivo na primjeru zamjenice „on“ koja pretendira da predstavlja generički oblik), kao i otuđenost, učutkivanje, isključivanje i nevidljivost žena u jeziku do koje dovode određeni oblici jezičkog ponašanja, poput upotrebe rodno neosjetljivih termina za određene profesije. (Cameron, 1985: 6)

Feministički interes za jezik povezan je s njegovim razumijevanjem kao oružjem¹ koje koriste oni u privilegovanoj poziciji kako bi uticali na podređene, kao i oružja koje ima potencijal da omogući podređenima oslobođenje od takvog uticaja. (Cameron, 1985:1) Moguće je tvrditi da je postojanje feminističkog zanimanja za jezik u određenom smislu „prirodno“ ili logičan slijed stvari budući da je jezička komunikacija primarni vid socijalne interakcije među pojedincima i kao takva ima odlučujući uticaj na organizaciju društava i društvenih odnosa, zbog čega bilo koji napor da se društvo razumije ili mijenja nužno mora u obzir uzeti i jezik i njegovu upotrebu: „Veliki dio feminističkih napora je usmjeren (...) ka re-analiziranju društva kao patrijarhalnog, kao sistema u kojem muškarci imaju moć nad ženama. Jezik je dio patrijarhata. Ako ima krucijalnu ulogu u organizaciji društva, onda služi održanju muške moći i feministi/kinje moraju pažljivo proučavati njegovo djelovanje.“ (Cameron, 1985: 3)

Feministkinje jezik često opisuju kao „mjesto borbe za značenja“ ili borbe oko pitanja ko ima pravo da govori na određeni način i čiji glasovi se trebaju čuti. (Mills, 2008: 9) Polazeći od prepostavke da jezik uistinu ima fundamentalnu ulogu u strukturiranju svijeta i društvenih odnosa, lako je uvidjeti da su oni koji upravljaju jezikom ili ga kontrolišu upravo oni koji imaju prednost i veću društvenu moć, te da način na koji je određeni jezik organizovan može uslovjavati poglede na svijet i usmjeravati djelovanja i postupke. Dakle, jasno je da jezik i jezičke navike mogu imati praktične implikacije, a za njihovo razumijevanje i objašnjenje se posebno korisnom pokazuje performativna teorija jezika koja opisuje neposredni način na koji jezik utiče na zbilju. Naprimjer, performativna teorija jezika je u stanju da objasni djelatnu moć jezika u slučaju rasne uvrede kroz ukazivanje na njene intenzivne psihološke, pa čak i društvene i ekonomski učinke: „Bez sumnje, puke riječi (...) mogu izazvati mentalnu, emocionalnu ili čak fizičku štetu njihovoj meti, posebno ako se izgovore pred

¹ Svjesno zagovaramo upotrebu riječi “oružje” umjesto možda i prikladnije “oruđe”, jer slikovitoje objašnjava situaciju.

drugima ili od strane osobe koja je u poziciji autoriteta.“ (Delgado, 2018: 93-94) Ideja performativnosti i performativna teorija jezika imale su odjeka u feminističkoj teoriji i feminističkoj lingvistici, (Hornsby, 2000: 89), npr. pri analizi pornografije i govora mržnje, međutim, mogućnosti te primjene su mnogo veće.

PERFORMATIVNA TEORIJA JEZIKA

Iako je filozofsko bavljenje problemima jezika postojalo i ranije, filozofija jezika je relativno mlada filozofska disciplina koja se razvila u 20. stoljeću, a početak sistematičnog filozofskog postavljanja pitanja o jeziku i usmjeravanja na jezik za objašnjenje drugih i povezanih fenomena je unutar filozofije obilježeno tzv. „jezičkim obratom“. Performativna teorija jezika se razvila u okviru onog pravca filozofije jezika koji se naziva filozofijom svakodnevnog jezika. Njen osnivač je filozof John L. Austin, a među autorima koji su je dalje razvijali i modificirali su John Searle, Jacques Derrida i Judith Butler.² Svoju performativnu teoriju jezika koja je imala značajan uticaj na dalji razvoj filozofske misli o jeziku, ali i o drugim filozofskim problemima, poput roda, moći i identiteta, kao i koncept performativnosti koji se pokazao „odvojivim od okolnosti svoje formulacije bez značajnog gubitka i korisno primjenjivim na veliki opseg različitih intelektualnih izazova ili pitanja“, (Loxley, 2007: 2) Austin je izložio u zbirci predavanja *How to do things with words* (1955). Nasuprot pozitivističkim teorijama koje primarnu funkciju stava vide u opisivanju nekog postojećeg stanja stvari ili činjenica, i prema kojima on stoga mora biti istinit ili lažan, Austin se fokusira na stavove koji ne opisuju, i prema tome nemaju istinosnu vrijednost, a i dalje su legitimni i svakodnevno se koriste. Ti stavovi transcendiraju sferu jezičkog i prodiru u ontologiju realnog – oni, bivajući izgovoreni, nešto čine u svijetu i Austin ih naziva „performativima“ nasuprot opisujućih „konstantiva“. (Austin, 1962: 6) Može se reći da je Austinova koncepcija jezika ponudila alternativnu paradigmu filozofiji jezika i označila svojevrsni pokušaj pomaka od „logički orijentiranog, teorijskog pristupa jeziku koji je dominirao analitičkom tradicijom, i, umjesto toga, jezik je postavila u središte stvarnih života.“ (Morris, 2007: 237) Drugim riječima, nasuprot ideji koja je svoj paradigmatski oblik dobila u Wittgensteinovom *Tractatusu* da područja realnog, logičkog i jezičkog predstavljaju tri odvojene sfere pri čemu se struktura realnog zrcali u strukturi logičkog i jezičkog, (Wittgenstein, 2001: 12), Austinova teorija dozvoljava da realno i jezičko budu

² Više o tome u: John Searle, „How Performatives Work“, *Linguistics and Philosophy*, Vol 12, br 5, str. 535–558, Jacques Derrida, *Limited Inc*, Northwestern University Press, Evanston, 1977, Judith Butler, *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, Routledge, New York, 1997, i dr.

međusobno isprepleteni, odnosno, da jezičko može da ima i oblik realnog čina, a ne naprsto i isključivo podražavajući karakter u smislu u kojem bi jezik bio reduciran na puko oponašanje zbilje koju bi kao već postojeću pretpostavljao i o njoj ovisio. Moć stvaranja ili kreacije se ovdje pripisuje jeziku i tako mu se dodjeljuje i ontološki aktivna, a ne samo pasivna ili sekundarna uloga.

Performative ili performativne rečenice Austin definira kao iskaze koji, kao što smo rekli, ne izvještavaju o nekom stanju stvari u svijetu, i nisu istiniti ili lažni, a njihovo izgovaranje predstavlja određeno činjenje koje se ne može reducirati na puki čin izgovaranja. (Austin, 1962: 5) Neki primjeri performativa koje on navodi su sljedeći: „Uzimam“ izgovoreno na vjenčanju, „Imenujem ovaj brod Kraljica Elizabeta“, i „Ostavljam svoj sat bratu“ napisano u oporuci. (Austin, 1962: 5) Navedeni primjeri omogućavaju da uočimo da je još nešto potrebno osim izgovaranja da se aktualizira performativni karakter iskaza, a to su prikladne okolnosti - na primjer, za uspješan čin imenovanja potrebno je da to čini osoba za to ovlaštena ili da „Uzimam“ bude izgovoreno na vjenčanju. (Austin, 1962: 15) Austin također naglašava da iako za izgovaranja ovog tipa ne možemo reći da su lažna, ona mogu biti označena kao prazna, neispunjena (primjerice kada je riječ o obećanju kao performativu), ili čak neizvršena (u slučaju opklade). (Austin, 1962: 14)

Austin smatra da performativi nemaju neku specifičnu gramatičku formu koja bi podrazumijevala određena gramatička lica ili upotrebu performativnih glagola, drugim riječima, ne postoji neki jedinstveni gramatički kriterij za identifikaciju performativa. (Austin, 1962: 59) Performativi ne moraju nužno biti eksplicitni, nego mogu biti i implicitni, pa je tako lingvistički performans naredbe moguće izraziti u eksplicitnom obliku kao „Ja ti naređujem da odeš“, ali i u implicitnom obliku kao „Idi“. Međutim, budući da je izgovaranje performativa samo djelovanje, a onaj ko izgovara ili potpisuje (kada je riječ o pisanoj formi) je onaj koji uvjek vrši radnju, Austin tvrdi da gramatički oblik koji uključuje prvo lice jednine ima stanovitu prednost zbog toga što tu osobinu izgovaranja čini eksplicitnom, kao što i upotreba performativnih glagola čini eksplicitnom radnju koja se vrši u izgovaranju. (Austin, 1962: 61)

U kontekstu Austinove performativne teorije jezika postoji nekoliko načina na koje reći nešto znači uraditi nešto. Prvi način ili smisao je onaj koji se odnosi na to da reći bilo šta znači uraditi nešto – proizvoditi zvukove, govoriti riječi ili stvarati rečenice u skladu sa gramatičkim pravilima – i ove činove Austin naziva lokucijskim (*locutionary speech acts*). (Austin, 1962: 94) Drugi smisao se odnosi na slučajeve izgovaranja u kojima se u samom govorenju čini nešto, pored samog govorenja – poput obećavanja, najavljivanja, savjetovanja i sl.) – ovu vrstu govornih činova Austin naziva ilokucijskim (*illocutionary speech acts*). (Austin, 1962: 99) Najzad, treća vrsta su oni govorni činovi koji

čine bivajući izgovoreni ili oni koji imaju za svrhu određene posljedice – kao što su uvjerenje, odvraćanje, i ubjeđivanje sagovornika – njih Austin naziva perlokucijskim govornim činovima (*perlocutionary speech acts*). (Austin, 1962: 101) Ovi smislovi nisu međusobno isključivi, tj. svaki perlokucijski i ilokucijski govorni čin je nužno i lokucijski, a ilokucijski činovi također mogu imati posljedice ili vršiti uticaj, tj. imati perlokucijski karakter. Iako imaju istinosnu vrijednost i stoga ne odgovaraju potpuno definiciji performativa koju je uspostavio, Austin je kasnije promijenio mišljenje pa je i tvrđenje i opisivanje također svrstao među ilokucijske gorovne činove. (Austin, 1962: 133) To ga je dovelo do zaključka da distinkcija performativa i konstantiva nije više u potpunosti održiva, te da kada govorimo o konstantivima naprosto apstrahiramo od ilokucijske dimenzije govornog čina i fokusiramo se na pretenziju suglasja iskaza sa stanjem stvari ili činjenicama, dok kada govorimo o performativima na umu imamo primarno aspekt „ilokucijske snage“ iskaza. (Austin, 1962: 144-145)

Performativna teorija jezika koju je formulisao Austin i pojam performativnosti su, kao što smo već naglasili, imali veliki uticaj unutar filozofije jezika, kao i u drugim filozofskim i naučnim disciplinama. Odsudni značaj performativne teorije jezika u njenom prvom obliku, kao i oblicima koji su je modificirali i dalje razvijali, zrcali se u činjenici da je mišljenje prepoznalo da jezik nema samo funkciju predstavljanja, nego da također ima i „konstituirajuću“ ili „kreativnu moć“, (Taylor, 2016: 264), odnosno, da zbiljski djeluje i ima realne posljedice ili „proizvodi drugačiji svijet“. (Loxley, 2007: 2) Iako su posvećene razmatranju specifičnih vrsta govornih činova, performativne teorije jezika se mogu formulisati općenitije i tako performativnost pripisati jeziku kao takvom, kroz njegovu interpretaciju kao simboličkog uvjeta koji direktno oblikuje svijet života, životna iskustva i odnose među ljudima.

PROŠIRENA PERFORMATIVNA TEORIJA: JEZIČKA KONSTITUCIJA SUBJEKTA

Proširena performativna teorija jezika ima moć da objasni kako jezik i upotreba jezika služe regulaciji rodnih uloga i odnosa u društvu, te uspostavljanju rodno specifičnih obrazaca ponašanja, socijalnih položaja i domena djelovanja za različite aktere. Konsekvensija te uloge je da svaki zbiljski napor za promjenu stvarnog stanja stvari u društvu nužno pretpostavlja promjenu u sferi jezika. Iako je važnost jezika za promjenu rodnih odnosa već prepoznata, razumijevanje jezika koje omogućava performativna teorija, tj. razumijevanje jezika kao ontološki aktivnog, nasuprot duge tradicije razumijevanja jezika kao pukog odraza i odslike, nudi nove mogućnosti za ostvarenje ciljeva feminističke lingvistike i upravo u kontekstu te discipline performativna teorija

jezika se pokazuje kao moćno sredstvo koje može imati značajnu primjenjivost. Argumenti koji se koriste u feminističkoj lingvistici mogu biti učinjeni jačim kroz instrumentalizaciju ili upotrebu objašnjenja performativne teorije, ili drugim riječima, društvene i materijalne posljedice i učinci određenih formi jezika i ustaljenih jezičkih praksi mogu biti demonstrirani na način koji nadilazi i dopunjava objašnjenja koja takva dejstva pripisuju uticaju jezika na svijest pojedinaca i tako posredno na njihova djelovanja.

Smatramo da se elaboracija performativne teorije jezika u knjizi *Excitable Speech: A Politics of the Performative* (1997) filozofkinje Judith Butler može tumačiti kao verzija proširene performativne teorije jezika, ili bar kao djelo koje daje smjernice za njenu formulaciju. Butler se u ovom tekstu fokusira na govorne činove koji se klasificiraju kao govor mržnje, paralelno razvijajući općenitiju „teoriju performativnosti političkog diskursa“. (Butler, 1997: 40) Butler zadržava Austinovu distinkciju ilokucijskih i perllokucijskih govornih činova, onih kojima izgovarajući ih simultano činimo nešto, i onih koji bivajući izgovoreni imaju određene, vremenski različite posljedice, (Butler, 1997: 17) međutim, ona je modifcira tvrdeći da i ilokucijski govorni činovi imaju historicitet i posljedice koje prevazilaze jedinstveni trenutak izgovaranja i namjeru govornika. (Jagger, 2008: 119)

Jedna od centralnih teza njene knjige je da ljudi ovise o jeziku kao uslovu svoje socijalne egzistencije i da je jezik stoga ono što ima moć da toj egzistenciji prijeti i nanese povредu. (Butler, 1997: 5) Tu tezu o jezičkom konstituiranju subjekta Butler objašnjava na primjeru govora mržnje čije djelovanje analizira kao djelovanje ilokucijskog govornog čina oslanjajući se također na Althusserov pojam interpelacije, (Althusser, 2009: 69) ili dozivanja/oslovljavanja koji prethodi subjektu i uspostavlja ga. (Butler, 1997: 24) Drugim riječima, Butler koristi pojam interpelacije „da bi opisala proces u kojem pojedinci bivaju pozvani da sebe prepoznaju kao individue određene vrste, sa određenim vrijednostima, stajalištima i potrebama/žudnjama“. (Mills, 2011, 43) Pri tome, „diskurs koji inauguriра subjekat ne mora uopšte imati oblik zvuka“, (Butler, 1997: 31) odnosno „oslovljavanje bez riječi“, (Jagger, 2008: 120) kao i odustvo određenog oslovljavanja također mogu imati funkciju konstituiranja. (Butler, 1997: 27) Iako Austinovo razumijevanje govornih činova prepostavlja unaprijed postojeći subjektivitet kao mogućnost djelovanja u jeziku i kroz jezik, a Althusserov pojam interpelacije prepostavlja lingvistički čin kao uslov subjektiviteta, Butler smatra da je moguće njihova gledišta ujediniti utolikо što ilokucijski činovi prema Austinu ovise o konvencijama koje imaju ritualno-ceremonijalni karakter, što je također značajka i Althusserovog poimanja ideološkog oslovljavanja. (Butler, 1997: 25)

Pomirenje ideja interpelacije i ilokucijskih govornih činova omogućava razumijevanje subjekta kao djelimično suverenog stoga što je, s jedne strane, subjektivitet jezički omogućen ili jezik je njegova pretpostavka, pa on nije potpuno autonomno nego unaprijed situirano i na određeni način predodređeno i već pozicionirano biće, no s druge strane, on nije puki učinak tog preduslova njegovog socijalnog postojanja nego je i onaj koji jezičkim činom konstituira Druge. (Butler, 1997: 26-28) Izvornu egzistencijalnu ovisnost subjekta o jeziku demonstrira čin imenovanja koji nužno ovisi o Drugima – onima koji imenuju, i upravo on otvara mogućnost socijalne egzistencije i dodjeljuje joj mjesto, pri čemu je onaj koji imenuje i sam već imenovan, a onaj koji biva imenovan ima mogućnost imenovanja u budućnosti što ilustrira kontinuitet nepotpunosti autonomije subjekta u jeziku. (Butler, 1997: 29) Budući da na taj način subjekti egzistencijalno ovise o međusobnom jezičkom odnošenju, Butler zaključuje da jezička ranjivost predstavlja upravo suštinsku odliku subjekata i njihovih odnosa. (Butler, 1997: 30) Ta ranjivost međutim ne treba biti shvaćena usko jer govor mržnje nije jedini oblik kojim jezik nanosi štetu ili „ozljeđuje“ i u širem smislu jezik sam po sebi u svojoj etablirajućoj funkciji ima taj efekat, budući da je ovisnost subjekta o jeziku, i tako izloženost njegovom učinku neizbjježna. (Butler, 1997: 27) Stoga se može reći da su kao društvena bića svi ljudi „proizvedeni u položaju subordiniranost (...) i ujedno već ozlijedeni i otvoreni za buduće ozljedivanje.“ (Jagger, 2008: 121-122)

Butler dakle tvrdi da postojati znači bitno ovisiti o Drugome, o biti-oslovljjen od strane Drugoga, koji tim činom uspostavlja subjekat kao socijalni subjekat i dodjeljuje mu mjesto unutar socijalnog univerzuma. Konstituiranje Drugih jezičkim ilokucijskim činom u slučaju govora mržnje, prema Butler znači ritualno konstituiranje (i re-konstituiranje) drugih kao podređenih. (Butler, 1997: 26) Poput drugih autora koji performativima odriču deskriptivnu funkciju, Butler tvrdi da čin interpelacije ne opisuje određeni socijalni položaj nego ga inauguriра: „On pokušava stvoriti stvarnost, radije nego izvještavati o postojećoj, i to postiže kroz citiranje postojeće konvencije. Interpelacija je govorni čin čiji ‘sadržaj’ nije niti istinit niti lažan: nema opis kao primarni zadatak. Njegova svrha je da indicira i uspostavi subjekat u potčinjenosti, da proizvede društvene konture u vremenu i prostoru.“ (Butler, 1997: 34) Ipak, iako jezik ima funkciju omogućavanja socijalne egzistencije i moći da tako konstituirana bića povrijedi, Butler naglašava da govorni činovi nisu uvijek učinkoviti i da uz jezičku ranjivost postoji i „mogućnost otpora“. (Jagger, 2008: 116) Drugim riječima, kao što je slučaj sa primjerom promjene značenja riječi „queer“, konstitutivna moći govora koji ozljeđuje nije fatalna ili konačna, u smislu u kojem on može biti podložan subverziji kroz reaproprijaciju njegovog značenja. (Loxley, 2007: 132)

ZAKLJUČAK

Feministička lingvistika postulira jezik kao ono što bitno generira rodne nejednakosti i posmatra ga kao odlučnog faktora u procesima određivanja društvenih položaja. Smatramo da je najbolji način da se to demonstrira upravo kroz teoriju jezika koja ga objašnjava kao imanentno djelatnog, tj. kao neposredno uključenog u modeliranje društvenog univerzuma.

Prvi dio rada je bio posvećen razmatranju feminističke lingvistike, problema kojima se bavi i njenim osnovnim načelima. Drugi dio rada je razmatrao performativnu teoriju jezika koja se razvila unutar oksfordske ili filozofije svakodnevnog jezika u njenom prvobitnom obliku koji je izložio J. L. Austin. Treći dio rada je pokazao na primjeru teorije Judith Butler kako performativna teorija može biti korisna za feminističku lingvistiku i predložio je proširenu teoriju performativnosti koja bi osnovne teze performativne teorije primijenila holistički, na jezik kao cjelinu. Takav pristup omogućava generalno viđenje jezika kao onoga što svojom formom i sadržajem društveno djeluje, između ostalog, i tako što stvara i perpetuirala rodne nejednakosti u društvu, te rezultira posljedicama koje održavaju patrijarhalna načela i obrasce ponašanja.

Performativna teorija jezika pokazuje da reći znači učiniti, i to samim govornjem. Ona objašnjava da jezik, odnosno stvari koje govorimo i načini na koje to činimo mogu rezultirati posljedicama koje su društvenog karaktera. Drugim riječima, ono što kažemo i kako kažemo nalazi način da konsekvenčno mijenja, oblikuje i kreira svijet u kojem živimo, kao i nas same. Međutim, ona također pokazuje da posljedice nisu jedini modus akcije koji originira u jeziku i da često samo izgovaranje predstavlja oblik društvenog činjenja. Dosadašnje teorije, posebice Austinova teorija koja je izvor performativnog promišljanja jezika, izdvajaju određene forme i kategorije iskaza koje imaju ilokucijski ili neposredno performativni učinak, međutim, autorice su u radu tvrdile da to može biti rečeno za jezik uopće. Shvatiti jezik i pojedinačne manifestacije jezika kao neposredno djelatne znači priznati da jezik ima moć da na mnoge načine transformiše i utiče na objektivni svijet, kao i sam subjektivitet. Ta spoznaja vodi ka tome da se pažnja koja se posvećuje jeziku u kritičkim disciplinama poput feminističke lingvistike ne može smatrati izlišnom ili prenaglašenom, već da je potrebno da bude zastupljenija, tj. odgovarajuća učincima jezičkih činova. Primjena performativne teorije kroz feminističku optiku već postoji, i omogućila je da se razumije krucijalna važnost jezika za konstituiranje socijalnog bića subjekata i održavanje odnosa podređenosti i nadređenosti. Tu teorijsku paradigmu je, autorice smatraju, potrebno slijediti i nastaviti razvijati u budućnosti.

LITERATURA

- Althusser Louis, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpas, Beograd, 2009.
- Anthony Louise, „Is There a ‘Feminist’ Philosophy of Language?“, in Crasnow Sharon L., Superson Anita M. (eds.), *Out From the Shadows: Analytical Feminist Contributions to Traditional Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 245-286.
- Austin John L., *How to Do Things with Words*, Oxford University Press, Oxford, 1962.
- Butler Judith, *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, Routledge, New York, 1997.
- Cameron Deborah, *Feminism and Linguistic Theory*, The Macmillan Press, London, 1985.
- Cameron Deborah, „Why is Language a Feminist Issue?“, in Cameron Deborah (ed.), *The Feminist Critique of Language: A Reader*, Routledge, New York, 1998, p. 1-25.
- Christie Christine, *Gender and Language: Towards a Feminist Pragmatics*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2000.
- Delgado Richard, „Words That Wound: A Tort Action for Racial Insults, Epithets, and Name Calling“, in Matsuda Mari J., Lawrence III Charles R., Delgado Richard, and Williams Crenshaw Kimberlè (eds.), *Words That Wound: Critical Race Theory, Assualtive Speech, and the First Amendment*, Routledge, New York, 2018, p. 89-111.
- Derrida Jacques, *Limited Inc*, Northwestern University Press, Evanston, 1977.
- Hornsby Jennifer, „Feminism in Philosophy of Language: Communicative Speech Acts“, in Fricker Miranda, Hornsby Jennifer (eds.), *The Cambridge Companion to Feminism in Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 87-107
- Jagger Gill, *Judith Butler: Sexual Politics, Social Change and the Power of the Performative*, Routledge, New York, 2008.
- Loxley James, *Performativity*, Routledge, London, 2007.
- Mills Sara, *Language and Sexism*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Mills Sara, Mullany Louise, *Language, Gender and Feminism: Theory, Methodology and Practice*, Routledge, New York, 2011.
- Morris Michael, *An Introduction to the Philosophy of Language*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Searle John, „How Performatives Work“, *Linguistics and Philosophy*, Vol 12., br 5., str. 535-558.
- Taylor Charles, *The Language Animal: The Full Shape of the Human Linguistic Capacity*, Harvard University Press, Cambridge, 2016.
- Wittgenstein Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Routledge, London, 2001.

The Potential of the Application of Performative Theory of Language within the Framework of Feminist Linguistics

ABSTRACT

In this paper, the authors are dealing with the issue of gender inequality by showing that it is essentially determined by the influence of the dominant discursive practices. The main goal of the paper is to point out the material consequences of symbolic supremacy and the importance of changing linguistic behaviors for the success of restructuring the relations of power in society and establishing a new paradigm of interpersonal relations founded upon equality. The first part of the paper is focused on feminist linguistics and philosophy of language, the second part interprets performative theory of language in the framework of the philosophy of language, while the third part considers the value of the concept of performativity for understanding the effects the language has in terms of the constitution of identity and social positions, thereby showing the potential of the performative theory of language for the development of feminist linguistics and the accomplishment of its fundamental goals.

Keywords: Performativity, Naming, Feminist Linguistics, Discourse, Illocutionary speech acts

Univerzalni osnovni dohodak: Novi rodno osjetljiv pristup socijalnim politikama

SAŽETAK

Javnozdravstvene politike za suzbijanje pandemije koronavirusa u protekloj su godini usložnile socioekonomске posljedice neoliberalne globalizacije (pad zaposlenosti i rast nezaposlenosti, širenje prekarnosti i siromaštva, razvoj novih obrazaca rada, automatizacija i digitalizacija radne sfere), te reaktualizirale debatu o (ne)učinkovitosti postojećih programa socijalne politike u suretu sa savremenim izazovima u području zdravlja i radnih uvjeta. U ozračju rastućeg društvenog nezadovoljstva i tjeskobe, te neophodnosti ponovnog osmišljavanja inkluzivnog društvenog ugovora, ideja univerzalnog osnovnog dohotka, podjednako privlačna i kontroverzna, doživljava širu znanstvenu i društvenu recepciju, i sve se više percipira ključnim elementom (egalitarnog i feminističkog) sistema socijalne politike za postkrizno doba 21. stoljeća. Ovaj tekst ima intenciju da, sažetom prezentacijom socioloških, socijalno-političkih i ekonomskih osnova koncepta univerzalnog osnovnog dohotka i njegovih ključnih svojstava, te rodnom analizom politike osnovnog dohotka i njezinim razmatranjem iz feminističke perspektive, doprinese širenju i popularizaciji vokabulara društvenih inovacija u bosanskohercegovačkom znanstvenom i socio-političkom diskursu.

Ključne riječi: univerzalni osnovni dohodak, socioekonomске promjene, radna sfera, post-krizna socijalna politika, rodna ravnopravnost

UVOD: DRUŠTVENE PROMJENE I KRIZA (INDUSTRIJSKE) DRŽAVE BLAGOSTANJA

Uz ekonomski rast, koncepcija društvene dobrobiti u razvijenim društvima uključivala je i politički konsenzus oko odgovornosti države za elementarnu dobrobit ukupnog stanovništva, koja se nastojala poticali razvojem ‘države blagostanja’. Država blagostanja identificira se sa institucijama socijalne politike (sigurnosti) i javno finansiranim socijalnim uslugama, utemeljenima oko radnog ili, rjeđe, građanskog statusa, uključujući sljedeće tipove intervencija: *pravne* (mjere kojima se poboljšava pravni status pojedinaca i grupa),

* Prof. dr., Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, sanela.basic@fpn.unsa.ba

ekonomske (mjere kojima se poboljšavaju dohodovni uvjeti pojedinaca i grupa), *ekološke* (mjere kojima se poboljšavaju strukturalne mogućnosti pojedinaca i grupa) i *personalne* (mjere kojima se poboljšava sposobnost i spremnost na djelovanje kod pojedinaca i grupa) intervencije (Kaufmann, 2012). Specifična obaveza država blagostanja sastoji se u jamčenju ekonomskih, kulturnih i socijalnih prava kao osnove socijalnog uključivanja, dok se njezine (socijalne) politike evaluiraju prema omjeru u kojem postojeće usluge doprinose održavanju ili redukciji izraženih socijalnih nejednakosti, naročito statusnih razlika.

Ekonomske krize (recesije) koje od 1970. godina u ciklusima pogađaju (zapadne) ekonomije, promišljaju se i tumače, i na desnom i na lijevom političkom spektru, i kao krize države blagostanja. Centralno mjesto kritike (industrijske) države blagostanje jeste svakako to što unatoč razvijenim programima socijalne sigurnosti nije uspjela iskorijeniti siromaštvo (Picketty, 2014, Giddens, 2014, Milanović, 2016, Picketty, 2020). K tome, pogled s desnice državi blagostanja spočitava da je neekonomična, neproduktivna, neefikasna, neefektivna, despotska i u konačnici da nije kompatibilna sa društvenim poretkom koji je utemeljen na vrijednosti ljudske slobode (von Hayek, 1959). Slažući se sa argumentima o neefikasnosti, neefektivnosti i represivnosti institucija države blagostanja, kritika (socijalističke) ljevice usmjerava se na državu blagostanja kao mehanizam/sredstvo stabilizacije umjesto transformacije kapitalističkog društva (Offe, 1982). Na ovom je mjestu važno ukazati i na feminističku kritiku države blagostanja koja problematizuje ženinu ekonomsku ovisnost o muškarцу, rodnu podjelu rada i poodržavanje patrijarhalnih struktura porodičnog života, odnosno ‘parcijalnog građanskog status’ za žene (Orlaff, 1996, Fraser, 1987, Pateman, 1989). Ovi će argumenti voditi ka povlačenju države iz socijalne sfere i demontiranju institucija države blagostanja, politikama štednje i/ili smanjenje (društvenih) troškova, te privatizacije socijalnih usluga, stvarajući pretpostavke za “‘uklapanju’ europske socijalne države u novi društveni poredak kojem hegemonijalno gospodari volja tržišta” (Bašić, 2013:137) tokom posljednjeg vala globalizacije svjetske ekonomije. Istovremeno, politika fleksibilnog tržišta rada u sferi rada - koja je za široke segmente stanovništva ključna za održanje ‘blagostanja’ – producirala je nove i intenzivirala stare nejednakosti, te rezultirala, Standingovski rečeno, nastankom i širenje nove globalne klase, prekarijata čiji su pripadnici/e lišeni svih oblika sigurnosti koje je jamčila industrijska država blagostanja, uključujući i sigurnost zaposlenja, sigurnost dohotka i sigurnost reprezentacije (Standing, 2011).

Izbijanjem pandemije COVID-19 krajem 2019. godine svijet se suočio sa još jednom, novom globalnom erom nesigurnosti. Sve je izvjesnije da je pandemijska kriza drastično i nepovratno promijenila naš svijet, poremetila globalnu ekonomiju, i dovela da promjene u našem odnosu prema tehnologiji, politici,

obrazovanju, zajednici i kulturi. U protekloj godini, javnozdravstvene politike za suzbijanja pandemije koronavirusa (lockdowni, odnosno ponavljajuća obustava ekonomskog aktivnosti, zatvaranje poslovnih subjekata, fizičko distanciranje) doprinijele su usložnjavanju negativnih socio-ekonomskih posljedica neoliberalne globalizacije. Naime, neoliberalnim politikama u potpunosti je deregulirano (globalno) tržiste rada, dovodeći porasta nesigurnosti, pogoršanja životnih uvjeta velikog dijela (svjetskog) stanovništva (Standing, 2011). Nadalje, politike borbe protiv korona pandemije destabiliziraju ključne društvene institucije uslijed snažnog pada zaposlenosti i porasta nezaposlenosti, širenja prekarnosti i siromaštva, razvoja novih obrazaca rada, te neslućenog nivoa automatizacije i digitalizacije radne sfere, vodeći ka novom zaoštravanju postojećih protivurječnosti u ekonomskoj sferi. U ovom su kontekstu, reaktualizirane su debate o (ne)učinkovitosti postojećih programa socijalne politike u susretu sa savremenim izazovima u području zdravlja i radnih uvjeta.

U svjetlu rastućeg društvenog nezadovoljstva i tjeskobe, te korespondirajućeg imperativa ponovnog osmišljavanja inkluzivnog društvenog ugovora za postpandemijsko doba, ideja univerzalnog osnovnog dohotka, u čijem je središtu razumijevanje da savremena društva trebaju svima osigurati dovoljno za dostojanstven život, doživljava šиру znanstvenu i društvenu recepciju. U podjednakoj mjeri privlačna i kontroverzna, politika osnovnog dohotka percipira se jednim od (ključnih) elemenata sistema socijalne politike za postkrizno doba 21. stoljeća. Stoga je temeljna intencija ovoga teksta da, sažetom prezentacijom sociooloških i ekonomskih osnova koncepta univerzalnog osnovnog dohotka i njegovih ključnih svojstva, te rodnom analizom politike osnovnog dohotka i njezinim razmatranjem iz feminističke perspektive, doprinese popularizaciji vokabulara društvenih inovacija u bosanskohercegovačkom znanstvenom i socio-političkom diskursu.

UNIVERZALNI OSNOVNI DOHODAK/PRIHOD (UBI): KONCEPTUALIZACIJA I OBILJEŽJA

Ideja univerzalnog osnovnog dohotka nije nova, jer se njegovi historijski korijeni mogu pronaći u *Utopiji* T. More (1516/2020), *Agrarnoj pravdi* T. Painea (1796), te radovima T. Spencera, H. Spencera, B. Russells, J. Meada i J. Tobina. U novije vrijeme, jedan od vodećih ekonomskih mislitelja Milton Friedman (1962), također, je, u pokušaju dekonstrukcije države blagostanja, zagovarao uvođenje ‘negativnog poreza na dohodak’. Razvoju teorijskog fundusa/znanja o univerzalnom osnovnom dohotku naročito je doprinijelo osnivanje mreže istraživača_ica i zagovarača/ica politike osnovnog dohotka *Basic Income European Network* 1986. godine (2004. godine BIEN preimenovana u *Basic Income Earth Network*). U posljednjoj deceniji, nacionalni eksperimenti

sa osnovnim univerzalnim dohotkom (Aljaska, Finska, Iran) i građanski referendumi (Švicarska) doprinijeli su značajnijoj javnoj recepciji i popularizaciji ovog koncepta, što ga trenutačno čini vrlo debatiranom, mnogima iznimno privlačnom, a drugima u istoj mjeri kontroverznom idejom. Prvi osobito ističu prijemčivost ove politike u postizanju mnoštva ekonomskih i društvenih ciljeva, od eradicacije siromaštva i promocije rasta i razvoja, preko ublažavanja nejednakosti i smanjenje tehnološke nezaposlenosti, do unapređenja rodne jednakosti, zdravstvenih i obrazovnih ishoda, te ekološke održivosti i psihičke dobrobiti (Fouksman i Klein, 2019). U kontekstu trenutačne pandemijske krize osnovni dohodak se promovira kao politika koja bi mogla biti od pomoći u postizanju egalitarnijeg društva u novim okolnostima kada se na ekonomski rast više ne može osloniti, a sfera rada trpi tektonske promjene. No, šta je zapravo univerzalni osnovni dohodak?

Premda postoje velike razlike u konceptualizaciji univerzalnog dohotka, temeljna ideja je vrlo jednostavna: u idealiziranom i najradikalijem obliku, svaka osoba trajno nastanjena u nekoj zemlji periodično (mjesečno) bi od države primała određeni novčani iznos koji bi bio dovoljan da osoba živi minimalnim, ali dostašnjim standardom ekonomske sigurnosti (Standing, 2017, Van Parijs, 2004). Uz insistiranje da je riječ o naknadi koju garantuje i osigurava država, šest je osnovnih svojstva koja u konceptualnom smislu opisuju ovaj pristup, i to: novčana naknada, koju garantuje država, i koja je individualna, univerzalna, redovna i bezuvjetna. U nastavku će koncizno biti izloženo značenje ovih deskriptivnih atributa univerzalnog osnovnog dohotka.

Osnovna naknada

Uz napomenu da je mnogo prijepora i konfuzije oko značenja “osnovnog” u osnovnom univerzalnom dohotku, jedan od njegovih najvokalnijih zagovarača Guy Standing (2017) smatra da premda pod ‘osnovni dohodak’, u zavisnosti od ekonomske razvijenosti društva, možemo podvesti i mnogo više, u najnužnijem slučaju, bio bi to novčani *iznos koji omogućuje nekome da prezivi in extremis, u društvu u kojem živi*.

Ovakvo razumijevanje saobrazno je temeljnoj svrsi ove naknade, koja se ogleda u nastojanju da se osigura osnovna socio-ekonomska sigurnost pojedinca, a ne njegova/njena puna sigurnost ili blagostanje. Međutim, čak i u ovom krajnjem slučaju nije jednostavno odrediti koji to novčani ekvivalent korespondira elementarnoj socio-ekonomskoj sigurnosti. U tom smislu, moguće je identificirati tri različita pristupa. Po jednima, visina univerzalnog osnovnog dohotka trebala bi biti definirana u odnosu na razinu linije (dohodovnog) siromaštva, dok prema drugima za polazište treba uzeti definiciju minimalnog životnog standarda usvojenu na nivou OUN, te se složiti da bi naknada trebala

biti dovoljna da pokriva troškove ishrane, stanovanja, obrazovanja i zdravstvene zaštite, što je slučaj kod različitih novčanih naknada iz sistema socijalne politike. Treći, najradikalniji pristup ističe da bi visina osnovnog dohotka trebala biti na razini da osigura i participaciju u društvu, što je važna tačka prijepora među zagovaračima/cama ove politike. Zbog bojazni da bi u navedenom slučaju moglo doći do ukidanja drugih naknada i usluga koje osigurava država blagostanja, Standing (2017) predlaže da se u primjeni politike osnovnog dohotka započne sa nižim nivoom naknade, te se ona postupno povećava u zavisnosti od promjena u nacionalnom dohotku.

Univerzalna (nasuprot naknadi zasnovanoj na provjeri resursa) naknada

Sljedeće, još kontroverzниje obilježje osnovnog dohotka jeste njegova univerzalnost: osnovni dohotak namijenjen je svima, i bogatima i siromašnima, onima u (stabilnom) zanimanju i onima izvan tržišta rada, onima koji se obrazuju i onima koji ‘surfaju’ (Van Parijs, 1991).

‘Univerzalno’ je u osnovnom dohotku potrebno razumjeti na način da bi osnovni dohodak bio isplaćivan svima koji žive, odnosno imaju prebivalište u određenoj zajednici, državi ili nekom njezinom administrativnom dijelu (Standing, 2017). Ovo obilježje čini jednu od ključnih tačaka razlikovanja spram postojećih programa javne pomoći kroz različite sheme socijalne politike, uključujući i minimalni dohotak, kojima se osiguravaju selektivne (novčane) naknade za određene ranjive skupine, poput siromašnih, nezaposlenih ili osoba s invaliditetom. Matrica univerzalne/selektivne usluge proizilazi iz kriterija provjere resursa, koji se politikom univerzalnog osnovnog dohotka, koji ne bi podlijegao provjeri resursa (prihode i/ili imovine), želi defamirati. Uporiše za otklon od naknada zasnovanih na provjeri resursa nalazi se u činjenici da se selektivni programi podrške, koji su usmjereni prema onima na dnu dohodovne ljestvice i utemeljeni na vrlo striktnim i isključujućim kriterijima, i time nose snažne stigmatizirajuće konotacije, uprkos tome što teže efikasnosti u targetiranju, nisu pokazali najučinkovitijim sredstvom za rješavanje društvenih problema, poput problema siromaštva (Stuber/Schlesinger, 2006).

Van Parijs i Vanderborght (2017) preferenciju spram univerzalnog osnovnog dohotka temelje na sljedeća tri argumenta: Prvo, rezultati empirijskih studija pokazuju da su univerzalne usluge efikasnije od selektivnih, jer je stopa prihvata kod selektivnih naknada znatno niža zbog neznanja i/ili nedovoljnog znanja potencijalnih korisnika/ica i slabog pristupa informacijama, te zbog društvene osude i stigmatizacije onih koji žive od ‘državnih naknada’ i korespondirajućeg osjećaja stida i stigme kod primatelja/ki pomoći. Stoga po ovim autorima univerzalnost osnovnog dohotka – njegova dostupnost svima bez

obzira na socio-ekonomski status i životne okolnosti – ima kapacitet da izbriše vidljivu podjelu na one koji su u potrebi ili siromašni i ostatak društva, te ukloni poniženje povezano sa životom na socijalnim naknadama. Drugo, univerzalni dohodak ima kapacitet da osloboди ljude od isključenosti iz radne sfere, jer može doprinijeti da su pojedinci slobodniji prihvatići zaposlenje ili stvoriti nove mogućnosti za (samostalan) rad, uz manje straha i neizvjesnosti od budućnosti. Treće, dodatni prihodi koji ostvaruju povećava njihov ukupan netto dohodak. O nekim od ovih aspekata biti će riječi i kod razmatranja kriterija ‘bezuslovnosti’ kao inačicu univerzalnog osnovnog dohotka.

Individualna (v. prema domaćinstvu usmjerena) naknada

Za razliku od postojećih naknada za održanje dohotka koje su utemeljene na principu provjere resursa na nivou domaćinstva i koje se, u pravilu, isplaćuju (muškom) nositelju domaćinstva, univerzalni dohodak trebao bi biti individualna novčana naknada koja se isplaćuje odrasлом članu domaćinstva. Ovo znači da bi se osnovni dohodak isplaćivao svakom pojedincu bez obzira na bračni, porodični ili status domaćinstva. Postoje i prijedlozi da programom/shemom osnovnog dohotka budu obuhvaćena i maloljetna djeca, na način da se (umanjeni osnovni) dječiji dohodak isplaćuje majci ili zamjenskoj osobi, te (uvećani) osnovni dohodak za penzionere i osobe s invaliditetom, u potonjem slučaju kako bi se kompenzirali njihovi uvećani životni troškovi i manja vjerovatnoća zarade dodatnog dohotka (Standing, 2017, Standing, 2020, Van Parijs/Vanderborgh, 2017, Widerquist et al, 2014)

Zahtjevi za individualizacijom prava na naknadu dvojako se argumentiraju. S jedne strane, ističe se kako postojeće (socijalne) politike imaju kapacitet da ili u efektu diskriminiraju ili favoriziraju određeni obrazac porodičnog života, npr. nuklearnu porodicu s muškarcem hraniteljem i ženom skrbnicom te, s druge strane, zarad uvođenja (rodnog) balansa u odnosima moći u domaćinstvu, npr. u slučaju žene sa niskim ili nikakvim vlastitim prihodima. Prvi argument oslanja se na empirijske nalaze koji govore da na nivou administracije porodičnih naknada (stalne) promjene obrazaca u formiranju, dekompoziciji i rekombinaciji domaćinstava otvaraju prostor za arbitarnost, nepravednost, intruzivnosti i visoke troškova monitoringa, što ide u prilog individualnih naspram porodičnih transfera. Vezano uz argument o distribuciji moći unutar domaćinstva, u postojećim sistemima podrške porodici, pretpostavlja se automaska i ravnopavna (ili jednaka) distribucija resursa između članova porodice. Međutim, brojne studije o ženskom siromaštvu (Millar/Glendinning, 1989, Orloff, 1996, Chant, 2008, Bašić, 2018, Bašić/Repovac-Nikšić, 2019) i siromaštvu među mladima (Bidanure, 2012) emirijski su potvrdile da je živuće iskustvo/životna stvarnost ovisnih članova domaćinstva, u pravilu, bitno

drugačije, obilježena deprivacijom, pozicijom nemoći i poniženjem. U ovom kontekstu, usmjerenost na individuu ima kapacitet da zaštitи ranjive pojedince unutar porodice i povećа njihovу slobodu (Standing, 2017, Bidadanure, 2019).

Bezuslovna (v. uslovljena) naknada

‘Bezuslovnost’ ili ‘neuslovljenost’ je zasigurno najkontroverznije obilježje osnovnog dohotka. Princip bezuvjetnosti konstruira se, u pravilu, u odnosu na kriterije obligacije rada i dostupnosti za rad koji su, u manjoj ili većoj mjeri, prisutni u postojećim programima finansijske podrške aktivacijske socijalne politike (Van Parijs i Vanderborgh, 2017). U većini država blagostanja, novčane naknade se osiguravaju pod uvjetom da primatelji/ce dokažu da su ili nesposobni za rad ili da ‘aktivno’ traže zaposlenje. Sprovodeći politiku ‘welfare for work’, utemeljenu na ideji da je rad dobar za pojedinca i koristan za zajednicu, pravo na naknade odriče se onima koji su, primjerice, napustili posao na svoju inicijativu (nisu dobili otkaz), koji ne mogu dokazati da aktivno traže zaposlenje i koji ne prihvate ponudu za posao ili druge oblike intervencije koje lokalne javne agencije za pružanje pomoći smatraju prikladnima (Van Parijs i Vanderborgh, 2017). Stoga, insistirajući na principu neuslovljenosti zagovarači politike univerzalnog osnovnog dohotka nastoje da razdvoje pravo na dohotak od obaveze rada, koja vrlo često primatelje_ice naknada drži u ‘zamci nezaposlenosti’ ili ‘zamci siromaštva’ (Symmonds, 2011, Gore, 2011).

Iz perspektive slobode, jednakosti i dostojanstva pojedinca, Standing (2017) zagovara specifično, distinkтивno razumijevanje ‘bezuslovnosti’ jasnije ukazujući na tri njegova važna aspekta: Prvo, u primjeni osnovnog dohotka ne bi bilo *dohodovnog cenzusa*, odnosno provjere prihoda. Od pojedinaca/ki se ne bi zahtijevalo da dokažu da imaju prihode ispod određenog nivoa kako bi se kvalificirali za naknadu, ili da to nije njihova “greška” ili “odgovornost”, kao što je slučaj kod većine novčanih beneficija u sadašnjim sistemima socijalne sigurnosti. Drugo, u primjeni osnovnog dohotka ne bi bilo *uvjeta potrošnje*: osnovni dohodak bi se isplaćivao bez uputa ili restrikcija oko toga na koji način, kada i kako recipijenti troše novac. Ovo razlikuje osnovni dohodak od drugih ne-novčanih beneficija (vaučeri ili novčane kartice) koji mogu biti potrošeni na samo određena dobra/usluge. Za razliku od ovog paternalističkog pristupa, osnovni dohodak omogućio bi primateljima da sami odrede svoje prioritete u potrošnji. Treće, u primjeni osnovnog dohotka ne bi bilo *ponašajnog uvjeta*, o kojem je bilo riječi naprijed, a koji zahtijeva da se primatelji/ke određenih novčanih naknada ponašaju na poželjan način, npr. da aktivno traže posao ili prihvate svaki ponuđeni kako bi zadržali pravo na naknadu.

Redovna (vs. jednokratna) naknada

Postoji potpuni konsenzus oko toga da bi se osnovni dohodak trebao isplaćivati u regularnim intervalima, odnosno kao mjesecna naknada. Za razliku od iznosa drugih državnih/javnih beneficija, iznos garantiranog, osnovnog dohotka bio bi poznat unaprijed. Alternativni prijedlog jeste ‘osnovni kapital’ na koji bi svi građana imali pravo u ranoj mladosti (Wright, 2006, Ackerman/Alstott, 2006). Međutim, većina zagovarača osnovnog dohotka zalaže se za periodične naknade, razumijevajući osnovni dohodak kao sigurnosnu mrežu koja osigurava socio-ekonomsku sigurnost tokom cijelog života/u cjeloživotnoj perspektivi.

Većina zagovarača ove ideje smatra da bi osnovni dohodak trebalo uvoditi postupno, do dostizanja nivoa novčanih prihoda za održanje minimalnog životnog standarda. Neki smatraju da bi unutar u potpunosti razvijenog sistema univerzalnog osnovnog dohotka moglo biti ukinute ostale javne novčane naknade, npr. dječiji doplaci, penzione naknade, naknade za nezaposlene i sl. ili zamijenjene drugim socijalnim uslugama, poput programa zdravstvenog osiguranja. S tim u vezi, ipak, preovladava stav da bi osnovni dohodak kao shema koja doprinosi širenju sigurnosne mreže bilo nužno razvijati komplementarno ostalim neophodnim socijalnim sistemima. Naročito imajući u vidu da pomenute novčane naknade igraju važnu ulogu u pojedinačnim ljudskim životima i okolnostima, te da su jasno dokumentirane društvene potrebe za univerzalnim zdravstvenim sistemom, javnim obrazovanjem i/ili pristupačnim stanovanjem.

UNIVERZALNI OSNOVNI DOHODAK: RODNO EGALITARNA POLITIKA SOCIJALNA POLITIKA?

Zagovornici/e politike osnovnog univerzalnog dohotka ubičajeno ukazuju na mnogobrojne i dalekosežne društvene koristi od uspješnog sistema osnovnog dohotka, uključujući iskorjenjivanje siromaštva i ekonomske nesigurnosti, poboljšanje pregovaračkog položaja radništva/zaposlenika (borba za pristojnije uvjete rada), oslobođanje od otuđujućih, izrabljivačkih ili ponižavajućih poslova, priznavanje vrijednosti neplaćenog rada (Standing, 2020, Standing, 2017, Van Parijs/Vandenborgh, 2017, Van Parijs/Vanderborgh, 2017, Alstott/Van Parijs, 2006). Oponenti politike osnovnog dohotka obično preispituju dva temeljna aspekta njezine izvodivosti: nastanak društva besposlenih i finansisku (ne)izvodivost (Alexander, 2015).

Međutim, u fokusu našega zanimanja jeste kapacitet univerzalnog osnovnog dohotka da djeluje kao rodno-egalitarna politika, te je u tu svrhu neophodno najprije pažljivo razmotriti ekonomsku poziciju žena u savremenim društvima. Ono što je i bez opsežnih i zahtjevnih empirijskih istraživanja vidljivo i

površnim uvidom u statističke podatke o tržištima rada jeste da, bez obzira da li je riječ o razvijenim, tranzicijskim ili ekonomija u razvoju u kojima čine više od polovine radne snage, žene su se na tržištu rada i u „starom (ne)normalnom“ suočavale sa sljedeća, dva distinkтивna ekonomska rizika: Prvo, žene su imale upadljivo neravnopraviji ekonomski položaj u poređenju sa muškarcima, jer u značajnije manjoj mjeri participiraju u plaćenom radu, te se uz to na tržištu rada suočavaju sa različitim praksama rodne nejednakosti i/ili diskriminacije, od vertikalne i horizontalne segregacije, preko razlike u plaćama, odnosno činjenice da zarađuju manje od muškaraca, do ograničenih mogućnosti napredovanja na rukovodećim pozicijama, itd. Drugo, uprkos napretku u socijalizaciji brižnoga rada, žene još uvijek obavljaju primarnu odgovornost za brigu o djeci i prilagođavaju svoj radni život kako bi akomodirale potrebe porodice. U kumulativnom smislu, sadejstvo ova dva faktora u praksi prevodi se u trajnu ekonomsku ovisnost i nesigurnost tokom života (Bašić/Miković, 2012., Bašić/Repovac-Nikšić, 2019.). Uočeni obrasci zaoštreni su tokom posljednje, pandemijske krize koja je pokazala svu krhkosti našega svijeta, ogolila sve slabosti i nedostatke našeg društvenog sistema, demaskirala i produbila latentne društvene procese, nepravde i nejednakosti. U srazu sa pandemijom koronavirusa, ekvilibrij rodne ravnopravnosti (Esping-Anderson, 2009) pokazao se izrazito nestabilnim i fluidnim. Naime, pandemijska kriza dovela je do najostrije kontrakcije ekonomske aktivnosti u posljednjih stotinu godina, i prouzročila ekonomsku recesiju koja u kopernikanskom maniru obrće uobičajeni obrazac ekonomskih posljedica kriznih stanja, disproportionalno pogadajući žene i produbljujući rodni jaz u sferi rada i zapošljavanja. Statistike tržišta rada u javni diskurs su uvele i novi pojam, pojam ‘*she-session*’, kojim se opisuju akutne negativne posljedice trenutačne recesije po žene, naročito u kontekstu gubitka zaposlenja i porodičnih resursa. Naime, javnozdravstvene politike za suzbijanje širenja korona virusa uzrokovale su gubitak radnih mesta, substancialan pad zaposlenosti i porast nezaposlenosti među ženama, što uz etabliranja novih fleskibilnih obrazaca rada, poput rada od kuće, automatizacije i digitalizacije radne sfere, proizvodi nove i uglavnom nepovoljne reperkusije po ionako ranjivu poziciju žena u produktivnoj sferi (Alon et al. 2020, Wehnham, 2020, Bašić, 2020). Ovo se vezuje za činjenicu da su na makro nivou, obustavom ekonomske aktivnosti osobito pogodjene visoko feminizirane industrije i uslužni sektori (turizam i ugostiteljstvo, zdravstveni sektor, obrazovni sektor, socijalni sektor, i sl.), dok su se na mikro nivou žene istovremeno suočile i sa porastom obima i intenziviranjem reproduktivnog rada u kući uslijed zatvaranja vrtićkih, predškolskih i školskih ustanova i rastom porodičnih potreba za brigom (Bašić, 2020, Wehnham, 2020).

Krizi se još uvijek ne nazire kraj, posljedice će zasigurno biti ozbiljne i dugoročne, i rezultirati gubitkom i/ili padom (raspoloživih) prihoda, pogoršanjem životnog standarda, rastućom socio-ekonomskom nesigurnošću i siromaštvom, te nastankom novih zona vulnerabilnosti među ženama. Istovremeno, trenutačni sistemi socijalne politike konstruirani za industrijsku epohu oko kriterijuma radnog statusa/zaposlenosti i „aktivacije“ pokazuju se nedostatnima i neadekvatnim da odgovore trenutačnim izazovima i izmijenjenim okolnostima. Ključni argumenti (feminističke) kritike postojećih socijalno-političkih aranžmana, kojima se (uz posredovanje države) producira i reproducira ženina ovisnost, i korespondirajućih zahtjeva za transformaciju (patrijarhalne) države blagostanja izloženi su fragmentarno u prethodnoj cjelini prikazom osnovnih elemenata politike univerzalnog osnovnog dohotka. Stoga se nameće pitanje kakav bi bio uticaj univerzalnog osnovnog dohotka na rodnu ravnopravnost?

Stavovi i mišljenja feministički orientiranih teoretičara/ki po ovom pitanju su vrlo polarizirani, dijelom zbog bogatstva feminističke političke teorije, a dijelom zbog nesigurnosti oko vjerovatnijih posljedica, odnosno ishoda uvođenja univerzalnog osnovnog dohotka po žene i njihovu društvenu poziciju. U osnovi, feminističke nelagode sa univerzalnim osnovnim dohotkom proizilaze prvenstveno iz potencijalnih efekata ove politike po centralno mjesto rodne nejednakosti: rodnu podjelu rada i, u tom kontekstu, prepostavljene implikacije osnovnog dohotka na participaciju žena na tržištu rada. Naime, premda nam je danas jasnije da svaki rad nužno niti oslobađa niti ispunjava (Hook, 2015), među feministkinjama postoji puni konsenzus oko značaja participacije u plaćenom radu u savremenim komodificiranim ekonomijama za ekonomsku neovisnost i autonomiju žene, u odnosu na partnera i državu, podjednako. Međutim, stajališta oko potencijalnog doprinosa osnovnog dohotka ekonomskoj neovisnosti žena dijametralno se razlikuju. Na jednoj strani nalaze se autori/ce koji/e smatraju da bi uvođenjem osnovnog dohotka žene bile oslobođene imperativa da se povinuju rodnoj podjeli rada i lošijem položaju na tržištu rada, dok drugi ukazuju na bojazan da bi time ženama bio pružen (dodatni) motiv da se umjesto za plaćeni rad opredjele za neplaćeni rad u kućnoj sferi. Ovi prijepori vidljivi su i u feminističkim radovima iz ranih devedesetih godina, koji ilustrativno pokazuju suštine feminističke kontroverze oko osnovnog dohotka: bojazni da će implementacija ove politike ojačati tradicionalni dualizam koji žene vezuje za privatnu, kućnu sferu. Tako, primjerice, Withorn (1990) apostrofira potencijalno povoljne efekte osnovnog dohotka u smislu osiguravanja sigurnog dohotka i garancije povećane autonomije, dok Orlaff (1990) upozorava da bi feministkinje trebale biti svjesnije prijedloga politika/mjera koje žene mogu dodatno potaknuti na ostanak doma i bavljenje isključivo neplaćenim, kućnim radom. S tim u vezi, na temelju rezultata oskudnih

empirijskih studija o procjeni uticaja osnovnog dohotka na ponudu ženske radne snage/participaciju žena na tržištu rada, Robeyns (2000) zaključuje kako je razumno očekivati da bi uvođene osnovnog dohotka doista dovelo do pada učešća žena u radnoj snazi, međutim, po njoj, taj pad nije niti masovan niti radikaljan. Na sličan zaključak upućuju i podaci recentnijeg istraživanja o efektima (testnog) eksperimenta sa univerzalnim osnovnim dohotkom u Finskoj. Eksperiment je proveden u periodu 2017–2018. godina, na način da su u njemu participirale dvije skupine nezaposlenih osoba obuhvaćene različitim programima zaštite dohotka/prihoda: u prvoj skupini (175.000 osoba/kontrolna grupa) nalazile su se osobe koje su obuhvaćene ‘standardnim’ modelom zaštite od nezaposlenosti, odnosno koje su primale osnovnu naknadu za nezaposlenost, podložnu postojećim regulacijama za primanje naknade, a u drugu skupinu uključeno je 2000 slučajnim uzorkom odabranih nezaposlenih osoba koje su bezuvjetno primale naknadu osnovnog dohotka, u približno istom iznosu (560 EUR) mjesечно. Eksperimentalno uvođenje osnovnog dohotka imalo je za cilj, između ostalog, odgovoriti na pitanja kakav je utjecaj osnovnog dohotka na zapošljavanje. Upravo zbog toga što je ključna kritika koju iznose oponenti ove politike prepostavka da će uvođenje bezuslovnog zagarantiranog dohotka reducirati ‘privlačnost’ plaćenog rada. Rezultati istraživanja finskog programa, s druge strane, pokazuju da su osobe koje su primale osnovni dohodak imale veću vjerovatnoću da će biti zaposlene od onih u kontrolnoj grupi, te da je ova razlika statistički značajna (Kangas, 2019, Allas et. al, 2020), što znači da osnovni dohodak može imati pozitivan uticaj na zapošljavanje. Nažalost, do sada objavljeni podaci iz ove studije nisu rodno segregirani, tako da ne možemo pouzdano zaključiti o efektu osnovnog dohotka na ponašanje žena na tržištu rada.

Međutim, nema razloga da *a priori* vjerujemo da će se uvođenje neke sheme univerzalnog osnovnog dohotka negativno odraziti na participaciju žena na tržištu rada i time ojačati njihovu ovisnost bilo o partneru bilo o socijalnim naknadama. Možemo naime prepostaviti i obratni scenario u kojem će vlastiti osnovni prihod doprinijeti većoj ekonomskoj sigurnosti kod žena i osnažiti ih da autonomno odlučuju o modalitetima plaćenoga rada, zarade i kombinaciji plaćenog i neplaćenog rada. Upravo na ovoj prepostavci mnoge feminističke autorice, uključujući i Carole Pateman (2004) zagovaraju uvođenje osnovnog dohotka. Pateman ističe osobito kapacitet osnovnog dohotka kao individualnog prava kojim se obezbjeđuje (osnovna) ekonomska sigurnost da dovede u pitanje nejednaku podjelu rada u domaćinstvu.

Fitzpatrick (1999) smatra da, osnovni dohodak kao naknada koja se isplaćuje pojedincima (a ne domaćinstvima) na bazi građanskog, a ne radnog statusa, u načelu, može, uz osnažujući potencijal u pogledu (ekonomske) neovisnosti

žena, biti od pomoći i u adresiranju dva naprijed pomenuta krucijalna ekonomska rizika s kojima se suočavaju žene: spolnu podjelu rada, odnosno neplaćeni rad u domaćinstvu koji efektivno determinira poziciju žene i ograničava im pristup plaćenom radu, i neplaćeni rad u domaćinstvu i segregaciju na tržištu rada. Referirajući se na Standinga (1992), Fitzpatrick tvrdi kako bi osnovni dohodak rezultirao većim stupnjem rodne jednakosti na tržištu rada poboljašavanjem pregovaračke pozicije žena, te ohrabrvanjem muškaraca da prihvate rad na nepuno radno vrijeme kako bi sudjelovali u brižnom radu u domaćinstvu. Kada je u pitanju spolna podjela rada, univerzalni osnovni dohodak može doprinijeti (finansijskom) prevrednovanju statusa neplaćenog rada u domaćinstvu na način da se i muškarcima omogući da u značajnijoj mjeri budu angažovani u domaćinstvu. Za razliku od sadašnjih sistema socijalnih naknada koji su organizirani oko obrazaca muškog hranitelja, osnovni dohodak, smatra Fitzpatrick (1999), mogao bi doprinijeti širenju programa beneficija, i na taj način oslobođiti domaćinstva od imperativa radne aktivnosti, voditi ka smanjenju broja radnih sati i time otvoriti prostor za značajnije učešće muškaraca u brižnom radu i njihovu posvećenost neplaćenim obavezama u domaćinstvu. Da je ova prepostavka utemeljena potvrđuju (dostupna) istraživanja o rodnom jazu u ekonomiji brige u pandemiji prema kojima uprkos tome što tokom pandemije dolazi do širenja jaza u neplaćenom i ukupnom radu, učešće muškaraca u neplaćenom radu u relativnom smislu supstancialno raste, naročito za muškarce koji rade ‘od kuće’ (Ilkkaracan/Memiš, 2020).

Uz sve međusobne razlike oko toga kako u suštini društvo (pune) rodne ravnopravnosti treba da izgleda, feminističke teoretičarke slažu se oko toga da je odgovarajuće priznanje i valorizacija reproduktivnog rada zapravo centralni cilj rodne pravde/jednakosti/ravnopravnosti. U tom kontekstu, zagovaraajući uvođenje osnovnog dohotka, Zelleke (2008) sugerira kako promoviranje ravnopravnosti između muškaraca i žena zahtijeva upravo destabilizaciju, odnosno redukciju spolne/rodne podjele rada. Njena argumentacija zasniva se na Fraserinoj (1997) analizi dva dijemetralno različita modela (socijalnih) politika kojima se iz feminističke vizure promovira (viši stupanj) rodnu ravnopravnost: model univerzalnog hranitelja i model paritetnog skrbnika/ce.

Model univerzalnog hranitelja/ice ključ ka punoj rodnoj ravnopravnosti vidi u promociji i podržavanju plaćenog rada, odnosno zapošljavanja žena. Iz socijalno-političke perspektive, ovaj pristup insistira na javnim politikama za bolje usklađivanja života i rada, kroz npr. razvoj mehanizama za oslobođanje žena od neplaćenog rada u domaćinstvu alokacijom brižnog rada od porodice ka državi i tržištu, promociji jednakih šansi, i socijalnim beneficijama koje su vezane za radni status (Fraser, 1997). Po Fitzpatrick (1999), ova verzija feminističke (socijalne) politike kompatibilnija je sa prevladavajućim društvenim

vrijednostima i institucijama. Prihvatanje modela univerzalnog hranitelja_ce kao mehanizma za promociju rodne ravnopravosti implicira također i saglasnost oko zadržavanja postojećih aranžmana socijalne države/politike (socijalnog osiguranja/pomoći) i, posljedično otklon od politike osnovnog dohotka. S druge strane, model paritetnog skrbnika/ce podržava neformalno pružanje briže kao način za promociju rodne ravnopravnosti. Umjesto da usmjerava žene ka tržištu rada, u okviru ovoga modela zalaže se za paket politika koje će omogućiti da ženama sa odgovornostima briže da se samostalno izdržavaju, bilo kroz (plaćeni) brižni rad ili kroz kombinaciju brižnog rada sa (plaćenim) radom, odnosno radom na nepuno radno vrijeme. U ovom modelu naglasak nije na tome da se žene i njihove životne i radne putanje učine što sličnijima muškima, nego na podizanju statusa onoga što (većina) žene radi - *neplaćeni rad u domaćinstvu* - na nivou statusa onoga što (većina) muškaraca radi (plaćeni rad). Na onaj način širi se spektar opcija koje ženama stoje na dispoziciji, tako da mogu autonomno birati između pune zaposlenosti, punog brižnog rada ili kombinacije djelimične zaposlenosti i djelimičnog brižnog rada (Fraser, 1997). Kroz odgovarajući paket socijalno-političkih mjera, neophodno je osigurati da naknade za brigu budu uskladene sa plaćama hranitelja, inicirati reformu tržišta rada kako bi se omogućila ova specifična vrsta fleksibilnosti, i uvesti ekstenzivne socijalne programe, koji omogućavaju da se glavnina brižnoga rada obavlja u kući, uz značajnu javnu podršku. Po Fitzpatrick (1999), uloga osnovnog dohotka u ovom modelu je također marginalna. Po njoj, osnovni dohodak kao univerzalna naknada koja se isplaćuje svima u stvarnosti ne može zamjeniti naknadu za pružanje briže o kojoj Fraser razmišlja (Fitzpatrick, 1999).

Na temelju androcenrične kritike ova dva dominantna savremena modela (socijalnog) građanstva, u kojoj prvi model zahtijeva da žene usvoje navike i vrijednosti muškaraca, a potonji zaključava žene u uloge i odnose briže bez bilo kakvog recipročnog zahtjeva spram muškaraca, tako da u konačnici niti jedan od ova dva modela u principu ne dovode u pitanje pretpostavku o autonomnom, nezavisnom radniku/ci kao modelu građanina/ke nego se bave isključivo redistribucijom onoga što je primarno *muški* posao – plaćenog rada i drugih aktivnosti koje je moguće modelirati na način da nalikuju plaćenom zaposlenju, Fraser (1997) ističe da je za postizanje istinske rodne ravnopravnosti neophodno zapravo redistribuirati ono što se smatra primarno ženskim radom. U tu svrhu ona predlaže usvajanje jedne nove, drugačije koncepcije građanstva, tzv. model univerzalnog skrbnika/ce, u kojom bi trenutačni ženski obrasci života i rada postali univerzalna norma. Praktična implementacija ovoga modela građanstva zahijevala bi s jedne strane reorganizaciju tržišta rada da može akomodirati činjenicu da su zaposleni djelimično i skrbnici, uključujući skraćivanje radnog vremena i javne usluge koje omogućavaju i podržavaju učešće

u plaćenom radu, te s druge strane, institute podijeljene odgovornosti za brigu između države, domaćinstva i civilnoga društva. Po Fraser (1997), uvođenje ovoga modela omogućilo bi dekonstrukciju rodnih prepostavki koje podržavaju postojeće strukture društvene organizacije. Fitzpatrick (1999) se slaže da bi osnovni dohodak podržao implementaciju modela univerzalnog skrbnika/ce jer ne nameće niti plaćeni niti neplaćeni rad kao univerzalnu normu, ali ističe da nije jasno u kojem omjeru bi osnovni dohodak doprinio inverziji ravnoteže/balansa u korist brižnog rada. U tom smislu, ona također smatra da bi uvođenje osnovnog dohotka nužno moralo biti propraćeno uvođenjem minimalne plaće, instituta za brigu o djeci, reorganizaciju radnog vremena kako bi se omogućio prostor za posvećenost radu u domaćinstvu i osiguralo da žene ne izgube beneficije zasnovane na radu, poput penzija.

Dakle, u trećem modelu dihotomije javno/privatno, odnosno plaćeni rad/neplaćeni rad i radnik/pružatelj/ica brige bile bi prevaziđena, jer bi svi građani/ke participirali u obje vrste rada, a društvene institucije, radno mjesto i socijalna država/politika, bi bile organizirane tako da podržavaju dualne odgovornosti (Zelleke, 2008:3). U tom smislu, ona tvrdi da bi osnovni dohodak svojom univerzalnošću i bezuslovnošću priznao da svi građani/ke imaju odgovornosti i obaveze izvan sfere rada, te je po njoj osnovni dohodak najbolji mehanizam za stvaranje ekonomskih i socijalnih uvjeta neophodnih za institucionalizaciju modela univerzalnog skrbnika/ce, omogućavajući svim građanima, ženama i muškarcima, učešće u neplaćenom radu u privatnoj sferi, plaćenom radu u javnoj sferi i drugim oblicima angažmana (Zelleke, 2008).

POGLED U BUDUĆNOST

Iluzorno bi bilo očekivati da će univerzalni osnovni dohodak koji bi se isplaćivao pojedincima, dakle odvojeno ženama i muškarcima, i garantirao neophodan standard života, razriješiti brojne rodne nejednakosti u privatnoj i javnoj sferi. Ali bi zasigurno mogao biti od koristi. Iz feminističke vizure, moguće je anticipirati pozitivan transformativni potencijal politike osnovnog dohotka u tri sljedeće dimenzije: a) *u dimenziji (ne)jednakosti unutar domaćinstva*. U postojećim programima socijalne politike potrebe se procjenjuju na nivou domaćinstva umjesto individualno. Time se prenebregnuju i ignorisu (rodne) nejednakosti unutar domaćinstva koje ženama mogu ograničiti pristup novcu i drugim porodičnim resursima, čak i u ne-siromašnim i/i dobrostojećem domaćinstvu. Individualni osnovni dohodak doprinio bi neovisnom stabilnom izvoru prihoda i reducirao ovisnost o partneru i/ili državi; b) *u dimenziji rada i zapošljavanja*. U ekonomskoj dimenziji, osnovni dohodak ima kapacitet da širi umjesto da ograničava opcije za žene i njihovu slobodu da čine vlastite izvore u kontekstu proširenih alternativa. U suštini, osnovni dohodak

unio bi novi nivo fleksibilnosti u živote žena, uključujući mogućnost (sigurnije) promjene posla/rada, odlučivanje za usavrašavanje i (cjeloživotno) učenje, te kombiniranje rada sa porodičnim životom; c) *u dimenziji neplaćenog rada*. Razumno je, također, pretpostaviti da bi osnovni dohodak – čineći neplaćeni rad vidljivim i priznatim - doprinio finansijskoj sigurnosti žena koje brinu o ovisnim članovima porodice, te također proširio postojeće opcije za muškarce da učestvuju u brižnom radu u kući i time pravednijoj raspodjeli poslova vezanih uz brigu.

U svjetlu postojećih rodnih nejednakosti, aktualni pandemijski kontekst nameće potrebu za novim osmišljavanjem inkluzivne društvenosti za eru post-kriznog, postpandemijskog stanja i, nedvojbeno, snažno rezonuje sa Fraserinim model univerzalnog skrbnika/ce. Univerzalni osnovni dohodak može postati važnim instrumentom tranzicije ka postpandemijskom društvu u kojem se nećemo više moći osloniti na formalno tržište kao izvor ekonomskog bogatstva i društvenog identiteta, i u kojem oblikovanje društva oko brige i organizacija blagostanja oko inkluzivnog i univerzalnog statusa građanstva postaje krucijalna.

Zapravo, čitajući Fraserin model univerzalnog skrbnika/ce u interpretativnom ključu etike brige, moglo bi se ustvrditi da odmak u smjeru brižnog građanstva (Sevehuijsen, 2003) zahtijeva upravo radikalne, utopijske, politike i ideje kao moćno oružje za dizajn postpandemijske feminističke budućnosti. Univerzalni osnovni dohodak kao logična evolucija prethodnih mjera socijalne sigurnosti može biti važna poluga takve emancipatorne i transformativne (socijalne) politike. Na političkom nivou, važno je imati volju usuditi se misliti i djelovati ‘out of the box’, a na nivou implementacije politika, koncept univerzalnog osnovnog dohotka vješto kombinirati sa postojećim programima socijalne politike, naročito dječijim i penzionim naknadama, te naknada za stanovanje, zdravstvenim osiguranjem i politikom oporezivanja.

LITERATURA

Almaz Zelleke, „Institutionalizing the Universal Caretaker through a Basic Income?“, *Basic Income Studies*, Vol. 3, br. 3, str. 1-9.

Ann Orloff, Gender in the Welfare State, *Annual Review of Sociology*, Vol. 22, br. 1, str. 51–78.

Ann S. Orlaff, Why Basic Income does not Promote Gender Equality? Comment on Ann Withorn: Women and Basic Income in the US: Is One Man’s Ceiling Another Woman’s Floor?, International Conference on Basic Income, Florence, 1990; re-producirano u: Karl Widerquist, Jose A. Naguera, Yannick Vanderborght i Jurgen De Wispelaere (ur.), *Basic Income. An Anthology of Contemporary Research*, Blackwell Publishing, New Jersey, 2014, str. 149-152.

- Ann Withorn, Women and Basic Income in the US: Is One Man's Ceiling Another Woman's Floor?, *Journal of Progressive Human Services*, Vol. 4, br. 1, str. 29-43.
- Anthony Giddens, *Turbulent and Mighty Continent. What Future for Europe* (revised and updated), Polity Press, Cambrdige, 2014.
- Bell Hook, *Feminism is for Everybody – Passionate Politics*, South End Press, Cambridge, 2000.
- Branko Milanović, *Globalna nejednakost – Novi pristup za doba globalitacije*, Akademска knjiga, Novi Sad, 2016.
- Bruce A. Ackerman i Anne Alstott, Why Stakeholding, u: Bruce Ackerman, Anne Alstott i Philippe Van Parijs (ur.), *Redesigning Distribution: Basic Income and Stakeholder Grants as Cornerstones for an Egalitarian Capitalism*, Verso, London, 2006, str. 43-65.
- Carole Pateman, „Democratizing citizenship: some advanatges of a basic income“, *Politics and Society*, Vol. 32, br. 1, str. 89-105.
- Carole Pateman, *The Disorder of Women*, Polity Press, Cambridge, 1989.
- Charles Gore, Globalization, *The International Poverty Trap and Chronic Poverty in the Laest Developed Countries*, CPRS, Wokring Paper No.30, dostupno na: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1754435 (pristupljeno 27. maja 2021.)
- Clare Wehnham, The gendered Impact of the COVID-19 crisis and post-crisis period, European Parliment, Plocy depertment for Citizens' Rights and Constitutional Affairs, 2020, dostupno na: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU\(2020\)658227](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU(2020)658227) (pristupljno 10. juni 2021.)
- Elizaveta Fouksman/Elise Klein, “Radical transformation or technological intervention? Two paths for universal basic income”, *World Development*, Vol. 122, str. 492-500.
- Erik Olin Wright, Introduction, u: Bruce Ackerman, Anne Alstott i Philippe Van Parijs (ur.), *Redesigning Distribution: Basic Income and Stakeholder Grants as Cornerstones for an Egalitarian Capitalism*, Verso, London, 2006, str. 1-4.
- Franz Xaver Kaufmann, *European Foundations of the Welfare State*, Berghahn Books, New York/Oxford, 2012.
- Friedrich von Hayek, *The Meaning of the Welfare State*, u: Christopher Pierson, Francis G. Castles i Ingela K. Naumann (ur.), *The Welfare State Reader* (treće izdanje), Polity Press, Cambridge, 2014, str. 72-77.
- Gosta, Esping – Anderson, *The Incomplete Revolution. Adapting to Women's New Roles*, Polity Press, Cambridge.
- Guy Standing, *Basic Income: And How We Can Mate It Happen*, Penguin Books, 2017.
- Guy Standing, *Battling Eight Giants – Basic Income Now*, I.B. Tauris, London, 2020.
- Guy Standing, The Need for a New Social Consenzus, u: Philippe Van Parijs (ur.), *Arguing for Basic Income*, Verso, London, 1992.

Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury, New York, 2011.

Ingrid Robeyns, Hush Money or Emancipation Fee? A Gender Analysis of Basic Income, u: Robert-Jan Van der Veem i Loek Groot (ur.), *Basic Income on the Agenda. Policy Objectives and Political Chances*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2000. str. 121-136.

Ipek İlkkaracan i Emel Memiş, „Gender gaps in the care economy during the COVID-19 pandemic in Turkey“, UNDP Reserach Brief, dostupno na: file:///C:/Users/User/Downloads/UNDP-TR-GENDER-GAPS-IN-CARE-EN-V2%20(1).pdf (pri-stupljeni 25. maj 2021.)

James Symmonds, The Poverty Trap: Or Why Poverty is not about the individual?, *International Journal of Historical Archeology*, Vol. 15, str. 563-571.

Jean Millar i Caroline Glendinning, Gender and Poverty, *Journal of Social Policy*, Vol. 18, br. 3, str. 363.-381.

Jeniffer Stubber/Mark Schlesinger, Sources of stigma for means-tested government prohrams, *Social Science & Medicine*, Vol. 63, br. 4, str. 933-945.

Juliana Uhuru Bidadanure, „Short-sightedness in youth welfare provision: the case of RSA in France“, *Intergenerational Justice Review*, Vol. 1, br. 12, str. 22-28.

Juliana Uhuru Bidadanure, „The Political Theory of Universal Basic Income“, *Annual Reviews of Political Science*, Vol. 22, str. 481-501.

Karl Widerquist, Jose A. Naguera, Yannick Vanderborght i Jurgen De Wispelaere, *Basic Income. An Anthology of Contemporary Reserach*, Blackwell Publishing, New Jersey, 2014.

Klaus Offe, Some Contradictions of the Modern Welfare State, , u: Christopher Pier-son, Francis G. Castles i Ingela K. Naumann (ur.), *The Welfare State Reader* (treće izdanje), Polity Press, Cambridge, 2014, str. 60-69.

Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, University Chicago Press, Chicago, 1962.

Nancy Fraser, „Women, welfare and the politics of need interpretation“, *Thesis Eleven*, Vol. 17, br. 1, str. 88-106.

Nancy Fraser, *Justive Interruptus*, Polity Press, Cambridge.

Olli Kangas, First results from the Finnish Basic Income Experiment, European Social Policy Network Flash Report2019717, 2019, dostupno na: file:///C:/Users/User/Downloads/ESPN%20-%20Flash%20Report%202019%20-%2017%20-%20FI%20-%20March%202019%20(1).pdf (pristupljeni 05.juni 2021.)

Patricia Schulz, „Universal basic income in a feminist persective and gender analysis“, *Global Social Policy*, Vol. 1, br. 4, str. 1-4.

Philippe Van Parijs, „The Universal Basic Income: Why Utopian Thinking Matters, and How Sociologist Can Contribute to It“, *Politics and Society*, Vol. 41, br. 2, str. 171-182.

Philippe Van Parijs, „Why surfers should be fed. The liberal case for an unconditinal basic income“, *Philosophicy and Public Affairs*, Vol. 20, br. 2, str. 101-131.

- Philippe Van Parijs/Yannick Vanderborght, *Basic Income: A Radical Proposal for a Free Society and a Sane Economy*, Harvard University Press, Cambridge, 2017.
- Samuel Alexander, Osnovni i maksimalni dohodak, u: Giacomo d'Alicsa, Fedrico Demaria i Giorgod Kallis (ur.), *Odrast – Pojmovnik za novu eru*, Fraktura, Zagreb, 2016, str. 275-279.
- Sanela Bašić, „Izazovi društvenog razvoja i profesija socijalnog rada u postkonfliktnom i tranzicijskom društvu: Iskustva Bosne i Hercegovine“, *Ljetopis socijalnog rada*, God. 20, br. 1, str. 117-142.
- Sanela Bašić, *Pandemija COVID – 19: Rodna perspektiva*, Frierich Ebert Fondacija, Sarajevo, dostupno na: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/16154.pdf> (pristupljeno 17. juna, 2021), str. 1-2.
- Sanela Bašić, *Žene i siromaštvo u dokumentima Europske Unije i Bosne i Hercegovine*, Helsinški Parlament Građana, Banjaluka, 2018.
- Sanela Bašić/Milanka Miković, *Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH – Ženska strana priče*, Sarajevo, Friedrich Ebert Fondacija, Sarajevo, 2012.
- Sanela Bašić/Valida Repovac Nikšić, Ekonomija i rodna ravnopravnost, u: Saša Gavrić/Amila Ždralović (ur.), *Rodna ravnopravnost – teorije, pravo, politike*, Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2018., str. 187-202.
- Selma Sevehuijzen, „The Place of Care: The relevance of the Feminist Ethic of Care for Social Policy“, *Feminist Theory*, Vol. 4, br. 2, str. 179-197.
- Sylvia Chant, The ‘Feminisation of poverty’ and the ‘feminization’ of anti-Poverty Programmes: Room for Revision?, *Journal of Development Studies*, Vol. 44, br. 2, str. 165-197.
- Tera Allas, Jukka Maksimainen, James Manyika i Navjot Singh, An experiment to inform universal basic income, McKinsey & Company, 2020, dostupno na: <https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/an-experiment-to-inform-universal-basic-income> (pristupljeno 10. juna 2021)
- Thomas Paine, *Agrarian Justice*, Follwel, London, 1797.
- Thomas Piketty, *Capital in the Twenty First Century*, The Belknap Press of Harvard University Press, London, 2014.
- Titan Alon, Matthias Doepcke, Jane Olmstead – Rumsey i Michele Tertilt, This Time it's Differenet: The Role of Women's Employment in a Pandemic recession, National Bureau of Economic Research, Working Paper 27660, dostupno na <http://www.nber.org/papers/w27660> (pristupljeno 12. juna 2021)
- Tomas Mor, *Utopija*, Plato, Beograd, 2020.
- Tony Fitzpatrick, *Freedom and Security. An Introduction to the Basic Income debate*, Macmillan, London, 1999.

Universal Basic Income: New Gender Sensitive Approach To Social Policies

ABSTRACT

Public health policies to combat the coronavirus pandemic amplified the socio-economic consequences of neoliberal globalization (declining employment and rising unemployment, the spread of precariousness and poverty, the development of new patterns of work, automation and digitalisation of the workplace), and re-actualized the debate on the (in) effectiveness of existing social policy programs in relation to emerging challenges in the field of health and working conditions. In an atmosphere of growing social dissatisfaction and anxiety and the imperative to redesign an inclusive social contract, the idea of a universal basic income, equally attractive and controversial, is experiencing a wider scientific and social reception and is increasingly perceived as a key element of the (egalitarian and feminist) post-crisis social policy system. Therefore, by summarizing key sociological and economic foundations of the concept of universal basic income, and its analysis from feminist perspective, this paper aims to contribute to expending and popularizing of social innovation vocabulary in scientific and socio-political discourse in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: universal basic income, socio-economic change, labor sphere, post-crisis social policy, gender equality

Društveni fenomen slobode i (ženske) mode (E)mancipacijska funkcija mode

SAŽETAK

Predmet istraživanja je međuodnos društvenih fenomena slobode i mode i njihov uticaj na pitanje rodnog pozicioniranja odnosno ženske (dez)integracije u društvu. Naučni ciljevi rada su: deskripcija, razumijevanje i objašnjenje društvenih fenomena slobode i (ženske) mode, iz perspektive socio-filosofskih i socio-psiholoških teorija. Naučno objašnjenje ženske (dez)integracije u društvu i u svijetu umjetnosti obezbjeđuje se reaktuelizacijom formalističkih socioloških diskursa Georga Zimela o integrišućoj i diferencirajućoj funkciji mode za društvo i pojedinke, u savremenim okolnostima. Naučno razumijevanje se postiže sagledavanjem motiva za učešćem u potrošnji mode, kao kulture i umjetnosti. Efekti modne industrije i konzumerizma po žene, kao modne konzumente, sagledavaju se kroz socio-psihološke diskurse Kerolin Mer o uticaju mode na njihovu ljepotu i sliku o tijelu (Pol Šilder) odnosno kroz izloženost modnim reklamama i fotografijama, koje utiču na (ras)formiranje rodnih uloga. Kritički se propituje uloga društvenih medija u procesu stvaranja stereotipa i predrasuda tj. stigmatizacije (Ervin Gofman), a otuda i diskriminacije i objektifikacije, ženskih modnih potrošača i njihove tjelesne manifestacije. Metodološku osnovu rada, pored opštih naučnih metoda, čini glavni interpretativni pristup sociologije.

Ključne riječi: sloboda; moda; (e)mancipacija; (dez)integracija; konzumerizam; društveni mediji; stigmatizacija

UVOD

Povodom 21. avgusta, Svjetskog dana mode, važno bi bilo, kroz prizmu socio-filosofskih i socio-psiholoških teorija, razmotriti sljedeća istraživačka pitanja: prvo, kakav je uticaj mode, kao socio-kulturnog fenomena, na slobodu ljudi, a naročito žena, prilikom njihovog rodnog pozicioniranja odnosno ženske (dez)integracije u društvu; drugo, utiče li moda na slobodu potrošača mode da iskoriste svoje mogućnosti samostalnog izbora i djelanja, nezavisno ili kao član referentnih grupa, da eksponiraju svoju ljudsku suštinu spontano ili

* Univerzitet u Banjoj Luci; Fakultet političkih nauka Banja Luka; dusanka.slijepcevic@fpn.unibl.org;

obavljanjem aktivnosti u zajednici i društvu, izgrađujući i određujući tako sebe i svoj životni put na željeni način, mimo bilo kakve prinude, osim samonametnute, što uživanje slobode i podrazumijeva; treće, koje su funkcije mode za društvo i pojedinca; četvrto, koji su motivi učešća u potrošnji mode, kao umjetničke i kulturne forme, u cilju emancipacije i integracije žena u društvo; peto, koji su efekti modne industrije i konzumerizma po žene, kao modne konzumente, sa stanovišta socio-psiholoških diskursa Kerolin Mer (*Carolyn Mair*); šesto, kako moda utiče na ljepotu i sliku o tijelu (Pol Šilder; Paul Schilder) modnih konzumenata i na (ras)formiranje njihovih rodnih uloga; sedmo, koja je uloga društvenih odnosno modnih medija u procesu stvaranja stereotipa i predrasuda tj. stigmatizacije (Ervin Gofman), a otuda i diskriminacije, objektifikacije i društvene dezintegracije ženskih modnih potrošača?

DRUŠTVENI FENOMEN MODE

Uticaj mode na sopstvo, identitet i slobodu

Sloboda je [...] sposobnost koja se izgrađuje neprekidnim radom na samome sebi, tokom celog života.
(Svensen, 2013: 288)

Kakav je uticaj mode, kao socio-kulturalnog fenomena, na slobodu ljudi, a naročito žena, prilikom njihovog rodnog pozicioniranja odnosno ženske (dez) integracije u društvu?

U (neo)liberalnom društvu, sloboda¹ je „glavna igra u gradu“. „Kada govorimo o slobodi (...) mislimo na pozitivnu sposobnost da se učini ono što je vredno učiniti ili iskoristiti ...“ (prema: Green, 1881 u: Svensen, 2013: 310). Prema tome, istinska sloboda podrazumijeva postupanje „u skladu s predstavom opštег dobra“, odnosno da čovjek uradi „ispravnu“ stvar, u za to omogućenim uslovima od strane države. To postupanje nije, i ne bi trebalo da bude, egocentrični individualizam već lično samoostvarenje (samoaktuelizacija), koje mora što više nalikovati altruizmu. Dakle, ciljevi ne treba samo da budu stvar ličnog izbora već moraju biti i moralni što znači da je važno da čovjek ostvari sebe na način koji je najbolji za zajednicu, kako bi bio istinski slobodan. S obzirom da je samoostvarivanje pojedinca neizostavno povezano sa samoostvarivanjem drugih ljudi, time je povezano i sa socijalnom integrisanošću

¹ U engleskoj literaturi, u upotrebi su dva termina za slobodu: *liberty* i *freedom*, a njihovi ekvivalenti ne postoje u ostalim evropskim jezicima, pri čemu se ovi termini najčešće koriste kao sinonimi, a kad se koriste različito, kao npr. kod Hane Arent ili Bernarda Vilijamsa, njima se nastoje istaći političke (*liberty*) i ontološke implikacije (*freedom*) odnosno razvojni put od *freedom* do *liberty*, kao konstruisane političke vrijednosti (Svensen, 2013: 291).

u društvo pojedinaca. Obzir prema zajednici, u okviru diskursa i prakse „novog liberalizma“, nadjačava individualna prava, koja su bila centralni element ranijeg liberalizma.

Ali možemo zamisliti i pozitivnu slobodu da stvaramo takve odnose. Takva sloboda manje je usamljenička. Negativna sloboda je ključna u političkom kontekstu, a i lična sloboda je mora sadržati u izvesnoj meri, ali je znatno problematičnije načiniti negativnu slobodu životnim idealom nego političkim. Ako se negativna sloboda uzvisi do najvišeg oblika slobode, i to ne samo u političkom domenu, već i u ličnom, rezultat je da i sloboda i subjekt gube svaku supstancu (Svensen, 2013: 285 - 286).

To bi, u suštini, ocrtavalo konotaciju društvene slobode. Ali, šta je sa ličnom slobodom i njenim određenjem? „Ako samog sebe disciplinujem, i ako svesno odustajem od izvesnih sklonosti i postupaka, ne gubim slobodu zbog činjenice da sam lično izabrao ta ograničenja. Za ličnu slobodu, dakle, nije najvažnije pitanje ima li ograničenja – jer uvek će ih biti – već da li su ta ograničenja samonametnuta. Samonametnuta ograničenja predstavljaju ostvarenje moje slobode. [...] Lična sloboda u praksi nije prvenstveno oslobođenost od svih opterećenja već naprotiv, sloboda da se čovek posveti nečemu što mu zista znači“ (Svensen, 2013: 286). Upravo je o tome govorio A. Maslov, u svojoj petoslojnoj teoriji motivacije, spominjući transcendentnost koja se postiže kroz samoaktuelizaciju tj. kroz duhovno i nesebično predavanje sebe nečemu većem od samog sebe, partnerima, ljudskim bićima, drugim vrstama, prirodi i kosmosu (Mer, 2019: 75). Prema tome, odjeća može da zadovolji, kako niže psihološke i sigurnosne potrebe, jer štiti osobu koja je nosi, pružajući joj udobnost, ali i više potrebe (za ljubavlju, pripadanjem i samopoštovanjem), kad se koristi za predstavljanje i uljepšavanje društvenog identiteta, dok se samoaktuelizacija može postići kreiranjem, nošenjem i/ili davanjem neobične i kreativne odjeće, koja ne šteti okolini.

Društveni fenomen mode² predstavlja identitetsko obilježje pojedinaca i društvenih grupa, medijum slobode, sopstva³, identiteta i promjena.

² „Moda obuhvata odeću, modne dodatke, frizure i šminku; ona je sredstvo kojim se predstavljamo drugima i kao takva obuhvata rezonovanje, odlučivanje, rešavanje problema i društvenu interakciju“ (Mer, 2019: 135). Kerolin Mer (2019) modu, takođe, definiše putem novine i promjene (str. 143).

³ Sopstvo obuhvata „sve što čovek može da nazove svojim, ne samo svoje telo i fizičke sposobnosti, već svoju odeću i svoju kuću, svoju ženu i decu, svoje pretke i prijatelje, svoj ugled i dela, svoja imanja i konje, i jahtu i bankovni račun“ (prema Vilijemu Džejsmu, „osnivaču psihologije“, u: Mer, 2019: 74).

Koje su funkcije mode za društvo i pojedinca?

Utiče li moda na slobodu potrošača mode da iskoriste svoje mogućnosti samostalnog izbora i djelanja, nezavisno ili kao član referentnih grupa, da eksponiraju svoju ljudsku suštinu spontano ili obavljanjem aktivnosti u zajednici i društvu, izgrađujući i određujući tako sebe i svoj životni put na željeni način, mimo bilo kakve prinude, osim samonametnute, što uživanje slobode i podrazumijeva?

Naučno objašnjenje ženske (dez)integracije u društvu obezbjeđuje se reakcijom formalističkih socioloških diskursa Georga Simmela, o integrirajućoj i diferencirajućoj funkciji mode za društvo i pojedinke, u savremenim okolnostima, s obzirom na pozitivne društvene potencijale, koje moda može izazvati i razviti.

Prvi tekstovi o modi, kao društvenom fenomenu, javljaju se krajem 19. i početkom 20. vijeka, tokom ubrzanog razvoja modernog, industrijskog društva, u sociološkim okvirima klasičnih teorija. U istoriji socijalne misli o kulturi odijevanja odnosno modi, kao ključno, ističe se Simmelovo djelo *Filozofija mode* (1899). Simmelova *trickle-down* teorija mode (vidjeti: Simmel, 2001: 203 – 206; 223 – 248; Paić & Purgar, 2018) postaviće temelje brojnim drugim teorijama 20. vijeka, ali i savremenijim modnim diskursima, apostrofirajući modu, kao društvenu formu koja se širi disperzijom od privilegovanih elita ka širokim društvenim slojevima, jer su najviše klase inicijatori modnih trendova, koji se imitacijom adaptiraju naniže, iz želje nižepozicioniranih za prevazilaženjem ograničenja svoga položaja. Ova teorija pronicljivo uviđa potencijal mode, kao faktora društvene dinamike, naročito žena.

No na tom postojanom tlu običaja, prosječnoga, opće razine, žene sada snažno teže onoj relativnoj individualizaciji i isticanju svoje pojedinačne osobnosti koji su tako još mogući (Simmel, 2001).

Vladajuća klasa je primorana na stalne promjene modnih trendova, kako bi zadržala svoj ekskluzivni društveni položaj.

Moda se javlja u modernim, kompleksnim društвima pluralističkih interesa pojedinaca, i, kao takva, odražava konflikt tih interesa, kompleksnost, više-značnost i ambivalentnost društvenih odnosa. U modi se suprotstavljaju dvije društvene tendencije odnosno mehanizma: integracija i diferencijacija, kao istovremene želje individue ili grupe za pripadanjem kroz oponašanje, ali i za razlikovanjem.

Moda im na najsretniji način pruža upravo tu kombinaciju: s jedne strane područje općeg oponašanja, plivanje u najširoj društvenoj matici, rasterećenje pojedinca od odgovorosti za vlastiti ukus i za vlastite postupke, a s druge strane ipak isticanje, nagašavanje, individualnu ukrašenost osobe (Simmel, 2001: 203 – 206; 223 – 248).

Ni jedna tendencija nije dominantna već se nalaze u napetoj ravnoteži. Moda izražava i druge ambivalentne društvene tendencije odnosno binarne kategorije moderne, poput: racionalnosti/iracionalnosti, slobode/zavisnosti, inovacije/zastarijevanja, maskulinog/femininog i sl. Prema tome, moda povezuje društveno stanje modernosti sa individualizacijom pojedinaca koja će se, tokom 20. vijeka, razviti u strategiju pružanja identitetskog otpora subordinisane drugosti, kao što su to praktično bile žene, koje u modi pronalaze svojevrsno „oruđe“ poboljšanja svog društvenog položaja, što i Simmel primjećuje:

Tako se čini kao da je moda takoreći ventil iz kojega izbjiga potreba žena za nekom mjerom isticanja i individualnog izdvajanja kada im je njezino zadovoljenje na drugim područjima više uskraćeno (Simmel, 2001: 203 – 206; 223 – 248).

Ovaj dominantni diskurs o modi, s početka 20. vijeka, modifikovan je zbog promjene društvenog konteksta odnosno velike demokratizacije mode 1960-ih godina, što je dovelo do uvođenja *trickle-across* i *trickle-up* modnih pristupa, iako su Simmelove ideje očuvane i nastavljene čuvenom teorijom ukusa odnosno prakse P. Bourdieu-a.

Koji su motivi učešća u potrošnji mode, kao umjetničke i kulturne forme?

Naučno razumijevanje se postiže sagledavanjem motiva za učešćem u potrošnji mode, kao kulture⁴. Razumijevanje motiva za učešćem u kulturi odijevanja ponudila je Carolyn Mair,

psiholog mode odnosno ekspert u naučnoj oblasti primijenjene psihologije i konsultant modnih brendova i medija, ističući da je suština mode, i njen osnovni princip, u stalnom preobražaju, koji se kupcima dopada, jer mozak ne obraća pažnju na obično ili poznato, već se usredsređuje na novo i nepoznato. Traganje za novim i nepoznatim, kao motiv, aktivira mnoštvo moždanih sistema, uključujući i dopaminski sistem, koji se odnosi na budenje želje za još oblika zavisnosti (od novca, seksa, čokolade i modnih komada). Na osnovu ovog principa mode, moguće je razumjeti i objasniti nezasitu prirodu konzumerizma i stalnu želju za novom odjećom. Moda je socio-psihološki fenomen, koji predstavlja manifestaciju individualnog i društvenog identiteta odnosno osjećaja (ne)pripadnosti društvenim grupama. Socio-psihološka obilježja mode potiču iz činjenice da je povezana sa ljudskim ponašanjem i pripadnošću društvenim grupama. Teorijama sopstva, kao što su: teorija samopercepcije, teorija socijalnog učenja, teorija socijalnog identiteta, teorija društvenog upoređivanja, teorija samonesklada, teorija atribucije (Mer, 2019: 78 - 94),

⁴ „Kao kulturno-fenomen, moda obuhvata značenja i simbole koji omogućavaju vizuelnu komunikaciju u trenu“ (Mer, 2019: 135).

objašnjava se međusobni odnos fenomena mode, sopstva i identiteta odnosno uloga mode u samopoimanju i samoaktuelizaciji u društvu.

*Teorijom samoopažanja*⁵ objašnjava se formiranje sopstva, koje se odnosi na zamišljanja i pretpostavke o tome kako nas drugi percipiraju i (pr)ocjenjuju. Ova teorija se koristi da bi se istražilo „hoće li nošenje određenog odevnog predmeta uticati na procenu vlastitih veština i sposobnosti“ (Mer, 2019: 78). U tom kontekstu, istraživanja⁶ su pokazala da ispitanici bolje ocjenjuju sebe, svoju inteligenciju i sposobnosti, kad nose naočare, a takođe se pokazalo i da se osjećaju sposobnije i odgovornije kad nose za posao prikladnu odjeću, nego kad to nije slučaj.

*Teorijom socijalne kognicije*⁷ objašnjava se da se ponašanje uči po modelu, tj. posmatranjem i imitiranjem ponašanja „značajnih“ i „opštih“ drugih ljudi: roditelja, članova porodice, prijatelja, nastavnika, ličnosti iz medija i tome slično. Ako dijete oponaša neko ponašanje i biva nagrađeno zbog toga, ono će nastaviti to ponašanje, internalizujući ga u vidu svojih vrijednosti i uvjerenja. To će se nastaviti i u odrasлом dobu, prenoseći se na grupe i unutargrupnu dinamiku tj. odnose između njihovih članova, budući da proces socijalizacije traje čitav život. U tom kontekstu, identifikovaćemo se sa onima od kojih učimo, čije stavove usvajamo, jer ih opažamo kao istomišljenike, koji izgledaju slično kao mi, oblače se slično kao mi i koji su približno privlačni kao i mi. Time će se ispoljavati naša potreba i želja za pripadanjem, iako želimo i da se osjećamo jedinstveno, da se razlikujemo od drugih. Ovi oprečni procesi identifikacije, vidljivi u psihološkoj potrebi za pripadanjem i diferenciranjem (odnosno osjećajem jedinstvenosti), dio su naše predstave o sopstvu. Ova dihotomija se smatra najvažnijim pokretačem modne promjene.

Teorijom socijalnog identiteta opisuje se dilema prisutna u želji da se prilagodimo, a da istovremeno budemo jedinstveni. Teorijom se objašnjava da se sopstvo popravlja kad postoji svijest o pripadnosti društvenim grupama.

⁵ Prema Mer (2019), istraživanje Gaja i Bnaima (Guy, Bnaim) iz 2000. godine, o odnosu žena prema njihovoj odjeći, na osnovu proučenih ličnih narativa tih žena, njihovih dnevnika o odjeći i intervjuja u vezi sa garderobom, pokazalo je tri slike o sebi, u odnosu na odjeću: „žena koja sam uglavnom“, „žena kakva se bojim da bih mogla da budem“ i „žena koja želim da budem“. Ovo je još jedna potvrda stajališta sociološke teorijske perspektive dramaturgije E. Gofmana (2009) o tenziji između „ja“ i „mene“, odnosno spontanog i socijalizovanog sopstva, vlastitih potreba, želja i očekivanja i očekivanja drugih i društva od mene.

⁶ „Druge studije su otkrile da učesnici vide sebe kao autoritativnije, najpouzdanije, najproduktivnije i najsposobnije kad nose formalno poslovno odelo, ali kao najsrdaćnije kad nose ležernu ili poslovno ležernu odeću“ (Mer, 2019: 79).

⁷ Dakle, teorija, prema Mer (2019), opisuje kako naše ponašanje proističe iz kompleksnih kognitivnih, afektivnih i bioloških interakcija posljedica sa događajima u okolini, koji imaju više aspekata. Ta se interakcija ostvaruje i pojednostavljuje putem kategorizacija i stereotipi-piranja, kao strategija pridruživanja „sličnih“ ljudi istoj društvenoj grupi.

Sopstvo, kao mogućnost samorefleksije i refleksije o drugima, popravlja se jer se ponos i samopoštovanje crpi iz grupe kojima se pripada, čime se unapređuje slika o sebi na osnovu unapređivanja statusa in-grupe i diskriminisanja lica koja nisu u toj grupi (aut-grupa). Socijalni identiteti, koji se odnose na binarne modernističke kategorije starost/mladost, žensko/muško, ženstveno/muževno, elitizam/inkluzivnost, buntovništvo/konformizam itd. pojavljuju se kroz čitav život, ali pojedinačne razlike među pojedincima određuju koliko će se snažno oni identifikovati s tim kategorijama. Moda omogućuje isticanje u različitosti ili uklapanje u istosti⁸. Praćenje najnovijih trendova može da omogući članstvo u in tj. atraktivnim i dobro pozicioniranim društvenim grupama. Ovo predstavlja dilemu za modu, budući da je ona često mejnstrim predstavljena kao želja da se izgleda drugačije.

Prethodnoj teoriji je srodnja *teorija društvenog poređenja*. Ova teorija se odnosi na traženje standarda za upoređivanje sa drugima, kako bi se procjenjivao vlastiti napredak i ugled u društvu. To je moguće postići na dva načina⁹, ali i integralno: uzlaznim društvenim poređenjem, tj. poređenjem sa onima čije pozitivne osobine vredujemo kao superiorne, ili silaznim društvenim poređenjem, tj. poređenjem sa inferiornim ljudima, koji imaju negativne osobine. Dakle, ova teorija objašnjava da smo motivisani da evaluiramo svoj status, na osnovu poređenja¹⁰ sa drugima i s namjerom da budemo zadovoljniji sobom.

Teorija samoneusklađenosti opisuje nelagodnost koju osjećamo zbog neusklađenosti između stvarnog sopstva (stvarnog identiteta), ovakvog kako ga vidimo, i idealnog (virtuelnog identiteta) sopstva, koji je konstruisan kao željeni. Ova teorija ukazuje da pojedinci imaju različite stavove o svojim stvarnim i idealnim sopstvima, zasnovane na određenim varijablama (težina, privlačnost i sl.), koje ih motivišu¹¹ da dostignu taj ideal.

⁸ Prema Mer (2019), grupe mogu imati uniformu koja označava članstvo, a želja da se bude dio referentne grupe utiče na to kako će se pojedinci oblačiti i koje modne predmete će konzumirati tokom kupovine i potrošnje (mode), da bi se približili imidžu i statusu referentnih grupa.

⁹ Prema Mer (2019), uzlazno socijalno poređenje često dovodi do osjećanja manjkavosti i nezadovoljstva time, dok silazno poređenje vodi povoljnijem samoprocjenjivanju i posljedično boljem raspoloženju. Poređenja utiču na samoopažanje i samopoimanje. Zbog toga uzlazno društveno poređenje može da dovede do negativnih osjećanja nesposobnosti, dok silazno poređenje može dovesti do pozitivnih osjećanja i uspiešnog samoprocjenjivanja.

¹⁰ Prema Mer (2019), jedno novije istraživanje je pokazalo da žene procjenjuju svoje tijelo tako što prave uzlazna socijalna poređenja zasnovana na izgledu, poredajući se sa slikama iz medija i sa ženama koje opažaju kao vitkije i privlačnije nego što su one same. Iako uzlazna poređenja često stvaraju nezadovoljstvo, žene im redovno pribjegavaju, a vjerovatno zato jer ih društvo više nego muškarce procjenjuje na osnovu njihovog fizičkog izgleda.

¹¹ Prema Mer (2019), problemi se pojavljuju kad mediji ženama agresivno plasiraju poruku da mogu stalno nadgledati i tako kontrolisati svoje tijelo i izgled, u cilju ukapanja u kulturološke

Teorija atribucije objašnjava kako su pojedinci motivisani da tumače značenje prošlih događaja i da nalaze uzroke za te događaje, koristeći informacije o ponašanju druge osobe i njegovim posljedicama da bi se izveli zaključci o određenim ponašanjima, koja se pripisuju prirodi ili osobinama ličnosti.

Sve ove teorije objašnjavaju uticaj mode, kroz transformaciju, traganje za novim i nepoznatim, na slobodu samopoimanja i samoizražavanja identitetskih obilježja i individualne različitosti pojedinaca, a naročito žena, zbog čega je moguće govoriti o *emancipacijskoj, a ujedno i integracijskoj funkciji mode*.

Društveni fenomen mode i ženske emancipacije

*Uvek sam iskreno verovao da moda ne treba samo da učini žene lepim,
već da im da sigurnost, hrabrost i samopouzdanje
da mogu da budu sve što one istinski jesu.*

Yves Saint Laurent

Dok je sloboda odijevanja danas pravo pojedinca, nekad je odijevanje na društveno privatljiv način, naročito za žene, bilo obaveza zbog nepisanih zakona kojima su se tokom rodne socijalizacije konstruisale stereotipne rodne uloge. Sve do 14. vijeka koristi se termin kultura odijevanja, koja nije bila zasnovana na rodnoj diferencijaciji odjevnih predmeta. S pojavom krojene odjeće, nastaje i podjela po rodovima u odijevanju, pa se od tada govori o postojanju mode. Na prelazu iz 19. u 20. vijek muška se moda prilagođava za žene, zbog svog semiotičkog statusa moći, koju su žene svojom emancipacijom zadobile i prisvojile od muškaraca. Tako su već pred izbijanje Francuske revolucije zaobilježeni pokušaji nošenja muške mode.

Sredinom 19. vijeka, u Evropi i SAD začeta je ideja da bi žene, isto kao i muškarci, trebale imati pravo glasa jer nisu, kako se dotad smatralo, manje vrijedne i manje sposobne od muškaraca. U tom kontekstu, žene su se počele okupljati i djelovati¹² kako bi se izborile za svoja prava koja, ni nakon viševjekovne borbe, u nekim zemljama još nisu ostvarena, uprkos značajnim promjenama koje su se odrazile i na kulturu odijevanja. U želji za iskazivanjem svog

standarde (ideale) vitkosti, a najčešće mršavosti, pri čemu se neminovno doživljavaju neu-skladenosti želenog i stvarnog izgleda.

¹² Feministički pokret nastaje na tekovinama prosvjetiteljstva, Deklaracije o pravima žene i građanke francuskinje Olympe de Gouges iz 1789. godine i Odbrane ženskih prava Mary Wollstonecraft iz 1792. godine. Dakle od kraja 18. pa do prve polovine 20. vijeka, djeluje prvi talas feminizma (feminizam jednakosti). <https://www.britannica.com/topic/feminism> [29/06/2021/]

političkog stava, početkom 20. vijeka, engleske sufražetkinje¹³ odijevaju bijele haljine, kao simbol otpora i razlikovanja od neistomišljenika. Prema tome, emancipacijska funkcija mode ogledala se u oslobođanju od stanja zavisnosti i ograničavanja slobode, samostalnosti i ravnopravnosti, kao što je to nekada bio slučaj sa ženama, tokom praktikovanja obreda sklapanja braka, kojim se žena simbolično kupovala od strane muža, postajući njegovo vlasništvo, bez prava odlučivanja o bitnim stvarima, a protiv čega su se žene borile, da bi na kraju, uz brojne uspone i padove, i izborile dugo očekivanu i sanjanu slobodu, između ostalog i u pogledu modnih trendova, koji su u funkciji izgradnje i (re) prezentacije sopstva i identiteta žena. Dakle, emancipacijska funkcija mode se prvenstveno ogleda u građenju i izražavanju sopstva i identiteta, te u funkciji unapređenja kvaliteta života (ličnog i društvenog blagostanja odnosno osjećaja zadovoljstva), koje je moguće uvećati na sljedeći način:

Svoje blagostanje možemo dodatno povećati, tako što ćemo voditi smislen život, kako ga Seligman naziva, doprinoseći nečemu većem od nas samih. Kroz modu to možemo postići tako što ćemo razmišljati i ponašati se etički i odgovorno u pogledu onoga što kupujemo i u pogledu načina na koji se rešavamo svoje odeće (Mer, 2019: 137).

Upravo etičko i odgovorno ponašanje odnosno konzumerizam, s tim predznacima, otvara prilike za uticaj tzv. „ekološke mode“ (Mer, 2019: 104 – 108), kao pokreta suprotnog brzoj modi, koja dovodi do pretjerane potrošnje, zasnovajući se na trci brendova za profitom i na željama potrošača za novom odjećom. Potrošači mogu da doprinesu ekološkoj modi¹⁴ kreativnim mijenjanjem namjene (radi stvaranja novog od onoga što već postoji) i recikliranjem svoje odjeće (vintidž moda, odnošenje odjeće u dobrotvorne prodavnice i sl.). Pored toga, moda ima ulogu i u povećanju blagostanja ispitivanih¹⁵ žena oboljelih od raka dojke, uprkos kvalifikacijama da označava površnost i lakomislenost. Dakle, koncept *ekološke mode (eco-friendly fashion)* se odnosi na održiviju proizvodnju, na bazi smanjene emisije ugljen-dioksida i upotrebe prirodnih boja i lokalnih materijala, u cilju povoljnijeg uticaja proizvodnje odjeće na životnu okolinu. S tim u vezi, neizostavan je i pojam *spore mode (slow-fashion)*, kojim se protežira kvalitet u odnosu na kvantitet, kako bi se zaštitila prava

¹³ One su bile prve koje su odbacile korzete, a pola vijeka kasnije i palile grudnjake, koristeći muške odjevne predmete u znak bunta i nezadovoljstva.

¹⁴ Prema Mer (2019), upravo je zbog smanjenja bacanja odjeće i tekstila, kako bi se stvorili novi predmeti, ovaj tip mode nazvan ekološkim.

¹⁵ Istraživanje Zoi Šonesi je, prema Mer (2019), pokazalo da se odjeća istakla kao aktivna način izlaženja na kraj sa izmijenjenim tijelom, čime je postavljena osnova za buduća istraživanja terapeutskog potencijala odjeće u borbi sa hroničnim oboljenjima i u postizanju svakodnevnog blagostanja.

ljudi u modnoj industriji, na način da se promoviše posjedovanje i upotreba nekoliko klasičnih (vječnih i kvalitetnih) odjevnih predmeta, koje je moguće vješto kombinovati. Stoga, koncept etičke mode, prepoznatljiv kao *fair trade*, štiti (i ne krši) ljudska prava, prvenstveno prava radnika, ali ni životinja, tokom čitavog kreativnog procesa dizajniranja, distribucije i transporta.

Neki od ključnih emancipacijskih, feminističkih, trendova, u istoriji mode (Reumaury, 1994; Loschek, 1995; Vergani, 1995; Baudot, 1999, Buxbaum, 1999; Seeling, 2000), su: „*Bloomer*“ haljina, pantalone, bob frizura, bikini, grudnjak, mini suknja, odijelo za žene, haljina na preklop i feministička majica.

„Jedna od najvećih bitaka u emancipaciji odevanja XIX veka vođena je za pravo žena da nose pantalone. Ideja o ženi u odevnom predmetu s bifurkacijom, izloženom pogledu javnosti, bila je toliko nezamisliva da je čak i kada su pantalone bile neophodne, kao na primer, za jahanje, dama bila obavezna da preko njih oblači posebnu vrstu suknje. Ipak, devedesetih godina XIX veka široke, duge „*pumparice*“ Amelije Blum i prelazne forme, kao što su suknja-pantalone, počele su da se kod najhrabrijih osoba ženskog pola ustaljuju kao odeća prikladna za bavljenje veoma popularnim sportom, vožnjom bicikla (Demirović, 2018, Internet). „*Bloomer*“ haljina, ili kako je često nazivana „haljinom slobode“, kao važan feministički modni trend, u upotrebu ulazi kao simbol „kršenja muškog autoriteta“, 1850-ih godina. Sufražetkinje, među kojima je i Susan B. Anthony, promovisale su ovaj trend jer je omogućavao ženama da se lakše kreću i da lakše rade. Jedna od prvih dizajnerica i modna ikona, slavna Coco Chanel, imala je sluha za slične modne promjene, iako je smatrala da je moda prolazna, a stil vječan. 1910. godine je u Parizu pokrenula modnu revoluciju, lično noseći pantalone i bluze, najviše udobnosti radi, a odbacivši i, za tijelo sputavajući komad odjeće i simbol prošlosti, korzet¹⁶. Luisa Capetillo, portorikanska sufražetkinja, uhapšena je zbog nošenja pantalona u javnosti, i to početkom 20.

¹⁶ Ljupka linija „žene-ose“ (utegnuta u steznik) sadrži sve one elemente koji vijekovima prikazuju ženu kao nježniju. Paul Poiret, koji je sam sebe nazivao kraljem mode, 1907. je predstavio revolucionarni stil koji je iz mode izbacio korset, a u modu vratio prirodnu ljepotu tijela. Oslobođanju žena kroz modu, dok žene još uvijek nisu imale osnovna građanska prava, poput prava na glasanje, doprinijela je i uticajna italijanska dizajnerka, Rosa Genoni, čiji su se feministički stavovi i aktivizam za mir i prava radnika, prelili i na njeno modno stvaralaštvo, pa je tako 1908. godine predstavila prvi model drapirane haljine, haljinu Tanagra, koja je ženskom tijelu pružala slobodu kretanja nasuprot tadašnjem opšteprihvaćenom stilu odjevanja žena – ukrojenim korset haljinama i jaknama. Rosa je smatrala da žene ne treba da budu pasivni sljedbenici i konzumenti mode već stvaraoci vlastitog stila. Kako je ubrzana industrijalizacija tražila novu radnu snagu, nadnike muškaraca bile su nedovoljne da prehrane porodicu, pa su na rad u tvornice odlazile i žene i djeca.

vijeka. Ovaj trend je nastavljen, a traje i dan danas, u znak ženske solidarnosti, naročito po ulasku žena u tvornice tokom Prvog svjetskog rata¹⁷.

Razdoblje između dva svjetska rata¹⁸ naziva se vrijeme Charlestona¹⁹ (Carlston), američke kulture i crnačke muzike, koja svojom veselošću osvaja svijet. 1920²⁰-ih, žene su već dobile pravo glasa, počevši uživati slobodu i nezavisnost u vlastitom životu, ali i podozrenje konzervativnih muškaraca, iako su poslovi za njih bili i dalje rezervisani uglavnom u domaćinstvu. Žene kosu šišaju na „muški način“, pa kratkim frizurama otkrivaju vrat i leđa, stvarajući svojevrsni simbol ženske erotičnosti. Prema tome, za dvadesete²¹ godine 20. vijeka bio je karakterističan trend skraćivanja kose i šminkanja u javnosti, pri čemu crveni ruž prestaje biti pojam vulgarnosti. Bob frizura, iz kasnih 1920-ih, i uopšte šišanje duge kose, koja se smatrala standardom ljepote i ženstvenosti, postali su simbol ženske emancipacije.

Tridesetih²² godina 20. vijeka ističe se strožija elegancija²³, u odnosu na onu iz prošle decenije, s obzirom da žene sve više počinju nositi ženske kostime, pantalone, nekadašnji simbol muževnosti, u kompletu sa košuljama i žaketima,

¹⁷ Prvi svjetski rat je paradoksalno doprinio emancipaciji žena, jer je muškarce mobilizovao na bojna polja, pa su njihove uloge morale preuzeti žene, radeći za manju platu od muškaraca i u teškim uslovima, ali ipak osjećajući veću samostalnost i moć zbog postepenog ovladavanja automobilima, avionima, u sferi filma, sporta i svim drugim sferama, gdje to dotad nije bilo moguće. Takav način života tražio je novu, jednostavniju i praktičniju odjeću, pa su žene odbacile korzet odnosno steznjak.

¹⁸ <https://www.kcns.org.rs/agora/moda-u-srbiji-nekad-i-sad-istorijski-pristup/>

¹⁹ S Čarlston modom počinje doba funkcionalizma u odijevanju, koje će trajati tokom čitavog 20. vijeka, a glavne karakteristike su mu pojednostavljeni oblici odjeće. Žene se odijevaju u kraće odjevne komade, u modi je ravna linija, noge postaje vidljiva kroz brojne proreze na haljinama.

²⁰ 1920-te godine obilježio je izlazak iz mode korzeta, jer su žene počele nositi hlače, prvi put predstavljene od strane modne kuće Chanel, iz potrebe za ravnopravnosću sa muškarcima.

²¹ 1920. godine u Ustav SAD-a ulazi Devetnaesti amandman, kojim se ženama garantuje pravo glasa.

²² 1930-te godine je obilježila pojava grudnjaka i nošenja odijela od strane poslovnih žena.

²³ Osim Chanel, još je jedna modna inovatorka i avantgardna umjetnica među dizajnerima uticala na modnu industriju 1930-ih godina i na dame, u oslobođajućem smislu, Elsa Schiaparelli, koja je, takođe, percipirala modu kao igru i slobodu. Dok je Chanel stavljala akcenat na slobodu i udobnost u siluetama (Luksuz mora biti udoban!), što je podrazumijevalo oslobođanje od restriktivnih korseta i žipona (žičanih konstrukcija koje su davale oblik suknjama), jer je željela da se žene oblače za sebe i u skladu sa svojim životnim navikama. Elsa je, postavši poznata po trikotažnim džemperima, toaletnim haljinama, haljinama krojenim iz jednog komada tkanine i sl., takođe, svojim revolucionarnim radom u domenu ženskog odijevanja doprinijela oslobođanju žena od robovanja društvenim normama, pa je ostala zapamćena njena deviza: „Usudi se da budeš drugačija“.

u tipičnom maskulinom modnom stilu²⁴, u znak osnaženosti i nezavisnosti²⁵. Ipak, Drugi svjetski rat, kriza i nestaćica, odrazili su se i na žensko odijevanje, s obzirom da se sukna skraćivala, rukavi su bili uski i tričetvrt dugi, a kaputići pripojeni uz tijelo, dok u modu ulaze i lažni nakit i sintetički materijali.

Krajem 1940²⁶-ih, nakon rata, tačnije 1947. godine, Dior je, s New Look²⁷-om, osvojio svijet, a u žensku modu vratio ženstvenost, predstavljajući ženama starinski način odijevanja, u vidu: širokih i raskošno nabranih suknji i haljina, te utegnutog struka, koji se naglašavao pojasom, ali dekoltiranim ramenima i leđima, te golim rukama. Iako se trend utegnutog struka i danas idealizuje, vratio je, kao idealnu, siluetu koja je zahtijevala steznik ili korzet, dok je suknja bila jako široka, teška i napravljena od puno metara materijala. Kako nisu svi mogli priuštiti te tekstile, ta je ideja ostala više kao vizija i inspiracija, a dame su nosile lagane strukturane suknje, klasičnog kroja. Modni časopisi su propisivali koja je odjeća prikladna za pojedine namjene, čega se onaj ko drži do sebe strogo pridržava. Javljuju se i prvi ulični pokreti koji donose svoju modu.

Pedesetih²⁸ godina 20. vijeka, modnim pistama dominiraju C. Dior, P. A. Balmain i C. Balenciaga. Kao i 60-ih godina 20. vijeka dolazi do pravog procvata novih tehnologija i pojave novih tkanina. Amerika postaje dominantno modno tržište, zamjenjujući tako ratom iscrpljenu Evropu. Mušku i žensku modu osvaja blue jeans²⁹, odijevaju³⁰ se karirane košulje i do struka kratke kožne jakne. Tim će trendom američka moda srušiti dotadašnje pravilo „dobrog odijevanja“ evropske mode kojim se jasno zahtijevalo da se u različitim prilikama odijevaju različiti odjevni predmeti.

²⁴ Takav stil prvenstveno uvodi, glumica i ikona Holivuda, Marlene Dietrich, ali i Katharine Hepburn, pri čemu su obje bile spremne odbaciti haljine i suknje radi odijela.

²⁵ Filmska industrija je dobijala na zamahu i sve više uticala na modu. U vrijeme kad su ženski kupaci kostimi u velikoj mjeri pokrivali žensko tijelo, Louis Reard je kreirao bikini, koji je prvobitno bio kritikovan i od strane modnih časopisa, dok ga francuski list Le Figaro nije pozdravio kao znak seksualne revolucije. „Bikini me proslavio“, rekla je Ursula Andress, Bond djevojka, koja mnogo duguje ovom komadu odjeće.

²⁶ 1940-te karakteriše popularnost pantalona visokog struka, cipela s punom petom i bikinija, kao noviteta, dok krajem 1940-ih dominiraju Diorove kolekcije haljina u obliku pješčanog sata i večernjih haljina bez naramenica.

²⁷ Chanel je bila protivnik Diorovog New Look-a, baš kao i feministkinje tog doba, jer je smatrala da „Dior ne oblači žene već ih tapacira“.

²⁸ 1950-ih popularizuje se trend ženskih oblina.

²⁹ To je originalni američki naziv za traperice.

³⁰ Ovu modu svijetom širi rock ‘n’ roll muzika i postaje uniforma mladih druge polovine 20. vijeka.

Šezdesete³¹ godine 20. vijeka donose radikalnu liberalizaciju mode, veliku promjenu³², poput one koja se desila 1920-ih. Šezdesetih godina se događala seksualna revolucija, a pojava mini suknje još više je revoluciju pojačala. Engleska kreatorka Mary Quant³³ žensku suknju podiže iznad koljena, a uz tu, danas popularnu, mini suknju, kreira i kolekcije od PVC materijala. I tako su žene širom svijeta otkrivale noge, dok je samo 60 godina ranije u društvu bilo nezamislivo i sramotno pokazati obični gležanj. André Courrèges, Paco Rabanne i Dior začetnici su avangardne mode 1960-ih, koja doživljava procvat 1980-ih. Sva trojica inspiraciju nalaze u savremenoj umjetnosti, mada se naročito ističe i Yves Saint Laurent³⁴, koji radi za Diora. Pod uticajem hippy-pokreta i seksualne revolucije, ublažavaju se razlike između muške i ženske mode. Muška moda se “feminizira”: kičasto odijevanje, duga kosa, veselo i ležerno šarenilo sa uticajima iz Indije i Afrike. Hippy pokret je liberalizovao modu, nestaju oštре podjele među polovima, ali i među starosnim i statusnim grupama, tako da majice i traperice postaju odjeća za mlade i stare, muškarce, žene i djecu. Konačno je nestala konkretna razlika i svaka granica odijevanja među polovima, kad je genijalni Yves Saint Laurent 1966. godine, u želji da ženama daruje moć (kako to ističe Pierre Berge, suosnivač modnog brenda

Slika br. 1 Brigitte Bardot u YSL odijelu, Libanon 1967. (elle.hr)

³¹ Drugi talas feminizma (rodni feminism) započinje 1960-ih godina iz borbe za građanska prava, jednakost i pravdu, po pitanju roda, ženske rodne uloge u društvu i uloge porodice, a na osnovu glavnih teorijskih promišljanja iz knjiga Drugi pol (1949), od Simone de Beauvoir, i Ženska mistika (1963), od Betty Friedan. <https://www.britannica.com/topic/feminism> [29/06/2021/]

³² 1960-te su bile obilježene liberalizacijom mode i popularizacijom mini suknji i visokih čizama, te kožnih jakni, a prekida se trend ženskih oblina radi favorizacije mršavosti modne ikone Twiggy.

³³ Mary Quant je čak i skratila minicu, jer su joj, kako je više puta komentarisala u intervjuima, mlade djevojke dolazile i same molile da skrati još više, dok se nije stiglo do mikro minice. Jedna od modela koja je nosila kreacije s potpisom Quant bila je i slavna Twiggy, mršavica i danas poznata po svojoj neobično snažnoj ulozi, koja je promijenila ideal ljepote u svijetu.

³⁴ Predstavnik je pariške škole klasične elegancije, a njegov uspjeh bilježi se do danas.

YSL), predstavio "Le Smoking", odijelo za žene, nastalo njegovom praksom prilagođavanja muških silueta ženskom obliku tijela. Bila je to tipično muška odjeća, prvi power suit³⁵ za žene, koji je na ženi, ipak, djelovao sofisticirano i atraktivno, iako YSL nije bio prvi koji je žene obukao u pantalone.

Žensko odijelo bijele boje naročito je simboličan odjevni predmet, s obzirom na činjenicu da je bijela boja³⁶ simbol sufražetkinja, heroina iz bitaka za ženska prava krajem 19. vijeka, dok je odijelo simbol ravnopravnosti polova. Grudnjak³⁷, koji danas poznajemo, nije postojao 1960-ih godina već su tad bili mnogo neudobniji. Godine 1968., žene su u znak protesta počele simbolično spaljivati grudnjake.

Sedamdesetih³⁸ godina 20. vijeka, javlja se potreba za individualizacijom, u smislu da je svako slobodan da se obuče kako hoće. Tako se, nezavisno jedan od drugog, javljaju klasični, disco, etno i poslovni stil³⁹. Važno je spomenuti jednu od najuticajnijih i najpoštovanijih dizajnera danas, Miuccia Prada, čuvetu po umjetničkom status svojih modnih kolekcija koje se upravo iz tog razloga i izlažu u najprestižnijim svjetskim muzejima, a koja se od 1970-ih deklariše kao feministkinja. Sredinom dekade, Diane Von Furstenberg predstavlja praktičnu *wrap-dress* (haljinu na preklop), koja je u to vrijeme bila revolucionaran prijedlog za dame modernih svjetonazora, zbog seksepilnog izgleda, koji omogućava ženama, ali i zbog nedostatka dugmadi i zatvarača. I dok su hipci cure odbacile grudnjak, barem na neko vrijeme, smatrajući da ih sputava, ubrzo se pojavio buntovnički punk, kao supkultura koja je imala za cilj protivljenje, i danas aktuelnom, sistemu i konceptu društva. Ova supkulturna je iznjedrila Vivienne Westwood, koja sebe ne smatra feministkinjom već anarhistkinjom s idejama o slobodi odijevanja⁴⁰ i življena, te ozbiljnim ideo-

³⁵ Kolekcija odijela za žene izazvala je niz negativnih reakcija jer je Yves želio da žene imaju slobodu da se obuku kao moćni i uticajni muškarci. On je dokazao da ženstvenost nisu suknja i bluzica, već da ona ima mnoštvo oblika i okvira.

³⁶ Početkom 20. vijeka, bijela boja je postala fundamentalna boja britanskog pokreta sufražetkinja. 1908. godine bijela boja je postala službena boja WSPU – a (Women's Social and Political Union).

³⁷ Germaine Greer tvrdila je da se ženama nameće nošenje grudnjaka, odnosno da žene trebaju imati pravo odabratiti nositi ih ili ne.

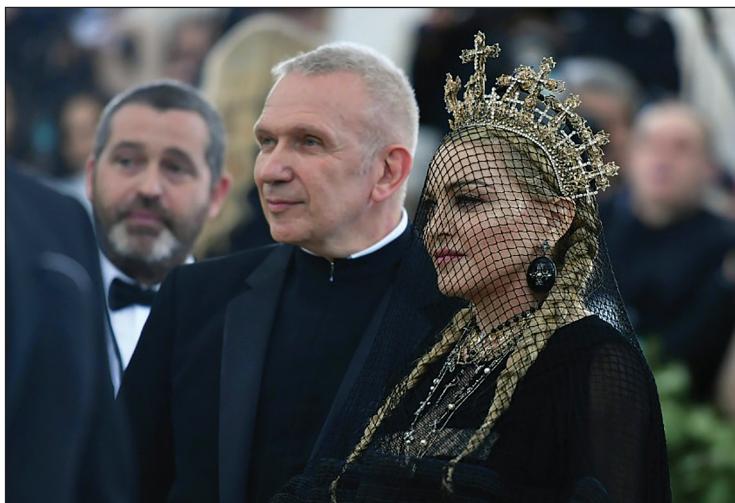
³⁸ Knjiga Seksualna politika, autorke Kate Millett, najprodavanija je knjiga 1970. godine, gdje se ističe da je privatno uvijek političko, tako da politiku treba proširiti na sve odnose zasnovane na moći.

³⁹ Sedamdesete su vrijeme disco groznice i hipija, koji su još jednom potpuno porušili konzervativna pravila u društvu. Za 1970-te je bio karakterističan hippie pokret i disco stil, u vidu širokih košulja i trapez pantalona, vrućih pantalona, ovalnih naočara, visokih potpetica, šljokičastih odjevnih komada i komada od tila.

⁴⁰ Ikona stila na ovom području je i Grace Jones, koja je u sedamdesetima ponosno nosila odijela, otkrivajući androgeni stil, koji je postao sve popularniji, kako se sloboda odijevanja naprestano širila.

loškim porukama (npr. o potrebi zabrane jeftine erotizacije žena kroz odjeću), koje doprinose dekonstrukciji (vojničke i policijske) uniforme i stvaranju anti-uniforme, koju nose svi pankeri iz potrebe suprotstavljanja autoritetu.

Osamdesetih godina 20. vijeka, moda je bila raskošnija i rastrošnija. Modnom scenom dominiraju italijanski dizajneri G. Versace, F. Moschino, G. Armani, J. P. Gaultier⁴¹. Versace za svoju baroknu dekorativnost inspiraciju traži u antici, dok Armanijevi modeli odišu jednostavnim linijama, elegancijom, prirodnim bojama i prirodnim materijalima. Sveti mode preuzima glamuroznost filmske industrije, slava modnih kreatora je sve veća, kao i modne piste, koje postaju mjestom spektakla. Sveti mode⁴², i sve vezano uz nju, donosi visoke profite.

Slika br. 2 Jean Paul Gaultier i Madonna

U osamdesetima se javljaju i konkretna radna mjesta za žene, pa one počinju zauzimati menadžerska mjesta, postajući direktorice i tome slično. Armani, Ralph Lauren i ekipa kreiraju ženska odijela, preuzimajući krojeve iz muških kolekcija i dodajući im pojačana ramena i blago naglašen struk. No, zaposlene žene su znale kupovati i romantične bluze s mašnom. Bio je to novi power suit look, na ženski način, a modna kreatorka Donna Karan je u taj komplet vratila

⁴¹ „Od samog početka karijere, Žan Pol Gotje je narušavao norme – rodne, društvene, telesne, seksualne, religijske, pozivajući na pobunu protiv istih. Slaveći različitost svake vrste, Gotje se udaljio od standardizovanog rođno-kodiranog i neretko heteronormativnog pristupa francuskoj visokoj modi priklanjajući se različitim istorijskim i savremenim kontra-kulturnim tendencijama baziranim na kvir identitetima“ – kaže istoričar mode Stefan Šarić.

⁴² U 1980-im moda ima ulični karakter, preovladavaju helanke i lateks odjevni komadi, te jarke, fluorescentne boje, a modna ikona tog razdoblja je Madonna.

i suknu, iz praktičnih potreba, smatrajući da žena ima pravo na udobnost i jednostavnost odijevanja.

Devedesetih⁴³ godina 20. vijeka modni stil postaje minimalistički, s obzirom na pojavu velike jednostavnosti u odijevanju. Stilisti devedesetih su J. Galliano i T. Ford. Gallianove kreacije stilski su kolaž, kombinacija savremenih i starih stilova. Ford njeguje minimalistički stil. U devedesetima *grunge*, kao podžanr alternativnog roka koji nastaje miješanjem *hardcore punk* i *heavy metal*, donosi unisex modnu simboliku, kao bunt nakon ekonomski glamuroznih osamdesetih te se pojavljuju *underground* feministički punk rock pokreti, poput Riot Grrrl. Moda ubrzo dobija *gender neutral* karakter, otvarajući novo stilsko područje. U ovom razdoblju se, na modnom polju, istakla Maria Grazia Chiuri, kojoj je toliko zasmetalno što su modni krugovi komentarisali da je ona prva žena na čelu modne kuće Dior, da je ona na prvoj kolekciji, krajem 2016. predstavila majice s porukom. – *Svi smo mi feministi. “We should all be feminists,”* rekla je feministička nigerijska autorka, književnica Chimamanda Ngozi Adichie, a dizajnerica Maria Grazia Chiuri je, dakle, u svojoj kolekciji za Dior ispisala ovaj aforizam na pamučne bijele majice, prodajući tako ženska prava na majicama, spakovanim da se kupe za 500 evra. Feministička majica se s jasnom porukom našla u mnogim časopisima, a nakon toga su high street brendovi stvorili svoje verzije i dali dodatan polet feminističkom pokretu.

Sve su ovo primjeri emancipacijskog dejstva mode na žene i njihove integracije u društvo. Primjetno je da je moda doprinijela većoj transparentnosti feminističkih ideja, mada je razložno tvrditi i da je feminizam, kao aktivistička praksa, tj. pokret, stekao određenu popularnost, pod uticajem mode. Drugim riječima, feminizam je postao moderan (u trendu, in, poželjan i sl.). Dakle, čak je i feminizam, uslovno rečeno, postao roba, pod uticajem sveopšte komodifikacije, jer se feminističke ideje i parole materijalizuju, u vidu modnih predmeta, doprinoseći brendiranju i samog feminizma, što za posljedicu ima profitiranje modne industrije. Problem je u tome što se ovakvima praksama feminističke ideje najčešće samo proklamuju, ali se ne primjenjuju od strane nekih lanaca svjetskih modnih kompanija, koje proizvodnju zasnivaju na eksploraciji ženske radne snage, u lošim⁴⁴ uslovima rada, i derogirajući njihovih osnovnih

⁴³ Sredinom 1990-ih započinje i treći talas feminizma, zahvaljujući informacijskoj revoluciji i distribuciji ideja putem Interneta, a mobilizuje heterogenost rodnih, etničkih i manjinskih identiteta i tematizuje redefinisanje ideja o ženstvenosti i rodu kao biološkim pojmovima. Za početak 4. talasa se nerijetko uzima 2012. godina, otkada se naročito problematizuje seksualno uzneniranje žena, uz upotrebu društvenih mreža za isticanje problema, poput pokreta MeToo, čije se akcije manifestuju dijeljenjem iskustva žrtava seksualnog uzneniranja ili zlostavljanja širom svijeta, korištenjem oznake (engl. hashtag) #MeToo.

⁴⁴ Kao primjer se može navesti ostvarivanje koristi svjetskih kompanija od korištenja pamuka i raznih prediva, proizvedenih sistemom prinudnog rada oko 1,8 miliona Ujgura i pripadnika

ljudskih prava, zbog čega i jesu na meti feminističkih kritika, kojima cilj nije kritikovanje mode po sebi već isključivo onih subjekata modne industrije koji na feminismu, koji se izborio za pravo žena da glasaju, da rade, da se školuju i sl., nastoje zaraditi bez stvarnog zauzimanja za feminističke vrijednosti.

Mancipacijski efekti modne industrije i konzumerizma po žene – Diskursi Kerolin Mer

Koji su efekti modne industrije i konzumerizma po žene, kao modne konzumente, sa stanovišta socio-psiholoških diskursa Kerolin Mer? Kako moda utiče na ljepotu i sliku o tijelu (Pol Šilder) modnih konzumenata i na (ras) formiranje njihovih rodnih uloga? Koja je uloga društvenih odnosno modnih medija u procesu stvaranja stereotipa i predrasuda tj. stigmatizacije (Erving Goffman), a otuda i diskriminacije, objektifikacije i društvene dezintegracije ženskih modnih potrošača?

Standardi ljepote se mijenjaju kroz istoriju i variraju od kulture do kulture, pri čemu pojedinci žele da se prilagode idealu svog vremena i kulture, stvarajući tako sliku o tijelu⁴⁵ i moderno tijelo, kao proizvod duha vremena. Slika o tijelu može da se iskrivi kada pretjerano nadgledamo veličinu ili oblik svog tijela, opažajući da nije u skladu sa društvenim standardima, da se razlikuje od idealna predstavljenog u medijima. Na sliku o tijelu negativno utiče usvajanje kulturološkog standarda ljepote u procesu socijalizacije, te rodni stereotipi⁴⁶. Bez obzira na uspjeh feminističkog pokreta i dostizanje relativne jednakosti za žene, tradicionalne rodne uloge i dalje vezuju ženstvenost za ljepotu, a muževnost za moć. Predrasude prema gojaznim ljudima održavaju se putem medija

drugih turskih i muslimanskih etničkih i vjerskih manjina u zatvorima, fabrikama i farmama u Sindijangu, pod sponzorstvom Komunističke partije Kine, a prema navodima koalicije 180 organizacija za ljudska prava. "Gotovo celokupna (globalna) industrija odeće umrljana je prisilnim radom Ujgura i turskih muslimana", navodi se u saopštenju ove grupacije. <https://www.slobodnaevropa.org/a/svetski-brendovi-sau%C4%8Desnici-u-kori%C5%A1%-C4%87enju-prinudnog-rada-ujgura/30743415.html> U aprilu je "Global Legal Network" (Glan), organizacija za ljudska prava, dostavila dokaze da marke, uključujući "Muji", "Uniqlo", H&M i "Ikea", prodaju proizvode u Velikoj Britaniji koji sadrže pamuk i predu iz regije Sindijang (Xinjiang). <https://index.ba/mnogi-od-najvecih-svjetskih-modnih-brendova-sudjeluju-u-prisilnom-radu-i-krsenju-ljudskih-prava-miliona-ujgura/>

⁴⁵ Slika o tijelu, termin je Pola Šildera (Paul Schilder), austrijskog psihijatra i Frojdovog učenika, koji pod tim podrazumijeva opažanje vlastitog tijela, njegove estetike i seksualne privlačnosti, dok novija određenja slike o tijelu smatraju proizvodom kognitivnih i emocionalnih elemenata ličnosti, njenih ličnih doživljaja ali i socio-kulturoloških sila (u: Mer, 2019: 48).

⁴⁶ Prema Mer (2019), rodna socijalizacija naglašava fizičku privlačnost žena kao mjeru njihove društvene vrijednosti. Stereotipno ženske osobine, kao što su zavisnost i pasivnost, uzrokuju nisko samopoštovanje i potrebu za traženjem odobravanja od drugih. Žene, a sve više i muškarci, grade samokritičan stav prema svom fizičkom izgledu, što dovodi do nepoštovanja sopstvenog tijela. Povrh toga, igračke promovišu nerazumne tjelesne ideale i razvijaju rodne težnje.

(crtani filmovi, knjige i video-igrice), predstavljajući ih neinteligentnima, neatraktivnima i asocijalnima. Tjelesni ideali sve više utiču i na muškarce, pa i oni, kao i žene, pribjegavaju suplementima i dijetama, kako bi promijenili oblik tijela, tako da je nezadovoljstvo fizičkim izgledom, u svakom slučaju, izvjesno. Međutim, ukoliko to postane trajna kategorija, kao opsivno mentalno stanje da je naša tjelesna pojava neodgovarajuća, ružna i defektna (dismorfija), uznemirujuće će uticati na svakodnevni život, zbog opsivnog impulsa da se preduzmu vanredne mjere prikrivanja ili popravljanja tjelesnih mana („tjelesna stigma“; Gofman, 2009). Žene, a sve više i muškarci, na meti su reklamnih agenata i marketinških menadžera koji ih navode da kupuju proizvode koji obećavaju mladalačko savršenstvo⁴⁷. Propaganda ejdžizma⁴⁸ stvara strah od starenja, mobilijući mlade ljude protiv prirode, dok je prije pojave interneta i društvenih medija bila manja⁴⁹ izloženost modnim snimcima i reklamama.

Moderna zapadna kultura podstiče žene i muškarce da izgrade nadzornički stav prema sebi, slijedeći ideale ženskog (lijepo i mršavo) odnosno muškog tijela (krupno i mišićavo), dok su modni mediji skloni većoj objektifikaciji ženskog nego muškog tijela.“ Objektifikacija⁵⁰ predstavlja vizuelno ispitivanje i neprestano nadziranje tijela, pri čemu se žensko tijelo posmatra odvojeno od žene, kao osobe, i smatra se njenim eksponatom za (zlo)upotrebu drugih.

Veliki je uticaj modne i medijske industrije na predstavljanje, formiranje, posredovanje i prihvatanje željenih slika žene u javnosti. Pod uticajem mode i modnih medija, nerijetko se promoviše učvršćeni i ograničeni stereotip⁵¹ lje-

⁴⁷ Prema Mer (2019), „dobri“ likovi se obično predstavljaju kao „besprijekorni“ dok su oni „loši“ prikazani sa „nesavršenostima“ izgleda. Ovaj stereotip je štetan za sve, a posebno za relativno veliki broj lica sa deformitetima, koja su najčešće isključena iz modnih kampanja. Pod pojmom izobličenost, organizacija Changing Faces podrazumijeva svaku bolest, biljeg ili ožiljak koji utiče na izgled čovjeka.

⁴⁸ Prema Mer (2019), engl. ageism – ejdžizam – predrasude o starim ljudima i diskriminacija po osnovu godina starosti; Sastoji se od negativnog stava ili stereotipnog ponašanja prema starenju i starima i održava se kroz negativne stereotipe (predrasude) i mitove koji se tiču starijih.

⁴⁹ Feministkinja Vulf, prema K. Mer (2019), tvrdi da je, prije hiperprodukcije vizuelnih reklama, fizička privlačnost bila važna, ali da ljepota, kako je poimamo, za obične žene nije bila toliko važno pitanje. Od industrijske revolucije, pripadnicama srednje klase sa Zapada upravlja „mit ljepote“, koji promoviše ideale i stereotipe, koristeći osjećaj krivice i bojazni, koji žene imaju zbog svog oslobođanja, zbog čega podliježu tom mitskom vjerovanju u supremaciju kozmetičke industrije, čineći je jednim od najuticajnijih svjetskih tržišta.

⁵⁰ Po mišljenju tvoraca teorije objektifikacije (Fredrickson i Roberts), najdublja psihološka posljedica objektifikacije jeste činjenica da ona može navesti žene da postupaju prema sebi kao prema objektima, u koje će drugi gledati i procjenjivati ih (Mer, 2019: 69).

⁵¹ Svojevrstan stereotip je i tzv. trend *body positivity*, koji se odnosi na reklamiranje nekih brendova, uz statiranje manekenki sa oblinama, pri čemu se poručuje da su sva tijela lijepa, iako i te *plus size* manekenke zadovoljavaju klišeizirani tip ljepote, figurom svojih tijela opet u obliku pješčanog sata.

pote, kroz kozmetičku industriju vrijednu više milijardi dolara, izazivajući nezadovoljstvo mnogih manjinskih grupa (starijih manekena, manekena crnaca ili Azijata i sl.), koje se rijetko viđaju u modnim medijima, a koji se na ovaj način marginalizuju, čime se formiraju negativni stereotipi (predrasude) o tim grupama. To masovno nezadovoljstvo žena sopstvenim tijelima i kilažom stvorilo je kompleks i potrebu da budu mršavije više nego što im psiho-fizičko stanje i tjelesna konstitucija dozvoljava, a sve zbog pojave i uspjeha manekenke *Twiggy*, zbog koje su modni dizajneri počeli da promovišu mršav tip tijela, dizajnirajući odjeću koja nije prilagođena drugačijim dimenzijama, zbog čega te tjelesne razlike treba nivелисati spram modela. Izloženost potrošača mode tom „ideal“ je neizbjegljiva i štetna, budući da postoji upoređivanje i identifikacija s idealom, kojem se teži, a koji ostaje nedostižan. Nezadovoljstvo žena, ali i muškaraca, svojim tijelom može, od osjećaja bespomoćnosti, postati ozbiljan duševni poremećaj – *tjelesna dismorfija*. Generalno, kultura odijevanja i ljepote iziskuje poklanjanje pažnje fizičkom izgledu, ali ukoliko se u zadovoljavanju tog imperativ pretjera, podvrgavanje kozmetičkim intervencijama postaje zdravstveni rizik, s obzirom na alarmantnost velikog broja nezakonitih servisa za pružanje takvih usluga. Zdravstveni rizik prijeti i od poremećaja, kao što su anoreksija i bulimija, naročito u periodu adolescencije. Kao kontra-trend promociji mršavosti, na tržištu se pojavila promocija gojaznosti odnosno tzv. plus size modela, koji su žene opet kritikovale zbog neprihvatljivosti samog termina, kojim se nastoji ukazati da postoji normalna kilaža i odstupanje od te granice, a koje se može tolerisati kao prihvatljivo, ali koje, ipak, nije „normalno“, jer nije zdravo. Pored toga, ideal ljepote iz fotošopa, koji se koristi za uređivanje modnih fotografija, žene podstiče za dostizanjem idealnog tijela, kože i kose, zbog čega se bez razmišljanja podvrgavaju agresivnim tretmanima, poput lifting i botoks tretmana, ali i onim invazivnim, čak i kod nekvalifikovanih „kozmetologa“⁵². Potrošnja medijskih sadržaja i mode, baš kao i samo interesovanje za kozmetičke intervencije, podstaknuto je od strane modne i medijske industrije. Tako, na primjer, *čitanje modnih blogova* doprinosi usvajanju idealna mršavosti i veće sklonosti adolescentkinja da razmišljaju o podvrgavanju plastičnoj hirurgiji. Žene može da zastrašuje neminovnost starenja i

⁵² Nekvalifikovano lice, osumnjičeno za nadriljekarstvo, nadriapotekarstvo i teška djela protiv zdravlja ljudi, jer je obavljalo invazivne tretmane kože sa medicinskim sredstvima, koja ne mogu biti u slobodnoj prodaji i primjenjiva van zdravstvenih ustanova, a nije posjedovalo rješenje Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite o ispunjenosti uslova za rad te kvazi-zdravstvene ustanove, navodi se iz Inspektorata Republike Srbije.

<https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/nadriljekarka-radila-i-vampirske-tretmane-zbog-ollice-se-bih-digla-na-noge/419481;https://www.faktor.ba/vijest/banjalucki-fakultet-o-slucaju-nadriljekarke-ollice-markanovic-lazni-kozmetolozi-unistavaju-lice-i-tjele/127320>

da ih privlači mit o vječnoj mladosti, koju očekuju od kozmetičkih intervencijsa. U tom kontekstu, istraživanja pokazuju da su starije, sa samopoštovanjem, zapravo, žene koje cijene svoj izgled i tijelo koje stari, manje sklone podvrgavanju kozmetičkim intervencijama. Iako, nerijetko modne časopise čitaju žene preko 40 godina, pri čemu teško da mogu naći modele žena tih godina, što je svojevrstan vid diskriminacije, kojom se poručuje da su starenje i nepravilnosti na koži neprihvatljive, jer nisu lijepe za prikazivanje odnosno ne postižu estetski efekat lijepog i ugodnog. S druge strane, mlade žene i muškarci su, možda, podložniji (štetnom) uticaju modnih fotografija po svoju sliku tijela, jer više koriste sajtove društvenih mreža. Umjesto privilegovane manjine, koja je nekad diktirala trendove, sada je običnim ljudima omogućeno da, zahvaljući društvenim mrežama, uđu u modni svijet i da podstaknu društveno poređenje, zasnovano na izgledu. Efekti modne industrije i konzumerizma po žene primjetni su i u seksualizaciji u muzici, filmu i modi koja, u sprezi sa povećanom pristupačnošću sadržaja zasnovanih na slici, doprinosi negativnom doživljaju objektifikacije. Doživljaji seksualne objektifikacije, i socijalizacija u skladu s takvim obrascima, mogu dovesti do duševnih poremećaja povezanih sa: prevelikim posmatranjem, nadziranjem i kontrolisanjem vlastitog tijela, nezadovoljstvom svojim tijelom, anksioznošću zbog izgleda i poremećaja u ishrani. Pored toga, rasipnička potrošnja, problematizovana još krajem 19. vijeka, prisutan je problem i danas i to u vidu kompulzivnog kupovanja koje, kad postane opsesivno, postaje duševni poremećaj opsesivnog kupovanja, koji obično pogarda adolescente i više žene nego muškarce.

ZAKLJUČAK

*Trebalo bi da budemo zahvalni za našu slobodu,
jer ona nas razlikuje od svih [...] životinja.
A verovatno ćemo najbolje iskazati tu zahvalnost
ako slobodu iskoristimo za nešto značajnije
od posmatranja sopstvenog pupka.*
(Svensen, 2013: 287)

Sloboda i moda međusobno su zavisni fenomeni. Baš kao što nas sloboda razlikuje od drugih, tako nas i moda može istaći, ali i doprinijeti ne samo našem vizuelnom pojavljivanju već i kvalitetu života, tj. duhovno-materijalnom blagostanju, zahvaljujući samoaktuelizaciji kroz odjeću za sebe ili kreiranu, odnosno namijenjenu drugima. Uticaj mode na slobodu je ambivalentan, baš kao i odnos mode i feminizma. Činjenica je da se moda i feministizam nalaze u ambivalentnom odnosu, s obzirom na, s jedne strane, postmodernistička stajališta (npr.: britanske teoretičarke kulture i feministkinje, Elizabeth Wilson;

vidjeti, Wilson, 2003) o modi, kao kulturnom i političkom mediju artikulacije slike svijeta, slike o tijelu, ženskoj sferi, igri autonomnog maštanja i djelanja, te alternativnog skloništa, subverzivnog i kreativnog potencijala i, s druge strane, naturalistički pristup koji, slijedeći trendy bovoaristička feministička stajališta, negira modu (npr.: Una Stannard, Nancy Baker, Susan Brownmiller, Robin Lakoff, Raquel Scherr, Rita Freedman), problematizujući je kao patrijarhalni mehanizam opresije, objektifikacije, disciplinovanja i perfidne eksploracije, kroz obmanjivanje imperativom savršenog izgleda.

Od 1960-ih, moda je rodno neutralna, naročito otvorenog i difuznog uticaja, zahvaljujući procesu demokratizacije i postmodernističkoj paradigmi, što joj obezbjeđuje i relevantan društveni značaj, te potencijal (promjene). Moda je slobodarska praksa, sistem instrukcija, normi i društvenih pravila, vid društvene promjene i mehanizma socijalne uključenosti, demokratske fleksibilnosti i dinamičnosti, emancipacije od tradicije. Moda je kao igra, koja s jedne strane oslobađa, dok s druge strane ograničava pravilima. Da moda nije samo puki hir ili hit materijalistička forma svjedoči i njen uticaj ženskog medija za borbu artikulisanja i sticanja prava, promjenu svih društveno nametnutih predstava, obrazaca i uloga. Uvođenje određenih modnih predmeta, modnih trendova i popularizacija modnih stilova nerijetko su mijenjali javni imidž žene, doveđeći je u prvi plan i mijenjajući njenu društvenu poziciju na bolje, pa je tako pitanje predstavljanja i prihvatanja ženskog tijela u javnosti i u svakodnevnom životu postalo sastavni dio diskurzivnih praksi feminističke epistemologije i analiziranja socio-kulturnog fenomena mode.

Nakon industrijskog doba, preovlađujuća kulturna paradigma (Turen, 2011) uslovljava identitetsku borbu za samoaktuelizaciju, kulturnu i simboličku moć, kroz proces diferenciranja odnosno kroz modu, kao kod razlikovanja životnih stilova, u postindustrijskom globalnom kontekstu. Kad je već tako identitetski važna, uticaj mode bi trebao biti održiviji, podrazumijevajući smanjivanje (samo)objektifikacije i svih joj pratećih posljedica, plasiranjem divergentnih tj. atipičnih i realnih fotografija žena i muškaraca naspram klišeiziranih standarda, kako bi se povećala socijalna inkluzija, samim tim i vidljivost, marginalnih društvenih kategorija (invalida, Afroamerikanaca, lica treće životne dobi, Azijata i sl.) u carstvu mode. To bi, zasigurno, doprinijelo kulturološkim pomacima na planu popravljanja medijske slike osoba sa bilo kojim oblikom onesposobljenja. Podizanju svijesti o većoj vrijednosti i održivosti *slike o sebi*, koja nije zasnovana samo na izgledu i na negativnom poređenju sa lako usvojivim likovima na modnim fotografijama, neminovno moraju zajednički doprinositi roditelji, psiholozi i radnici u prosveti, kulturi i nauci, kreirajući i promovišući, kroz saradnju sa stručnjacima modne industrije, divergentne definicije ljepote.

LITERATURA

- A.D. *Feministički modni trendovi koji su mijenjali svijet*, 22.03.2018. <https://www.elle.hr/moda/feministicki-modni-trendovi-koji-su-mijenjali-svijet/> [21/06/2021]
- Baudot, Francois, *Fashion of the Century*, New York, Universe Publishing, 1999
- Buxbaum, Gerda, ed. *Icons of Fashion: The 20th Century*, New York, Prestal, 1999
- Ćirić, Dejan, Producena izložba u Muzeju savremene umetnosti, 10.02.2021.[https://24sedam.rs/kultura/publika-vraca-gotjea-na-bis-produzena-izlozba-u-muzeju-savremene-umetnosti/amp/](https://24sedam.rs/kultura/publika-vraca-gotjea-na-bis-produzena-izlozba-u-muzeju-savremene-umetnosti/) [29/06/2021]
- Gofman, Erving, *Zabeleške o ophodjenju sa narušenim identitetom*, Mediterran Publishing, 2009.
<https://www.britannica.com/topic/feminism> [29/06/2021/]
- Loschek, Ingrid, *Fashion in the 20th Century: A Cultural History of Our Time*, Munich, Letzter Preis, 1995
- Mer, Kerolin, *Psihologija mode: Izgled, identitet i samopouzdanje*, Novi Sad, Psihopolis institut, 2019.
- Paić, Žarko, Purgar, Krešimir, *Teorija i kultura mode*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, 2018.
- Prpić Znaor, Dubravka, *Moda & feminizam: Kako je moda utjecala na emancipaciju i ravnopravnost žena*, 13. kolovoz 2020. <https://diva.vecernji.hr/moda/moda-feminizam-kako-je-modra-utjecala-na-emancipaciju-i-ravnopravnost-zena-12692> [21/06/2021]
- Remaury, Bruno, ed. *Dictionary of 20th Century Fashion*, Paris, 1994.
- Seeling, Charlotte, *Fashion 1900-1999*, London-Cologne, Konemann, 2000.
- Simmel, Georg, *Kontrapunkti kulture*, Zagreb, Jesenski i Turk, 2001.
- Štavljanin, Dragan, *Svetski brendovi saučesnici u korišćenju prinudnog rada Ujgura*, 23. jul 2020.<https://www.slobodnaevropa.org/a/svetski-brendovi-sau%C4%8DDesnici-u-kori%C5%A1%C4%87enju-prinudnog-rada-ujgura/30743415.html> [29/06/2021/]
- Svensen, Laš Fr. H., *Filozofija slobode*, Beograd, Geopoetika izdavaštvo, 2013.
- Turen, Alen, *Nova paradigma: Za bolje razumevanje savremenog društva*, Beograd, Službeni glasnik, 2011.
- Vergani, Guido, ed. *Dictionary of Fashion*, Milan, Baldini and Castoldi, 1999.
- Wilson, Elisabeth, *Adorned in Dreams: Fashion and Modernity*, Rutgers University Press, New Jersey, 2003.
- Демировић, Дуња, Мода у Србији – некад и сад (историјски приступ), 21.08.2018. <https://www.kcns.org.rs/agora/moda-u-srbiji-nekad-i-sad-istorijski-pristup/>, [29/06/2021/]

Social phenomenon of freedom and (women's) fashion (E)mancipatory function of fashion

ABSTRACT

The paper aims to describe, understand, and explain the social phenomena of freedom and (women's) fashion, from the perspective of socio-philosophical and socio-psychological theories. The subject of the research is the inter-relation of social phenomena of freedom and fashion and their influence on the issue of gender positioning, that is, (dis)integration of women in society. The scientific explanation of the latter in society and in the world of art is provided by the re-actualisation of Georg Simmel's formalist sociological discourses on the integrating and differentiating functions of fashion for society and women individuals in contemporary circumstances. The scientific understanding is achieved by looking at the motives for participating in the consumption of fashion as culture and art. The effects of fashion industry and consumerism on women, as fashion consumers, are seen through the socio-psychological discourses of Carolyn Mair about the influence of fashion on women's beauty and body image (Paul Schilder) or through exposure to fashion commercials and photographs, which affect (dis)formation of gender roles. The role of social media in the process of creating stereotypes and prejudices, that is, in stigmatisation (Erving Goffman), and, hence, discrimination and objectification, of female fashion consumers and their bodily manifestations are critically observed.. The methodological basis of the paper, in addition to general scientific methods, is the main interpretative approach of sociology.

Keywords: freedom; fashion; (e)mancipation; (dis)integration; consumerism; social media; stigmatisation

Položaj žena u upravljačkim strukturama u Bosni i Hercegovini

SAŽETAK

Priznavanje političkih prava ženama otvorilo je teorijsku mogućnost za globalnu participaciju žena i u političkom životu i u privatnom sektoru. Međutim, i pored prava da budu birane, pod jednakim uslovima i bez diskriminacije u sva tijela koja se biraju putem javnih izbora i bilo koje druge vrste izbora za upravljačke funkcije, da učestvuju u kreiranju i provođenju vladine i privatne ekonomske politike, da zauzimaju rukovodeće položaje i obavljaju funkcije na svim nivoima vlasti i unutar poslovnih subjekata, žene su još uvijek upadljiva manjina u političkoj sferi života i u sferi privatnog sektora.

Ključne riječi: žena, politička prava, upravljačka struktura, privatni sektor, politička tijela, privredno društvo, ravnopravnost

UVOD

Priznavanje političkih i liderских prava ženama i načelo zabrane diskriminacije teoretski bi trebalo utjecati na sliku položaja žena u upravljačkim strukturama u javnom i privatnom sektoru. Međutim, autorice su se u praksi susretale sa realnom slikom položaja žena u upravljačkim strukturama privrednih društava u kojima žene nisu zastupljene ili su zastupljene bez stvarne moći u procesu odlučivanja. Navedeno je autorice navelo na istraživanje stvarnog položaja žena u upravljačkim strukturama javnog i privatnog sektora, a time su se otvorila teorijska pitanja kao što su:

1. Da li postoji razlika u procentualnom učeštu žena u upravljanju u javnom i privatnom sektoru u odnosu na učešće muškaraca?
2. Da li postoji razlika u procentualnom učeštu žena u javnom u odnosu na privatni sektor?
3. Da li je moguće identificirati razlog različitog učešća, ukoliko isti postoji?

Podrazumijeva se da se navedenim pitanjima ne iscrpljuju, čak ni približno, pitanja u vezi sa položajem i statusom žena na rukovodećim pozicijama, ali su dovoljno karakteristična da mogu poslužiti kao ilustracija problema.

* MA iur., advokat, Advokatsko društvo „BISER & Co“ d.o.o., Sarajevo

** MA iur., KPMG Tax&Advisory B-H d.o.o., Sarajevo

Ovaj rad predstavlja analizu položaja žena u upravljačkim strukturama, počev od političkih organizacija, političkih funkcija, sve do članstva u upravi pri-vrednih društava. Kroz praksu i uvidom u registre nosilaca funkcija, evidentna je povećana tendencija i prisustvo učešća žena na upravljačkim pozicijama. Stoga, ovaj rad bi trebao dati prikaz stvarne uloge i moći žena u procesu do-nošenja odluka. Naime, postavljeno je pitanje da li žene uopće imaju pristup i značajniju ulogu u procesu donošenja odluka analizom njihovog statusa u javnom i privatnom sektoru. Konačno, postavljeno je pitanje da li je moguće u svim segmentima društveno-političkih odnosa dostići ravnopravnost, kakva je razlika između normirane ravnopravnosti u javnom i privatnom sektoru, te koji su razlozi trenutnog statusa u najznačajnijim procesima odlučivanja.

RAZVOJ LJUDSKIH PRAVA ŽENA I RODNE RAVNOPRAVNOSTI U BiH

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH usvojen je 2003. godine, a dopunjeno 2009. godine, dok je prečišćeni tekst objavljen 2010. godine.

Zakon zabranjuje diskriminaciju na osnovu spola i seksualne orijentacije. Diskriminacija na osnovu spola postoji, ako je osoba ili skupina osoba stavlje-na u nepovoljniji položaj na osnovu spola (OSCE, 2013: 1, url).

Zakon o ravnopravnosti spolova propisuje da jednaka zastupljenost žena i muškaraca postoji kada je jedan spol zastupljen sa najmanje 40% u tijelima na svim razinama vlasti u BiH (državnoj, entitetskoj, kantonalnoj i općinskoj razini).¹

Normiranje

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH uspostavio je institucionalne me-hanizme za ravnopravnost spolova - Agenciju za ravnopravnost spolova na državnoj razini i Gender centre na entitetskoj razini - kako bi pratili i osigurali implementaciju Zakona i Gender akcijskoga plana BiH. Osim toga, sva druga državna tijela imaju obvezu da poduzmu sve odgovarajuće i potrebne mјere u cilju provedbe odredaba propisanih ovim Zakonom, kao i Gender akcijskim planom BiH (OSCE, 2013: 1, url).

Agencija za ravnopravnost spolova i Gender centri zaprimaju zahtjeve, izja-ve i žalbe osoba ili skupina koje ukazuju na kršenje Zakona. Pored navedenog,

¹ To uključuje zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, političke stranke, pravne osobe s javnim ovlastima i druga tijela, koja djeluju pod kontrolom države, entiteta, kantona, općina i grado-va, te imenovanja u delegacije i međunarodne organizacije odnosno tijela.

na raspolaganju stoji i sudska zaštita te institucija Ombudsmana za ljudska prava BiH.²

² UN Rezolucija - Građanska i politička prava pripadaju klasičnim, najstarijim, odnosno pravima prve generacije. Oblik i vrsta ovih prava, na način na koji su prihvaćeni u Katalogu ljudskih prava u Ujedinjenim nacijama, nastajala su i razvijala se prije svega unutar zapadno-evropske historije.

Osnovnu misao na kojoj počiva Katalog ljudskih prava UN, a potom i ostali regionalni dokumenti koji reguliraju ovu oblast, čini ideja o priznavanju slobode, urođenog dostojanstva svakog ljudskog bića i priznavanje jednakih i neotuđivih prava svih članova ljudske porodice. Ako se obrati pažnja na veoma često korišten slogan „ženska prava su ljudska prava“, uočljiva je potreba za ponavljanjem i isticanjem principa univerzalnosti ljudskih prava. Prava koja se priznaju čovjeku, odnosno muškarcu, pripadaju i ženama, kao drugoj polovini jedinstvenog čovječanstva (Bakšić-Muftić, 2006: 110). Mišljenja smo da se navedeni slogan može tumačiti na dva načina. Prvo, da se ne radi o drugim, posebnim pravima žena, koja nisu obuhvaćena katalogom ljudskih prava i koja tek treba da budu priznata. Riječ je o tome da se postojeća priznata prava u jednakoj mjeri i bez diskriminacije primjenjuju i na žene. Drugo, osim osnovne razine, ovaj slogan se može razumijevati i kao potreba zaštite specifičnosti vezanih za sam spol žene, žene majke, žene radnice, kao i za zaštitu ženskog fizičkog i seksualnog integriteta. Odgovor na dilemu navedenog je dat u dokumentima UN, koji su posebnim međunarodnim instrumentima priznali ženama jednakana prava, regulirali posebnost i zabranili diskriminaciju žena. Na taj način postalo je očigledno da ni princip univerzalnosti, kao ni zabrana diskriminacije, nisu bili dovoljni da priznavanje, uživanje i zaštitu ljudskih prava učine jednakno dostupnim i ženama. Bilo je potrebno posebno izdvajanje žena i ponavljanje prava koja im pripadaju, zatim obezbjeđenje posebnog međunarodnog instrumentarija za zaštitu prava žena unutar općeg instrumentarija za priznanje i zaštitu ljudskih prava (Bakšić-Muftić, 2006: 110).

U pogledu priznavanja i zaštite prava žena u Ujedinjenim nacijama usvojene su:

- Konvencija o političkim pravima žena;
- Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena;
- Konvencija o statusu udatih žena;
- Konvencija o pristanku na brak, minimalnoj dobi za brak i registriranju brakova;
- Konvencija o zabrani trgovine ljudima i iskoristavanju prostitucije drugih;
- Deklaracija o ukidanju nasilja nad ženama;
- Pojedine odredbe u Dopunskoj konvenciji o zabrani ropstva i svih institucija i prakse slične ropstvu.

Usvajanje Univerzalne deklaracije dobilo je historijski značaj, izvodeći ljudska prava iz isključivog domena nacionalnog zakonodavstva na međunarodni prostor, a odredba o jednakosti spolova i univerzalnosti ljudskih prava ističe ovu historijsku dimenziju. Od tada pa do donošenja Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, Ujedinjene nacije učinile su napor u cilju globalnog poboljšanja statusa žene, ali u poređenju sa vremenom prije toga, obilježenim diskriminirajućim položajem žene bez obzira na tip kulture i civilizacije, to je kratak period da bi realna situacija bila i izmijenjena. Iz navedenih razloga nije čudno da se u uvodu Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena konstataira da žene u porodici i u društvu, na političkom, ekonomskom, kulturnom i javnom planu, ne uživaju ravnopravan status sa muškarcima i da njihova uloga i doprinos u širokom historijskom kontekstu nisu na adekvatan način vrednovani (Bakšić-Muftić, 2006: 112).

U skladu sa članom 1 Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena kaže se da „Izraz diskriminacija označava svaku razliku, isključenje ili ograničenje u pogledu spola, što ima za posljedicu ili cilj da ugrozi ili onemogući priznanje, ostvarenje ili vršenje od strane žena ljudskih prava i osnovnih sloboda na građanskom, političkom, ekonomskom, socijal-

PRIMJERI UČEŠĆA ŽENA NA MJESTIMA ODLUČIVANJA

Javni sektor

Priznavanje političkih prava ženama otvorilo je mogućnost za globalnu participaciju žena i u političkom životu i privatnom sektoru. Međutim i pored prava da budu birane, pod jednakim uslovima i bez diskriminacije u sva tijela koja se biraju putem javnih izbora i bilo koje druge vrste izbora za upravljačke funkcije, da učestvuju u kreiranju i provođenju vladine politike, da zauzimaju rukovodeće položaje i obavljaju sve javne funkcije na svim nivoima vlasti, da učestvuju u radu nevladinih organizacija i udruženja koja se bave javnim i političkim životom u zemlji, da predstavljaju svoje vlade na međunarodnom nivou i učestvuju u radu međunarodnih organizacija, žene su još uvijek upadljiva manjina u političkoj sferi života (Ždralović/Popov-Momčinović/Hrnjić-Kuduzović, 2018: 10). Imajući u vidu stvarne aktivnosti na ostvarenju rodne ravnopravnosti, čini se da redoslijed navođenja poslova i korištenje rodno nesenzitivnog jezika nije tek puka koincidencija (Ždralović, 2018: 69).

Žene u Bosni i Hercegovini dobine su pravo glasa 1946. godine, u skladu sa marksističkom političkom ideologijom o jednakosti žena i muškaraca. Međutim, kada je u pitanju realno uživanje priznatih prava, jedna od karakteristika tog vremenskog perioda u SR Bosni i Hercegovini bila je, kao trajna konstanta, nedovoljna zastupljenost žena u društveno-političkim tijelima³ i na

nom, kulturnom ili drugom polju, bez obzira na njihovo bračno stanje, na osnovu ravnopravnosti muškaraca i žena.“

U teoriji, uobičajena je podjela na ljudska prava prve, druge i treće generacije, tako da se i prilikom razmatranja prava žena ova metodologija može primijeniti i analizirati građanska i politička prava, zatim ekonomска, socijalna i kulturna prava.

Politička prava u klasičnom sistemu građanskih političkih prava i sloboda obuhvataju aktivno i pasivno biračko pravo, pravo na demokratske izbore i političke predstavnike, slobodu mišljenja, govora, vjeroispovijesti, pisanja, udruživanja, kretanja i slobodnog izbora mjesta stanovanja, izbora profesije, slobodu štampe (Bakšić-Muftić, 2006: 113).

Kao istovremeni oblik ljudskih prava i nužni preuslov njihovom postojanju i zaštiti stoje:

- demokratska država;
- vlast koja legalitet temelji na volji građana kao nosilaca suvereniteta;
- pravna država i vladavina prava, u koju su inkorporirana ljudska prava;
- razdvojene zakonodavna, izvršna i sudska vlast, kao jedna od garancija da će temeljna prava i slobode građana biti zaštićene;
- javnost djelovanja državnih organa, kao jedan od načina kontrole vršenja vlasti;
- politička i pravna odgovornost nosilaca vlasti, pravna pred zakonom i politička pred biračkim tijelom.

Izostanak političkih i pravnih prepostavki ostavlja građanska i politička prava u praznom prostoru proklamacije.

³ Statistika koju je napravio OSCE pokazuje da su 1986. godine u Skupštini RBiH žene učestvovale sa 24,1% dok su na općinskim nivoima učestvovale sa 17,3% - *Izvještaj NVO o ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini*.

mjestima odlučivanja, što, pri tome, nije dovodilo u pitanje postojanje pojedinačnih slučajeva, u kojima je politička snaga žena bila više izraz individualne snage ličnosti, nego realne moći koju su žene imale u politici. Slično ostalim zemljama u tranziciji, tek su prvi višestranački izbori pokazali stvarnu političku moć žena iskazanu kroz kategoriju zastupljenosti u tijelima zakonodavne vlasti. (Bakšić-Muftić, 2006: 318).

Nakon izbora 1990. godine, u prvom višestranačkom BiH parlamentu, od ukupno 240 izabralih poslanika bilo je samo 7 žena ili 2,92%, a na lokalnom nivou od 6.299 mesta, žene su zauzele su zauzele tek 315, tj. sa 5,0% su bile zastupljene u općinskim skupštinama. Izbori su bili po proporcionalnom modelu – model zatvorenih stranačkih listi, što pokazuje da političke stranke, bez obzira na političku orientaciju, nisu stavljale žene na izborne liste. Bosanskohercegovačka politika dobila je karakteristike muške dominacije.⁴

U 1996. godini, po podacima OSCE⁵ (Izveštaj, 1998) situacija je bila sljedeća:

- Predstavnički dom BiH – od 42 mjesta, jedno mjesto je zauzimala žena (2,38%);
- Predstavnički dom FBiH – od 140 mjesta, sedam su zauzimale žene (5%);
- Narodna skupština Republike Srpske – od 106 mjesta, dva poslanička mesta su zauzimale žene (1,89%).

U istom periodu učešće žena u zakonodavnim kantonalnim tijelima bilo je sljedeće:

1. Unsko-sanski kanton: od 50 mjesta, 3 žene (4%);
2. Posavski kanton: od 20 mjesta, 2 žene (10%);
3. Tuzlansko-podrinjski kanton: od 50 mjesta, 3 žene (4%);
4. Zeničko-dobojski kanton: od 59 mjesta, 9 žena (10,17%);
5. Bosansko-podrinjski kanton: od 31 mjesta, 2 žene (6,45%);

⁴ Dva primjera koji ilustriraju seksizam u pogledu angažiranja žena u politici: prvi se odnosi na unutarstranački sukob tadašnje SDA (1995) između dva stranačka funkcionera – Amile Omersoftić i Harisa Silajdžića. Povod nije relevantan, ali u otvorenom radio programu koji se bavio određenom temom, javna reakcija slušalaca nije bila vezana za predmet spora, već je Amila Omersoftić napadana isključivo kao žena, primjedbama „šta ona traži u politici“, „Bojlje bi joj bilo da nosi kecelju i kuha ručak“, „da treba biti u kući a ne u politici“, tendenciozno naglašavajući riječ „gospodica“ prilikom pominjanja njenog imena, što je upućivalo na njen bračni status i dovodilo je u pitanje kao ženu. Drugi primjer je vezan za javni istup Omara Behmen povodom prijedloga da Mediha Filipović bude izabrana na mjesto gradonačelnice Sarajeva, po kojem je ona teško prihvatljiv kandidat s obzirom da je razvedena i da postoje nepovoljne reakcije sredine na razvedene žene - (Bakšić-Muftić, 2006: 164).

⁵ Učešće žena na izborima u Bosni i Hercegovini: Statistički pregled 1986, 1990, 1996, 1997, Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi, Odjel za demokratizaciju, Program za razvoj političkih partija – preuzeto iz *Izveštaj NVO o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini*.

6. Srednjobosanski kanton: od 55 mjesta, 4 žene (7,27 %);
7. Hercegovačko-neretvanski kanton: od 50 mjesta, 4 žene (8%);
8. Zapadno-hercegovački kanton: od 31 mjesta, 1 žena (3,23%);
9. Kanton Sarajevo: od 45 mjesta, 4 žene (8,89%);
10. Kanton broj 10: od 15 mjesta nema nijedne žene (0%).

Kao što se vidi iz prethodno navedenog, približno je ujednačen politički odnos između datih subjekata u pogledu političke participacije žena. Ovo je izraz političkog odnosa između muškaraca i žena unutar samih stranaka i utjecaja žena na kreiranje stranačke politike i sastavljanje stranačkih izbornih lista. Bez obzira na priznavanje jednakosti u uživanju i zaštiti političkih prava, očita je dominacija muškaraca u svim dijelovima i na svim nivoima političkog odlučivanja (Bakšić-Muftić, 2006: 321).

Općinski izbori održani 1997. godine nisu bitno izmijenili postojeću sliku o političkoj participaciji žena – na lokalnom nivou u FBiH politička zastupljenost žena iznosila je 6,15%, a u Narodnoj skupštini RS, za koju su iste godine održani izbori, žene su bile simbolično zastupljene sa svega 2,4%. Kao što se vidi, situacija koja je prethodila donošenju pravila 7.50 od strane Privremene izborne komisije i obavezivanja političkih stranaka da između deset vodećih kandidata stave najmanje tri žene ravnomjerno raspoređene (treće, šesto i deveto mjesto) bila je obilježena potpunom marginalizacijom žena na političkoj razini (Bakšić-Muftić, 2006: 321).

Nakon izbora 1998. godine zastupljenost žena je bila sljedeća:

- Predstavnički dom BiH – 26%;
- Predstavnički dom FBiH – 15%;
- Narodna Skupština Republike Srpske – 22,8%;
- Zastupljenost žena na kantonalnim nivoima – 18,46%.

Ovo pravilo je izazvalo dosta otpora u političkim strankama⁶ (Izvještaj, 1998: 46) i prilično kontroverzna mišljenja u javnosti. Pozitivne aspekte kvota zastupali su, uglavnom, predstavnici međunarodne zajednice i organizacije žena.

U 2013. godini usvojena je izmjena Izbornog zakona (Sl. glasnik BiH, 18/13 od 11. 3. 2013.), kojom se rješenjima iz člana 4.19. Izbornog zakona nastojalo postići ravnopravno učešće žena u skladu sa odredbama člana 20. ZoRS-a. Došlo je do promjene u tzv. ženskoj kvoti, te je obavezan procenat

⁶ Neke međunarodne organizacije, uključene u monitoring izbora, ocijenile su da je bilo pokušaja manipulacije od strane političkih stranaka, tako što su neke navedeno pravilo ignorirale, a druge su uskratile mjesta među prvih deset iskusnim političarkama, te su umjesto njih, na liste stavljali imena mlađih članica, na koje bi se moglo lakše utjecati ili, nakon izbora, zamjeniti muškim kolegama (iako je OSCE primijenio ovo pravilo tamo gdje su takve promjene pokušane).

manje zastupljenog spola povećan na 40% na otvorenim listama, a zadržan je i postojeći sistem tzv. zatvarača (Balić/ Ždralović, 2020: 89).

Nove mjere prvi put su primijenjene na Opštim izborima održanim 2014. godine, a broj izabralih žena u Parlamentarnu skupštinu BiH je iznosio 23,8%, dok je u Parlament Federacije BiH izabrano 22,5%, a u Narodnu skupštinu RS 15,66% žena (Balić, Ždralović, 2020: 89). Zabilježen je manji rast broja izabralih žena na državnom nivou i nivou Federacije BiH, ali i pad na nivou Republike Srpske (Balić/Ždralović, 2020: 89). Na kantonalm nivou žene su u prosjeku zastupljene s 18,3%. Dakle, povećanje kvote sa 30% na 40% nije rezultiralo srazmjerno istim povećanjem izabralih zastupnica, tačnije to je daleko ispod 40% kao donjeg praga koji osigurava ravnopravnost u učeštu u političkom životu i u procesima donošenja odluka (Balić/ Ždralović, 2020: 89). Ukupan broj izabralih žena u zakonodavna tijela na izborima 2014. godine iznosio je 18,9% te je baš kao i 2010. godine niži i od evropskog prosjeka koji je iznosio 24,9%, kao i od svjetskog koji je bio 21,8% (Balić/ Ždralović, 2020: 89).

U 2016. godini izvršena je izmjena i dopuna Izbornog zakona vezana za raspodjelu mandata na listama, odnosno povećan je postotak unutarstranačkog praga osvojenih glasova za dodjelu mandata na izbornim listama sa 5% na 10% (od ukupnog broja važećih glasova koje je lista osvojila) za općinska ili gradska vijeća, tj. sa 5% na 20% za kantonalne skupštine (član 30. Zakona o izmjenama i dopunama Izbornog zakona) (Balić/ Ždralović, 2020: 90). Može se reći da se radi o suštinskoj promjeni Izbornog zakona, posebno u odnosu na izbore u kantonalnim skupštinama, gdje je učetvorostručen broj preferencijalnih glasova koje kandidat odnosno kandidatkinja na otvorenoj listi moraju dobiti da bi bili izabrani (Balić/ Ždralović, 2020: 90). U tom smislu, novim rješenjima umanjena je mogućnost “preskakanja” više rangiranih kandidata/kinja, a model listi se približio tzv. zatvorenim listama (Balić/ Ždralović, 2020: 90).

Opšti izbori 2018. godine održani su u skladu s novim rješenjima, koja su pokazala relativan uspjeh, jer je došlo do rasta broja izabralih žena na kantonalm nivou. On je iznosio 32,18% i prvi put se približio zakonskoj kvoti od 40%. S druge strane, broj izabralih žena na državnom i entitetskom nivou ne može se smatrati zadovoljavajućim: u Parlamentarnu skupštinu BiH izabrano je 16,6% žena, Parlament Federacije BiH 26,3%, a u Narodnu skupštinu RS-a 18% (Balić/ Ždralović, 2020: 90).

Tabela br. 1: Broj/procenat žena i muškaraca na mjestima odlučivanja

	Žene	% žena	Muškarci	% muškaraca
UKUPNO:	142	27,4	376	72,6
Predsjedništvo BiH	0	0,0	3	100,0
Parlamentarna skupština BiH	7	16,7	35	83,3
Parlament Federacije BiH	26	26,5	72	73,5
Predsjednik i potpredsjednik RS	1	33,3	2	66,7
Narodna skupština RS	15	18,1	68	81,9
Skupštine kantona	93	32,2	196	67,8

Tematski bilten, 2019: 43)

Kada govorimo o ukupnom broju izabralih kandidatkinja, on je iznosio 27,41%, što predstavlja veliki iskorak u odnosu na izbore 2010. i 2014. godine. Postignuta zastupljenost žena u zakonodavnim tijelima u BiH bila je iznad svjetskog prosjeka od 24%, a skoro izjednačena s evropskim prosjekom koji je iznosio 27,6% (Balić/ Ždralović, 2020: 90).

Iz predstavljenih podataka, rezultata Opštih izbora iz 2018. godine, može se zaključiti da je došlo do relativnog povećanja broja žena koje participiraju u političkim tijelima i time učestvuju u donošenju odluka na najvišem nivou vlasti.

Međutim, potrebno je predstaviti i dodatne faktore koji objektiviziraju “izborni uspjeh” kandidatkinja. Kao što je poznato, svaka politička stranka na listama za sve nivoe vlasti prema zakonskim rješenjima imala je najmanje 40% kandidatkinja, ali ako se analiziraju podaci o nositeljicama izbornih listi, oni su krajnje nezadovoljavajući jer je na izborima za Parlamentarnu skupštinu BiH bilo manje od 14% nositeljica listi (Balić/ Ždralović, 2020: 90). Od sedam žena koje su izabrane, samo jedna je dobila direktni mandat, a šest je izabrano sa kompenzacijskih listi.

Također, važno je napomenuti da se liste političkih stranaka za kompenzacijске mandate formiraju prema jednakim kriterijima kao i direktne izborne liste, što znači najmanje 40% manje zastupljenog spola i sa sistemom tzv. zatvarača (član 4.19. i 9.6. Izbornog zakona BiH). U pravilu, i na ovim listama na prvom mjestu se nalazi muški kandidat i to najčešće osoba koja je istaknuta kao nosilac liste u svojoj izbornoj jedinici i koji osvoji direktni mandat, tako da se kompenzacijski mandat prenosi na kandidata/kinju koja je na drugom mjestu, što je najčešće osoba ženskog spola (Balić/ Ždralović, 2020: 91). Slično je i na entitetskom nivou, te je za Parlament Federacije BiH bilo 22%, a za Narodnu skupštinu RS 13% nositeljica izbornih listi. Jednako kao i na državnom nivou, broj direktno izabranih žena je značajno manji od broja direktno

izabranih muškaraca, što govori u prilog tome da birači/ce kada glasaju odlučuju podržati kandidate, a ne kandidatkinje (Balić, Ždralović, 2020: 91).

Na kantonalm nivou, gdje su u konačnici i ostvareni najbolji rezultati, žene su bile nositeljice samo 16,6% izbornih listi (Balić/ Ždralović, 2020: 91).

Također, treba uzeti u obzir da “u poređenju sa 186 zemalja svijeta, a prema podacima iz januara 2017. godine, BiH zauzima 67. mjesto u udjelu žena na ministarskim pozicijama (22%), odnosno 78. mjesto u udjelu žena u Parlamentu (23,8%)” (Balić/ Ždralović, 2020: 91).

Prema aktuelnom sazivu pri organima izvršne vlasti Vijeće ministara BiH čini devet ministarstava, a na čelu dva ministarstva nalazi se žena (Ministarstvo vanjskih osoba i Ministarstvo civilnih poslova).

Vijeće ministara FBiH čini šesnaest ministarstava, dok se na funkciji ministrica nalaze tri žene i to Ministarstva kulture i sporta, Ministarstva okoliša i turizma te Ministarstva finansija.⁷

Kada je riječ o kantonalm nivou, tu je broj žena veći na vodećim funkcijama iz razloga što je kantonalni nivo vlasti brojčano rasprostranjeniji od državnog i federalnog nivoa vlasti, ali gotovo u pravilu samo u dijelu koliko to kvote zahtijevaju.

I izvršnu vlast Republike Srpske čini šesnaest ministarstava, gdje su žene zastupljene u većem broju nego u FBiH. U Republici Srpskoj žene su na čelu šest ministarstava i to Ministarstva uprave i lokalne samouprave; Ministarstva finansija; Ministarstva prosvjete i kulture; Ministarstva porodice, omladine i sporta; Ministarstva trgovine i turizma kao i Ministarstva za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju.

Bosanskohercegovačka politička kultura je dominantno kultura muškaraca. Međutim, izmjene koje su nastale na osnovu Pravila Privremene izborne komisije, koje su u većem broju uvele žene u politički život i tako osnažile društvenu poziciju žena, imale su rezultata utoliko što je razbijen imidž politike kao djelatnosti koja pripada isključivo muškarcima, što su u javnosti postala prepoznatljiva politička imena žena, što je ženama otvoren prostor za sticanje političkog iskustva. Generalno, žene nisu autsajderi u političkom životu (Baksić-Muftić, 2006: 323). Uzimajući u obzir brojnost žena u Bosni i Hercegovini, učešće žena u izvršnoj vlasti je i dalje daleko od ravnopravnog. Pored toga što učestvuju u radu najviših tijela političkih partija u Bosni i Hercegovini, žena nije na čelu niti jedne stranke. Žene su i dalje manje zastupljeni spol i u zakonodavnoj vlasti na svim nivoima i u prosjeku zastupljenost je mnogo ispod od Zakonom o ravnopravnosti spolova BiH utvrđene kvote od 40%. Posebno je

⁷ U navedenom sazivu federalne vlade nalazila se žena i na čelu Ministarstva obrazovanja i nauke, međutim početkom 2020. godine je podnijela ostavku na navedenu poziciju, jer je imenovana ambasadoricom u Kraljevini Švedskoj.

simptomatično da se povlačenje žena iz formalne politike i intenziviranje aktivnosti žena u sferi civilnog društva, dešava paralelno sa buđenjem i jačanjem nacionalnih ideologija (Ždralović, 2021: 318).

Privatni sektor

Koncept vlasništva je krucijalan za definiranje javnog i privatnog sektora. U osnovi, vlasništvo se odnosi na posjedovanje imovine nad kojom vlasnik izvršava svoja prava i ima kontrolu nad istom. Imovinom se mogu smatrati zemljišta, nekretnine, intelektualno vlasništvo i druga imovina, materijalna ili nematerijalna. Privatnim sektorom se mogu definirati oni ekonomski subjekti koji su u vlasništvu privatnog sektora, a koji podrazumijevaju, kako korporacije, tako privatne nevladine organizacije te domaćinstva (Lienert, 2009: 4-5).

Javni sektor uključuje javnu vlast i javna preduzeća u skladu sa Sistemom nacionalnih računa 2008 (System of National Accounts 2008) Odjeljenja za statistiku Ujedinjenih Nacija. (UN, 2008:62, 87).

Dakle, suština prilikom utvrđivanja razlika između privatnog i javnog sektora nalazi se različitim ovlaštenjima za upravljanje određenim subjektom. U javnom sektoru, kontrolu nad subjektom ima država dok u privatnom sektoru kontrolu nad subjektom imaju privatna fizička i pravna lica.

Uzveši u obzir da korporacije, preduzeća odnosno privredna društva postoje radi ostvarivanja i sticanja dobiti, za potrebe ovoga rada, predmetom analize će biti samo označeni dio privatnog sektora.

Privredna društva te registracija istih u Bosni i Hercegovini regulirana je na nivou entiteta odnosno Brčko Distrikta BiH.⁸ U smislu novijih zakonskih definicija, društvo je pravno lice koje samostalno obavlja djelatnost proizvodnje i prodaje proizvoda i vršenje usluga na tržištu radi sticanja dobiti, a društvo mogu osnovati domaća i strana pravna i fizička lica. (Todorović/Hadžimusić, 2003:16). Imenovanje uprave povjereno je osnivačima odnosno skupštini

⁸ Zakon o privrednim društvima FBiH u članu 3. propisuje da društvo može biti organizirano u jednom od sljedećih oblika: a) društvo sa neograničenom solidarnom odgovornošću; b) komanditno društvo; c) dioničko društvo; d) društvo sa ograničenom odgovornošću. (Sl. novine FBiH, br. 81/2015)

Članom 2. Stav 2. Zakona o privrednim društvima za teritorij Republike Srpske, propisane su sljedeće pravne forme privrednih društava: ortačko društvo, komanditno društvo, društvo sa ograničenom odgovornošću i akcionarsko društvo (otvoreno i zatvoreno). («Sl. glasnik RS», br. 127/2008, 58/2009, 100/2011, 67/2013, 100/2017 i 82/2019)

Članom 3. Zakona o preduzećima Brčko Distrikta BiH propisano je da preduzeće može biti organizovano u jednom od sljedećih oblika: 1. društvo sa neograničenom odgovornošću, 2. komanditno društvo, 3. dioničko društvo ili 4. društvo sa ograničenom odgovornošću. («Sl. glasnik Brčko distrikta BiH», br. 49/2011 - prečišćen tekst i 11/2020)

društva, u skladu sa osnivačkim aktom i/ili statutom koji usvajanju osnivači društva.

U praksi privrednih društava u Bosni i Hercegovini, poslovna djelatnost se pretežno obavlja putem društva sa ograničenom odgovornošću, a za djelatnosti za koje je navedeno neophodno (npr. banke, osiguravajuća društva), djelatnost se obavlja putem dioničkih društava.

Suština pozitivnopravne regulacije sastoji se u tome da:

- osnivač odnosno osnivači prilikom osnivanja društva potpisuju/usvajaju osnivački akt,
- osnivač odnosno osnivači nakon osnivanja postaju članovi društva odnosno članovi skupštine društva ili obnašaju kao jedini osnivaču funkciju skupštine društva;
- članovi odnosno skupština društva usvajaju statut društva;
- osnivačkim aktom i/ili statutom društva osnivač(i) propisuju način zastupanja društva što konkretno podrazumijeva i ovlaštenje za imenovanje uprave tj. lica ovlaštenog/ih za zastupanje društva.

Šta podrazumijeva predstavljanje i zastupanje društva?

Uzevši u obzir da je u ovom radu poseban akcent stavljen na društva sa ograničenom odgovornošću i dionička/akcionarska društva, kao najčešće oblike registracije poslovnih subjekata, na ovom mjestu je bitno dati prikaz uloge člana/članova uprave u dioničkom/akcionarskom i društvu sa ograničenom odgovornošću.

U vezi sa članovima upravljačke strukture poslovnih subjekata, pitanje predstavljanja i zastupanja je u rukama člana/ova uprave. Uprava društva organizira rad i rukovodi poslovanjem, zastupa i predstavlja društvo i odgovara za zakonitost njegova poslovanja (Džidić, 2010: 113). Navedeno podrazumi-jeva donošenje odluka u svakodnevnom procesu rada, ovlaštenje za stupanje u različite pravne odnose, prijem radnika u radni odnos, usvajanje internih akata, odabir poslovnih partnera i sl..⁹

Dakle, jasno je da lice koje je imenovano na funkciju člana uprave, neovisno o nazivu funkcije (direktor, generalni direktor, član/ica uprave, predsjednik/ca uprave...) svakodnevno ima pravo i obavezu preuzimanja svih neophodnih radnji za potrebe redovnog poslovanja društva. Dejstvo zastupanja ima u vidu zaključenja ugovora i vršenje drugih pravnih poslova od strane zastupnika u ime zastupanog lica, u granicama ovlašćenja koja ima, a obaveze iz zaključenog ugovora koje preuzme zastupnik obavezju nesporedno zastupanog

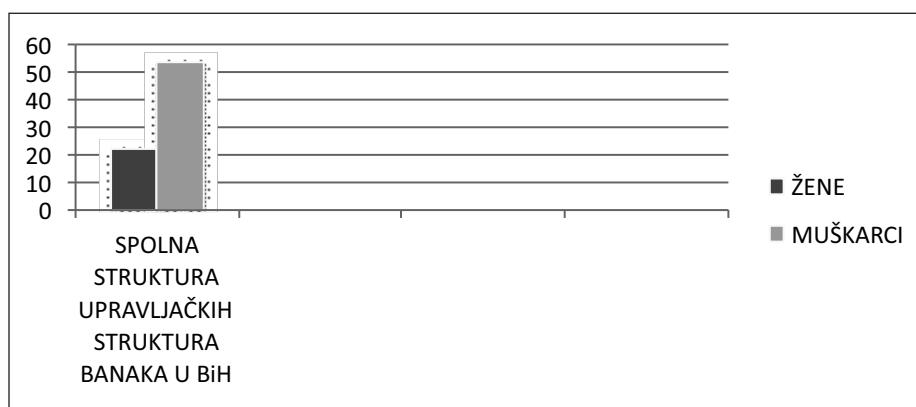
⁹ Primjera radi, članom 24. Zakona o privrednim društvima FBIH propisano je sljedeće: (1) Lice s ovlaštenjima za zastupanje upisanim u registar društava ovlašteno je poduzimati sve radnje i obavljati sve poslove u ime i za račun društva u okviru ovlaštenja upisanih u registar društava.

(Veljković, 2008: 89). Analogno, nesporno je da je funkcija uprave društva najznačajnija karika u ostvarivanju poslovnih ciljeva svakog poslovnog subjekta.

Obzirom na činjenicu da se registracija poslovnih subjekata u Bosni i Hercegovini vrši na nivou entiteta odnosno Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, autorice su neophodne podatke za potrebe ovog rada crpile iz odgovarajućih registara poslovnih subjekata. Zbog nemogućnosti opsežnije analize učešća žena u upravljačkim strukturama privrednih društava uvidom u sve podatke iz naprijed označenih registara, autorice ovog rada su se opredijelile suziti predmet analize na privredna društva koja se bave (finansijski) najinteresantnijim djelatnostima. Stoga, analizom su obuhvaćena privredna društva iz finansijskog sektora (banke), društva koja se bave trgovinom naftom i naftnim derivatima, te društva lanaca trgovina.

Privredna društva iz finansijskog sektora - banke

Prema popisu Centralne banke Bosne i Hercegovine na dan 7. 6. 2021. godine u Bosni i Hercegovini djelatnost obavljaju 23 banke u privatnom sektoru¹⁰ od kojih je 15 registrirano u Federaciji Bosne I Hercegovine te 8 na teritoriji Republike Srpske.

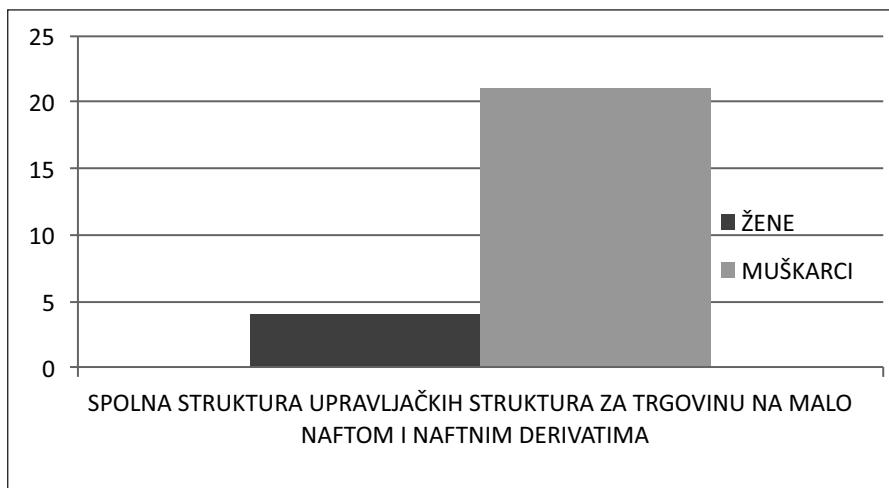

Grafikon 1, Spolna struktura upravljačkih struktura banaka u BiH, Registar poslovnih subjekata u FBiH i RS

¹⁰ Razvojna banka Federacije Bosne i Hercegovine ne može biti tretirana kao privatni sektor u smislu ovog Rada, uvezši u obzir da Skupštinu banke čini Vlade Federacije, dostupno na <https://rbfbih.ba/organi-banke/> na dan 7. 6. 2021. godine

Privredna društva koja se bave trgovinom na malo naftnim derivatima

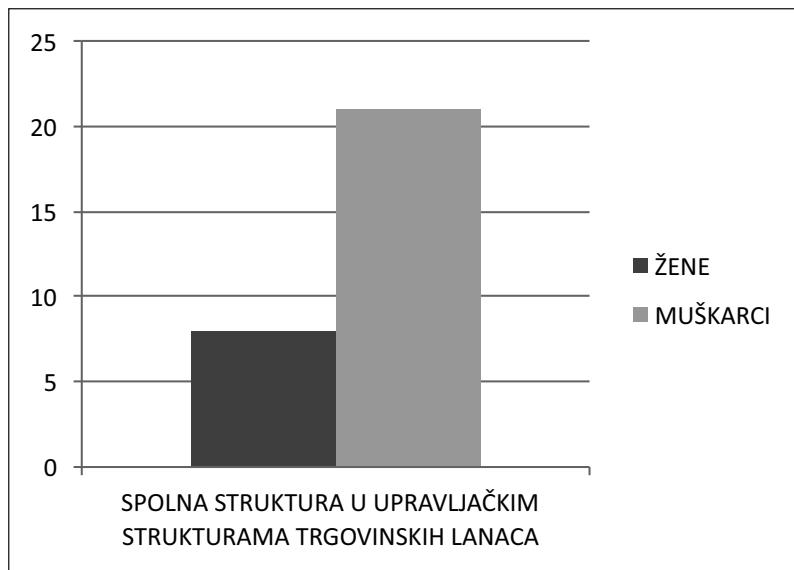
Uvezši u obzir da se radi o vrlo interesantnoj djelatnosti, autorice su smatrale da bi bilo uputno analizirati upravljačku strukturu i ovih društava. Međutim, Zakon o naftnim derivatima u Federaciji Bosne i Hercegovine (Sužbene novine FBiH, br. 52/2014) u članu 19. i Zakon o nafti i derivatima nafte (Sužbene novine FBiH, br. 52/2014) u članu 11. ne propisuju obavezu pribavljanja dozvole za trgovinu na malo naftom i naftnim derivatima. Stoga, Regulatorna komisija za energetiku u FBiH niti Regulatorna komisija za energetiku Republike Srpske ne posjeduju registar dozvola na obavljanje trgovine na malo naftom i naftnim derivatima. U skladu sa navedenim, za potrebe utvrđivanja položaja žena u upravljačkim strukturama društava koja se bave trgovinom na malo naftom i naftnim derivatima, autorice su sačinile listu najzastupljenijih pumpi na teritoriji Bosne i Hercegovine kako slijedi.

Grafikon 2, Spolna struktura upravljačkih struktura društava za trgovinu na malo naftom i naftnim derivatima, Registr poslovnih subjekata u FBiH i RS

Društva lanaca trgovine

Uvezši u obzir da propisi koji tretiraju unutrašnju trgovinu, također, ne propisuju obavezu pribavljanja posebnih dozvola od nadležnih organa, ne postoje zvanični registri lanaca trgovina. Stoga, za analizu učešća žena u upravljačkim strukturama trgovinskih lanaca, korišteni su općepoznati podaci o poznatim i najprepoznatljivijim lančcima trgovine kako slijedi.

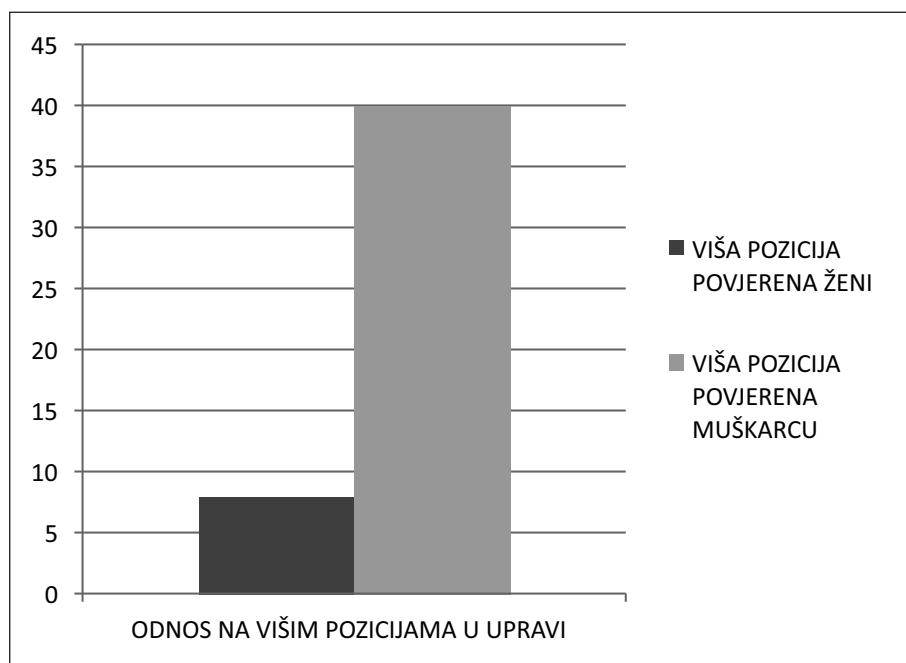
*Grafikon 3, Spolna struktura upravljačkih struktura trgovinskih lanaca,
Registar poslovnih subjekata u FBiH i RS*

IDENTIFIKACIJA PROBLEMA

Analizom naprijed iznesenih podataka, jasno je moguće utvrditi da su pozicije upravljačkim strukturama privatnog sektora u određenoj mjeri dostupne ženama. Međutim, upoređujući brojke prikazane u prethodnom poglavlju, također je evidentno da žene ne obnašaju niti približno jednak broj značajnih funkcija kao muškarci. Sa namjerom su korišteni podaci o najznačajnim i najprisutnijim poslovnim subjetima u našoj svakodnevničkoj životnoj okolini kako bi se stvorila jasna slika realnog položaja žena. Dakle, iako se žene u određenoj mjeri pojavljuju kao menadžeri različitih poslovnih subjekata, u poslovnim subjektima koji dominiraju našom svakodnevnicom, pa time nose i najznačajnije finansijske konotacije, još uvijek su pozicije u tržišno najutjecajnijim aspektima poslovanja ženama manje dostupne. Kada je riječ o javnom sektoru svakako ostaju otvorena pitanja da li će žene u politici nužno zastupati ženske interese. Na koncu, ulazak žena u politiku nije nikakva garancija uvođenja feminističkih perspektiva u politiku, a pretpostavke o tome na koji način ulazeći u sferu politike žene mijenjaju kvalitativno i politiku i društvo, ma koliko puta do sada bile i potvrđene, također mogu biti i rezultat patrijarhalnih, esencijalističkih pretpostavki (Balić, Ždralović, 2020: 98). Stoga više treba da zabrine činjenica da je i dalje potrebno davati razloge zašto žene trebaju ravnopravno učestvovati u donošenju odluka u političkoj sferi, a da se pri tome ne pita za višestoljetni

i još uvijek prisutni legitimitet “muške” vladavine (Balić, Ždralović, 2020: 99). Nedovršenost ovakvih debata ne smije skrenuti pažnju s nužnosti rodne ravnopravnosti u smislu ravnopravne zastupljenosti muškaraca i žena u političkom životu.

Temeljem brojnih radova i istraživanja sa kojima su se autorice susrele, uloga žene u upravljanju određenim poslovnim subjektom svela bi se na stvaranje balansa između dva ili više autoritativnih glasova muškaraca pri čemu statistički muškarci imaju prevagu u smislu većeg broja funkcija u upravi i/ili većeg broja bitnih pozicija u upravi. Za potrebe prikaza realnog stanja, u nastavku su prikazani podaci o omjeru žena i muškaraca na vodećim pozicijama u upravi, temeljem podataka prikazanih u Poglavlju Primjeri učešća žena upravljačkim strukturama privatnog sektora.

Grafikon 4, Omjer spolne zastupljenosti na višim pozicijama u upravi, Registar poslovnih subjekata FBiH i RS

Pitanje mogućnosti normiranja obaveze ravnopravnosti

Kako je moguće utvrditi iz prednjih analiza, Zakon o ravnopravnosti spolova obavezu provođenja istog nalaže u javnom sektoru te privatni sektor ostaje nereguliran u smislu obaveze omogućavanja ravnopravnog učešća žena u

upravljačkim strukturama pa je pitanje (ne)ravnopravnog učešća žena u upravljačkim strukturama posebno je izraženo u privatnom sektoru. Naime, za razliku od javnog sektora koji je prilikom imenovanja lica na rukovodeće pozicije u (mjerljivoj) obavezi primjene propisa koji tretiraju ravnopravnost spolova i zabranu diskriminacije, privatni sektor takvu obavezu nužno ni nema. Kako je to naprijed i prikazano, privatni sektor u smislu ovoga rada predstavljaju privredna društva u svojim različitim oblicima, a čiji osnivački kapital predstavlja privatno vlasništvo fizičkih i/ili pravnih lica. U smislu odredbi zakona o privrednim društvima i Zakona o ravnopravnosti spolova, privredna društva imaju obavezu poštivanja pozitivnopravnih propisa u odnosu na svoje poslovanje, međutim, nemaju obavezu omogućavanja ravnopravnog učešća žena u upravljačkim strukturama. Imajući u vidu da se radi o privatnom kapitalu, članovi društva (putem skupština odnosno nadzornih odbora, ovisno i o obliku društva i unutrašnjoj organizaciji istog) odlučuju o imenovanju i razrješenju uprave društva.

Niti jedan od propisa koji tretiraju osnivanje i rad privrednih društava ne propisuje obavezu poštivanja ravnopravnosti spolova niti zabranu diskriminacije spolova prilikom imenovanja uprave odnosno lica ovlaštenog/ih za zastupanje. Takav propis ne bi ni bilo moguće realizovati u praksi jer bi isti bio protiv pravu osnivača/članova/skupštine da slobodno raspolažu svojom imovinom odnosno protivno osnovnom načelu prava vlasništva: u smislu člana 2. Stav 1. Zakona o stvarnim pravima (“Sl. novine FBiH”, br. 66/2013, 100/2013 i 32/2019 - odluka US) pravo vlasništva i druga stvarna prava mogu protiv vlasnikove volje biti oduzeta ili ograničena samo u javnom interesu i pod uvjetima predviđenim zakonom u skladu s principima međunarodnog prava.¹¹

Konkretno, u praksi je nemoguće prinudnim putem osigurati ravnopravno imenovanje žena i muškaraca na funkcije u upravi društava.

Na privredna društva se upravo primjenjuje princip samostalnosti u obavljanju privredne djelatnosti koja znači da društvo u pravnom prometu nastupa u svoje ime i za svoj račun. Samostalnost znači i neovisnost u odlučivanju čime će se društvo baviti, kao i u organiziranju posla (Džidić, 2010: 75).

Upravo iz ovog razloga, privatni sektor predstavlja stvarnu sliku statusa žena u upravljačkim strukturama, jer ne postoji niti je moguće zadati minimalan procenat u imenovanju žena na funkcije u upravi društava.

¹¹ Jednaka odredba propisana je članom 2. Zakona o stvarnim pravima (“Sl. glasnik RS”, br. 124/2008, 3/2009 - ispr., 58/2009, 95/2011, 60/2015, 18/2016 - odluka US, 107/2019 i 1/2021 - odluka US), dok je članom 5. Zakona o vlasništvu i drugim stvarnim pravima (“Sl. glasnik Brčko distrikta BiH”, br. 11/2001, 8/2003, 40/2004 i 19/2007) propisana slična odredba: Pravo vlasništva i druga stvarna prava mogu se protiv vlasnikove volje oduzeti ili ograničiti samo pod uslovima i na način određen zakonom.

Stoga, kao nužno, postavlja se pitanje da li je imenovanje žena na značajne pozicije u upravi nepopularno zbog prava i odgovornosti koje takve funkcije nose odnosno da li se ženama vjeruje u postupku donošenja odluka.

Rodni stereotipi i „stakleni strop“

Nesporno je da sa historijskog aspekta, žene tek u posljednjem stoljeću odnosno u generacijama milenijalaca i Z generacije tek počinju ostvarivati značajniju i brojniju ulogu na područjima izvan domaćinstva. Međutim, brojne analize i danas ukazuju na potrebu povjeravanja određenih uloga ženama zbog karakteristika koje imaju u odnosu i suprotno muškarcima. Tako se kroz literaturu nerijetko susrećemo sa „razlikama između „muškog“ i „ženskog stila vođenja““. „Ženski stil“, odnosno „muški stil“ vođenja popularno su nazvani tako zbog toga što ih karakteriziraju ponašanja koja se smatraju tipično ženskim, odnosno tipično muškim (Dreven/Kokot, 2015:15-16). U sastavu analiza razlika između navedenih stilova vođenja također se nerijetko ukazuje na brojna istraživanja koja rezultiraju i tabelarnim prikazima različitosti stilova vođenja i upravljanja. Kod „muškog“ stila vođenja kao karakteristične se navode racionalni stil vođenja, konkurentski stav prema okolini, instrumentalni odnos prema zaposlenicima, sklonost kritici. Kod „ženskog“ stila vođenja, kao karakteristične se navode prijateljski, osjećajni, saradnički stil vođenja, saradnja, poznavanje vlastitih zaposlenika, poticanje participacije, samopoštovanja, razmjene informacija i sl. (Vokić/Bulat, 2013:8). Iako se autori često ograđuju da označeni stilovi vođenja ne znače nužno da žene ne posjeduju određene osobine koje su karakteristične za „muški“ stil vođenja i obrnuto, sasvim je jasno da se pretežno takve situacije smatraju izuzecima koji potvrđuju pravilo. Sa aspekta jednakog obrazovanja i iskustva, naročito na menadžerskim pozicijama, jasno je da je praksa stvorila prepostavke za utvrđivanje određenih pravila postupanja i konstrukcija menadžerskih osobina temeljem spola, a koje su postale uvriježene i primjenjive. Svjesno je istaknuto pitanje spola kao osnova za formiranje predmetnih konstrukcija, uvezvi u obzir da je domet rezultata takvih konstrukcija isključivo rodan odnosno predstavlja školske primjere rodne diskriminacije. Kako je to moguće zaključiti iz naprijed označenih karakteristika, „muški“ stil vođenja je autoritativan i hladan, dok je „ženski“ stil vođenja blag i prijateljski.

Imajući u vidu činjenicu da stepen obrazovanja i zaposlenost žena u sektorima koji su tretirani ovom analizom nije sporna, odnosno da se žene obražuju na jednak način kao i muškarci, te da imaju pristup zaposlenju, postavlja se pitanje, iz kojeg razloga realno stanje u praksi ukazuje na činjenicu da su određene pozicije ženama i dalje nedostupne odnosno manje dostupne. U odnosu na navedeno u privatnom sektoru, razlozi neravnopravnosti leže, sa

jedne strane u nomogućnosti normiranja obaveze postizanja ravnopravnosti, te sa druge strane u rodnim stereotipima. U odnosu na javni sektor na koji se primjenjuje i zakonska obaveza dostizanja ravnopravnosti, razlozi postojećeg stanja mogu biti pronađeni u rodnim stereotipima. U svakom slučaju, činjenica neravnopravnosti u smislu naprijed prikazanih podataka očigledno i danas može biti obrazložena terminom staklenog labirinta koji je u praksi zamijenio termin „stakleni strop“. Prema definicijama, stakleni strop je predstavljao „nevidljive prepreke koje proizlaze iz složenih strukturalnih odnosa u organizacijama i ustanovama u kojima dominiraju muškarci, a te nevidljive prepreke sprječavaju žene u zauzimanju vodećih položaja“ (Borić, 2007:90). Za razliku od navedenog, pojmom „stakleni labirint“ želi se ukazati na to da prolazak kroz labirint nije jednostavan niti direktnan, da zahtijeva ustrajnost, svijest o napretku i pažljivu analizu prepreka koje su pred nama. Dakle, za žene koje teže najvišem vođstvu, putevi postoje, ali su pune zaokreta, očekivanih i neočekivanih te su ciljem dostižni, ali puni prepreka (Eagly/Carly, 2007: 3).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iz svih naprijed prikazanih podataka, činjenično stanje je sljedeće:

- žene općenito rjeđe bivaju imenovane na mjesto političkih funkcionera u javnom sektoru, ali i kao menadžerice, direktorice, članice uprave u privatnom sektoru i
- izuzetno je velika razlika u broju žena imenovanih za rukovodeće pozicije u javnom i privatnom sektoru.

U skladu sa svim navedenim, upitno je u kojoj mjeri dosadašnja istraživanja ovog pitanja sa kojim su se autorice susrele uopće pomažu promicanju ravnopravnosti žena jer se, prema mišljenju autorica, mnogim stavovima upravo potvrđuju osnovi spolne diskriminacije koje se u konkretnom slučaju ogledaju u potvrđivanju, kroz prošlost dodijeljenih, rodnih uloga.

Prepreke za žene se ogledaju kako u konstantnom utvrđivanju razlika između muškaraca i žena, tako i u potvrđivanju predrasuda te spornosti ženskog vodstva sa tim u vezi.

Uvezši u obzir da ravnopravnost spolova podrazumijeva jednaku zastupljenost muškaraca i žena u svim područjima javnog i privatnog života, nesporno je da se u bosanskohercegovačkom društvu takva vrsta jednakosti u privatnom sektoru može smatrati i utopističkom. Naime, kako je to naprijed i pojašnjeno, privatni sektor podrazumijeva privatni kapital i samim time slobodu odlučivanja vlasnika kapitala. Analogno, nemoguće je bilo kakvim pozitivnopravnim propisima nametnuti postizanje jednakosti na pozicijama upravljanja imajući u vidu da je upravljačka struktura direktno povezana sa ostvarivanjem prihoda i dobiti koje i jesu cilj osnivanja, postojanja i rada poslovnih subjekata.

Stoga, jasno je da je za bilo kakav napredak u smislu stvaranja više jednaka mogućnosti za pristup upravljačkim strukturama, prevashodno potrebno mijenjati svijest o svim konstrukcijama koje tvore predrasude u načinu mišljenja žena i muškaraca te njihove spolno i rodno zasnovane razlike.

LITERATURA

- “Zakon o naftnim derivatima u Federaciji Bosne i Hercegovine”, (*Službene novine FBiH*, br. 52/2014)
- “Zakon o naftnim derivatima”, (*Službeni glasnik RS*, br. 36/2009 i 102/2012)
- “Zakon o obligacionim odnosima”, (*Službeni list SFRJ*, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 - odluka USJ i 57/1989, *Službeni list RBiH*, br. 2/1992, 13/1993 i 13/1994 i *Službene novine FBiH*, br. 29/2003 i 42/2011)
- “Zakon o preduzećima Brčko Distrikta BiH”, (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 49/2011 - prečišćen tekst i 11/2020)
- “Zakon o privrednim društvima”, (*Službene novine FBiH*, br. 81/2015)
- “Zakon o privrednim društvima”, (*Službeni glasnik RS*, br. 127/2008, 58/2009, 100/2011, 67/2013, 100/2017 i 82/2019)
- “Zakon o stvarnim pravima” (*Službene novine FBiH*, br. 66/2013, 100/2013 i 32/2019 - odluka US).
- “Zakon o stvarnim pravima” (*Službeni glasnik RS*, br. 124/2008, 3/2009 - ispr., 58/2009, 95/2011, 60/2015, 18/2016 - odluka US, 107/2019 i 1/2021 - odluka US)
- “Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima” (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 11/2001, 8/2003, 40/2004 i 19/2007)
- Bakšić-Muftić, Jasna, Ženska prava u sistemu ljudskih prava, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006.
- Balić, Lejla i Ždralović, Amila, “Učešće žena u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti i pravosuđu”, u Amila Ždralović, Saša Gavrić i Mirela Rožajac-Zulčić (prir.), *Zbornik radova KOJEG JE RODA SIGURNOST?*, 20 godina Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325 ”Žene, mir i sigurnost i njezina provedba u Bosni i Hercegovini, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2020, str. 81-104.
- Banke u BiH, Centrana Banka Bosne i Hercegovine, dostupno na <https://www.cbbh.ba/content/read/7> (pristupljeno 07. juna 2021.)
- Borić, Rada, *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH, Zagreb, 2007, dostupno na: https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/biblioteka-ona/Publikacija_Pojmovnik%20rodne%20terminologije%20prema%20standardima%20Europske%20unije.pdf, (Pristupljeno 24. juna 2021)
- Dreven, Nikolina, Kokot, Karolina, *Analiza zastupljenosti žena na rukovodećim pozicijama hrvatskih poduzeća te utjecaj na uspješnost poslovanja*, Sveučilište u Zagrebu - Fakultet organizacije i informatike Varaždin, Zagreb, 2015.

- Džidić, Miroslav, *Gospodarska društva*, Sveučilište u Mostaru Pravni fakultet, Mostar, 2010.
- H. Eagly, Alice H. i Carli, Linda L, *Women and the Labyrinth of Leadership*, Harvard Business Publishing, oktobar 2007, str. 3, dostupno na: <https://hbr.org/2007/09/women-and-the-labyrinth-of-leadership>, dana 24.06.2021, (Pristupljeno 25. juna 2021);
- Lienert, Ian, *Where Does the Public Sector End and the Private Sector Begin?*, International Monetary Fund, juni 2009, str. 4-5, dostupno na <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2009/wp09122.pdf> (Pristupljeno 31. maja 2021.)
- Ljubo Todorović, i Hadžimusić, Mensur, *Privredna društva – preduzeća*, Društvo za finansijsko-ekonomski ekspertize, izdavaštvo i marketing “FINEKS” D.O.O.- SARAJEVO, Sarajevo, 2003.
- Pološki Vokić, Nina i Bulat, Ivana, Što žene lideri unose u politiku –psihološka i radna obilježja, stil vođenja, *interesi i perspektive*, Ekonomski fakultet – Zagreb, mart 2013, dostupno na <https://hrcak.srce.hr/136784>, (Pristupljeno 24. juna 2021)
- Registrar poslovnih subjekata, dostupno na <https://bizreg.pravosudje.ba/pls/apex/f?p=183:22:586002272292096::NO> (pristupljeno 07.06.2021.)
- Registrar poslovnih subjekata, dostupno na <http://bizreg.esrpska.com/Home/Pregled-PoslovnogSubjekta/908> (Pristupljeno 7. juna 2021)
- Ujedinjene Nacije, Sistem nacionalnih računa, dostupno na <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008.pdf> (Pristupljeno 31. maja 2021);
- Veljković, Dragoslav, *Ugovori u privredi*, “POSLOVNI BIRO” d.o.o., Beograd, 2008.
- Ždralović, Amila, “Izbornno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine – rodna analiza”, u Ivan Cvitković (ur.), *Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2021, str. 315-329
- Ždralović, Amila, Zlatiborka Popov-Momčinović, i Hrnjić-Kuduzović, Zarfa, *Žene u bh. institucijama marionete zakonske kvote*, Fondacija CURE, Sarajevo, 2018.

The position of women in management structures in Bosnia and Herzegovina

ABSTRACT

Recognition of women's political rights has opened up a theoretical opportunity for women's global participation in both political life and the private sector. However, in addition to the right to be elected, under equal conditions and without discrimination to all government bodies elected through public elections and any other type of election to governing positions, to participate in the creation and implementation of government and private economic policy, to hold leadership positions and performing functions at all levels of government and within business entities, women are still a conspicuous minority in the political sphere of life and in the sphere of the private sector.

Keywords: women, political rights, governance structure, private sector, political bodies, company, equality

Saša Gavrić i Jasmina Čaušević

“Neka ljubi ko god koga hoće” LGBTI populacija nekad i sad u zemljama Zapadnog Balkana

Od demedikalizacije do istospolnih brakova: nova istorija
homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana

Izdavač: Byubook, Sarajevo, 2020, 180 str.

Knjiga Saše Gavrića i Jasmine Čaušević *Od demedikalizacije do istospolnih brakova: novija istorija homoseksualnosti i transrodnosti Zapadnog Balkana*, se u pravom trenutku pojavljuje u naučnom i aktivističkom prostoru Bosne i Hercegovine i regije. Autor i autorica su istaknuta naučna i draga lica bh. *gender* scene (i šire), čiji je rad i aktivizam obeležen uspešnim formiranjem, održavanjem i jačanjem organizacije *Sarajevski otvoreni centar* posvećene unapređivanju ljudskih prava, posebno položaja i ljudskih prava LGBTI osoba i žena u Bosni i Hercegovini i koja je izrasla ne samo u jednu od najznačajnijih organizacija civilnog društva u Bosni i Hercegovini, već i u pravi naučno-istraživački *think tank*. Ova činjenica već sama po sebi govori o njihovoј motivaciji da se posvete poslu pisanja jedne ovakve studije, a važan podstrek svakako predstavlja i obeležavanje 30 godina od kada je Svjetska zdravstvena organizacija skinula homoseksualnost sa liste bolesti i mentalnih poremećaja (17. maja 1990), a u Bosni i Hercegovini se 2019. (konačno) uspešno održala prva parada ponosa te knjiga daje svojevrsni omaž ovim značajnim globalnim i lokalnim događajima.

Gde smo sada? U zemljama koje pripadaju regiji Zapadnog Balkana došlo je do unapređenja zakonske regulative kada je reč o položaju LGBTI populacije koja se analizira u knjizi u svojim ključnim segmentima, ali su učinci nedovoljni kada je reč o životu samih LGBTI osoba i konzumaciji vlastitih prava. Naime, sa tzv. demokratskim promenama u ovim društvima dolazi do svojevrsne liberalizacije i veće vidljivosti ove populacije, a usled neučinkovitosti institucija i do izraženog nasilja koji gotovo u stopu prati artikulaciju samog pokreta koji se uspeo formirati uprkos brutalnim i neprestanim napadima. Da bi se ove promene i brojni izazovi bolje shvatili, potrebno je imati u vidu i istorijski presek samog razvoja i fokusom na tzv. noviju istoriju (nakon drugog svetskog rata do danas), autor i autorica nam uspešno razotkrivaju kako

i na koji način je do njih došlo. Slikovit način pisanja i vođenja kroz različite periode i rečnik nepreopterećen naučnim žargonom ali potkrepljen dostupnim istraživanjima nam omogućava da se stvarno zamislimo i nađemo u istorijskim trenucima o kojima se piše.

U prvom poglavlju pod nazivom *Socijalizam i „protivprirodni blud“: odnos prema homoseksualnosti do 1990.*, suptilno se nudi analiza ovog perioda u kojem je homoseksualnost bila medikalizovana i kriminalizovana. No, postoje značajne razlike između npr. albanskog društva tvrdog socijalizma i jugoslovenske mekše varijante i autor i autorica nam daju ključne diskurse (i partijske i naučne) u kojima se adresirala homoseksualnost. Kao što se s pravom primećuje u knjizi, Komunistička partija u Jugoslaviji je bila raspolućena između težnji oslobađanja ljudi od rigidnog buržauaskog tretiranja i kontrolisanja seksualnosti uopšte, i pogleda na homoseksualnost kao posledicu izopačenosti klasnog društva i nezasitog kapitalizma. Ovaj raskorak je omogućio da se jave prvi zahtevi za liberalizacijom od strane pravne struke još pedesetih godina prošlog veka, i posebno je zanimljivo iz perspektive sadašnjeg trenutka kako se ti glasovi pozicioniraju i koji su sve akteri uključeni u rešavanje ovog „problema“. Iako do promena nije došlo, prve znakove liberalizacije autor i autorica vide u smanjenju zatvorskih kazni i većim izricanjem tzv. uslovnih kazni, dok su npr. u Albaniji kazne i dalje bile drakonske. Značajne promene se dešavaju nakon donošenja novog ustava SFRJ 1974. koji daje veću autonomiju republikama i pokrajinima te Slovenija, Hrvatska, Crna Gora i Vojvodina dekriminalizuju homoseksualnost. Poseban značaj ima razvoj seksologije kao nauke i u okviru koje se i na našem području čuju glasovi da „ovde ne pomaže nikakvo lečenje“ te sledstveno i nije reč o bolesti. Uzbuđuje se i na širenje slika o homoseksualnosti kroz popularnu kulturu nekadašnje Jugoslavije sedamdesetih godina, i prate začeci LGBTI aktivizma osamdesetih godina sa organizovanjem prvih festivala u Ljubljani i produciranjem radio emisija u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

U drugom poglavlju *Ništa više nije isto: devedesete*, pokriva se ovaj period koji pamtim po ratnim razaranjima na ovim prostorima ali i po liberalizaciji u obliku višestranačkog sistema, što paralelno sa destruktivnim delovanjem etnonacionalizma pospešuje stvaranje aktivističkih grupa u Beogradu kao što su Arkadija 1991, Labris 1995. Bosna i Hercegovina dekriminalizuje homoseksualnost 1991, Srbija 1994, Albanija 1995 i Makedonija 1996. No, ove zakonske promene su se dešavale van očiju javnosti što autor i autorica imenuju kao nevidljivo priznavanje, i koje nisu povezane sa promenama u svesti i vrednosnim opredeljima već sa međunarodnim trendovima. S druge strane, pojavljuju se značajne umetničke produkcije kao što su filmovi Želimira Žilnika u kojima takođe transordnost stupa na scenu. LGBTI grupe su u ovom periodu posebno

povezane sa mirovnim organizacijama, a na šta je uzvraćeno ubistvima nekih od istaknutih pripadnika ove populacije koja nisu bila rasvetljena, od kojih je najpoznatije ubistvo Verana Mladenovića *Merlinke*. Citiranjem i analizom medijskih članaka o ovim ubistvima i emisija u kojima se ova populacija pojavljuje autor i autorica nam omogućavaju stvaranje žive i šarolike slike ovog mračnog perioda.

Najznačajnije promene se dešavaju u novom milenijumu, čime se bavi treće poglavlje knjige *Evropeizacija i demokratizacija: razvoj LGBTI pokreta i prava nakon 2000*. Naime, 2000-e su godine u kojima se na međunarodnom nivou izgrađuju mehanizmi za zaštitu i promociju prava LGBTI osoba i autor i autorica daju presek razvoja ovih standarda u okviru UN-a i Vijeća Evrope. U tom periodu i aktivizam u regiji dobija novi zamah i postaje intergralni deo civilnog društva, ali je mali broj organizacija uspeo da „izgradi kontinuitet i svoje uporište unutar LGBT zajednice“. Autor i autorica daju pregled delovanja ključnih organizacija u državama Zapadnog Balkana i unapređenja zakonske regulative u oblasti diskriminacije. Prati ih suptilan prikaz načina na koje se pokušavalo izaći na ulice u glavnim gradovima i organizovati parada ponosa. One su često na početku bile prekinute nasiljem (npr. *krvavi prajd* u Beogradu 2001), zabranjivane usled straha od nasilja iza čega se zapravo krila nevoljnost vlasti da podrži i omogući njihovo organizovanje, da bi se na kraju konačno došlo do uspešnih parada ponosa. U Beogradu od 2014. do 2019., Crnoj Gori 2013. i Albaniji 2014., Prištini 2017., i konačno 2019. u Sarajevu i Skoplju. I dok zajednica i osobe postaju sve vidljivije i kroz popkulturu i umetnost a zakonska rešenja bivaju unapređena, i dalje ostaju neregulisana pitanja npr. transordnih osoba te „potpuna, barem pravna ravnopravnost ostaje izazov za treću deceniju milenija“.

Četvrtogoglavlje *LGBTI prava u trećoj deceniji novog milenija: izazovi, prepreke, potencijali*, analiziraju se politike identiteta oko kojih se kristališu novi društveni pokreti, potom nove forme organizovanja LGBTI pokreta uz prikaz relevatnih istraživanja koja se tiču stavova u populaciji u zemljama regije koje je i dalje opterećeno vlastitom homofobijom, bifobijom i transfobijskom. Pitanje istospolnih zajednica i brakova se koloritno prikazuju po svakoj od država pri čemu je najveći napredak u regiji Zapadog Balkana učinjen u maloj Crnoj Gori u kojoj je parlament 2020. usvojio zakon o istospolnim zajednicama, dok u drugim državama ovi procesi stagniraju uprkos političkim obećanjima. Problemi koji su posebno izraženi su vezani sa zakonskim nepriznavanjem nebinarnih identiteta, i generalno strahom u populaciji da traži zaštitu od nadležnih institucija. I dok stara desnica napada na nove načine, koristeći i strategije tzv. *pink washing-a* (najistaknutiji primer je imenovanje Ane Brnabić za premijerku Srbije) i autor i autorica daju važan pregled uticaja

desničarskih stranaka i grupa u svakoj od analiziranih zemalja, knjiga se završava upozorenjem “da se prošlost zapravo nikad ne završava i da na malo izmijenjen način ostaje sastavni dio naše svakodnevnice”. Nakon toga slede pogovor u kom se takođe poziva na nove pravce delovanja i aktivizma, i hronologija ključnih događaja na svetskom i regionalnom nivou.

Čitanje knjige je pravo uživanje a ujedno i napor, kao što je i čitanje svakog teksta koji se bavi sistemskim kršenjem prava ugroženih kategorija društva. Svakom ko se zalaže za civilizacijske vrednosti ljudskih prava i dostojanstvenog života za svaku osobu preporučujem da uloži mali napor, pročita i koristi ovu knjigu kao putokaz za dalja istraživanja i aktivističke pravce delovanja koji su još pred svima nama. Bolje razumevanje onoga gde smo sada je nemoguće bez onoga gde smo bili.

U Sarajevu, 15. 11. 2021.

Milene Karapetrović

Feministička filozofija

Filozofkinje: ogledi iz feminističke filozofije i ontologije roda

Izdavač: Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci,
Banja Luka, 2020, 245 str.

Knjiga pod naslovom *Filozofkinje: ogledi iz feminističke filozofije i ontologije roda* koju potpisuje Milena Karapetrović objavljena je 2020. godine u izdanju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci na kojem autorica radi kao redovna profesorica.

Feministička filozofija kao disciplina posebno se intenzivno razvija u proteklih pola stoljeća, ali filozofija, kao i druge nauke, a prvenstveno ovdje imam u vidu humanističke i društvene nauke, ostaje zapletana u maskuline kanone. Tamo gdje visokoškolsko obrazovanje još uvijek nije urodnjeno, a feminističke teme ostaju u zatvorenim i osporavanima ‘krugovima’, da bi se uopšte došlo u poziciju da se koriste potencijali feminističke kritičke procjene i da bi se dobila nova i drugačija perspektiva, potrebno je i dalje iznova dokazivati suštinski već odavno, ne samo potvrđenu legitimnost feminističke pozicije, već i nužnost feminističke filozofije kao discipline. U tom kontekstu treba razumijevati značaj knjiga i tekstova koje potpisuje Milena Karapetrović, a kojima kontinuirano i uporno potvrđuje, ne samo relevantnost već i nezaobilaznost feminističke filozofije u savremenom društveno-humanističkom području.

Knjiga neizostavno uključuje i historijski pregled razvoja feminističke filozofije, ali istovremeno, dok je u pionirskoj i danas već dobro poznatoj publikaciji *Ona ima ime: O filozofiji i feminismu* iz 2007. godine autorica ‘izvukla’ ženski glas iz zatrrosti na poziciju i ravopravnog i prepoznatljivog, u knjizi koja je objavljena trinaest godina kasnije ide i par koraka naprijed i vodi nas na osnovna pitanje, odnosno temeljne ontološke teme. Već na prvoj stranici, uvodno poglavlje feministkinja i filozofkinja i Milena Karapetrović otvara ontološkim pitanjem ‘šta jeste žena?’, odnosno pitanjem: *Ako nije (ljudsko) biće, šta jeste?* „Ka odgovoru“, kako piše autorica, „možemo krenuti na sljedeći način – ono što postoji mora se iskazivati, a suštinsko postajećeg sagledavamo upravo preko formi“. Neke od tih formi su maskulino i feminino. U radu francuske filozofkinje Simone de Beauvoir, Karapetrović prepoznaće veliki dio

odgovora na postavljeno pitanje, ali i otvara prostor i za drugačije odgovore u savremenoj literaturi koji su odraz kompleksnosti pitanja.

U prvom dijelu knjige pod naslovom „U okovima patrijarhata i mizoginije“ autorica raspravlja o filozofskim kanonima koji oduzimaju ženama ontološki status ljudskog bića, uspostavljeni su u antičkoj filozofiji i očuvani kroz njenu istoriju. Izbor primjera iz klasične literature u kojima se čuvala osnovna patrijarhalna matrica, kreće se od predstave o ženama u antičkim mitovima, dramama i filozofiji, preko novovjekovne filozofije koja u naporu da se oslobođi teološke slike, racionalnost postulira kao temeljno i zajedničko obilježje svih ljudskih bića koji zahvaljujući uspostavljenoj patrijarhalnoj matrici opsegom uključuju isključivo muškarce, do primjera modernih filozofa uključujući i primjere „koji su bili prije izuzetak nego pravilo“. U tom kontekstu, kao izuzetak od opštih pravila kada je riječ o pisanju o ženama i njihovom položaju, autorica izdvaja, na primjer, promišljanja Karla Marxa o opresiji nad ženama u kontekstu eksploracije radničke klase u kapitalizmu i pravno-političku filozofiju Johna Stuarta Milla.

I dok je težište prvog dijela knjige na pisanju muškaraca u filozofiji o ženama koje je u pravilu izrazito mizogino (uz izuzetke s kojima završava prvo dio), drugi dio knjige „Zatamnjena mjesta u filozofiji“, vodi čitateljku/čitatelja kroz savremene i drugačije filozofske pogleda, a u prvom planu su pisanja žena o ženama. Polazna tačka jeste otkrivanje filozofkinja koje su u uobičajenim pregledima povijesti filozofije zaboravljene na način da nikada nisu ni prepoznate osim, kako zapaža Karapetrović, povremeno i eventualno u crticama na marginama teksta i to kao majke, supruge, kćerke i sestre ili sljedbenice određenih škola i pravca. Ovakve bilješke su i malobrojne i sadržajno skromne, posebno ako govorimo o filozofkinjama u antičkom periodu. Unatoč skromnosti zapisa, autorica rekonstruiše i čitateljkama/čitateljima pruža uvid u nepoznata učenja žena iz Pitagorejske škole, a potom i u filozofsku misao ne toliko „nepoznatih“, ali i dalje „nepriznatih“ misliteljica - Apasije, Diotime, i Hipatije. Tekst nas dalje vodi ka filozofkinjama koje su od kasnog srednjeg vijeka do kraja prosvjetiteljstva pisale o pravu na obrazovanja. Prosvjetiteljske ideje inspirisale su feminističke tekstove koji su i aktivistički i teorijski u svom zalaganju za pravo na obrazovanje (poput knjige Mary Wollstonecraft iz 1972. godine), a potom i rasprave koje su usmjerene na osvajanje javnog prostora što uključuje i pitanja ravnopravnog učešća u vlasti. Kao važan segment osvajanja javnog prostora, autorica prepoznaje usvajanje i osvajanje prava na obrazovanje. Mogućnost formalnog sticanja znanja u okvirima univerziteta stvorila je prepostavke da se to znanje kritičkih preispituje s obzirom na njegovog patrijarhalni i mizogini karakter, gdje samo prispitivanje nameće feminističke paradigme kao paradigme naučno-istraživačkog rada. Ipak, treba imati na umu

da riječ o dugotrajnom, kontinuiranom i još uvijek nedovršenom procesu, ali koji nije bilo moguć bez učestvovanja u univerzitetskom obrazovanju. Stoga Karapetrović u svojoj knjizi predstavlja najprije žene koje su među prvima sticale diplome na evropskim univerzitetima. Iako je feministička filozofija bila potpuno odsutna iz njihovih radova, ona će se vrlo brzo nametnuti, te je jasno prepoznajemo već u radovima Simone de Beauvoir, sa kojom Karapetrović zaključuje drugi dio ove knjige. Pravo na formalno bavljenje filozofijom, nije davalo nikakvu garanciju i na prepoznavanje i priznavanje u filozofiji. Sudbina filozofske misli Simone de Beauvoir svjedoči o tome. Kako zapaža Karapetović, „u okolnostima u kojima živi, da bi mogla da djeluje nezavisno“ ova francuska filozofkinja se „ne usmjerava ka pokušaju da bude akademski priznata, već traži svoju poziciju na književnoj i intelektualnoj sceni“. Stoga iako je u filozofiju uvela jednu potpuno novu perspektivu i na filozofski način promišljala o jednom novom polju u filozofiju, njen rad se marginalizirao kroz smještanje u književnost, percipirao kao ono što nije ‘baš filozofija’, a njena uloga stavljena u sjednu Jean-Pol Sartra.

Poruke egzistencijalističke filozofije najavljuju treći dio knjige pod naslovom „Kako ne biti drugost?“. Treći dio nas vodi od odsutnosti profesorica na odsjecima za filozofiju i ignorisanju njihovog rada do „nepriznavanja“ i „neprepoznavanja“ tema iz feminističke filozofije i/ili filozofije roda u širem okviru filozofije. Napominjući da danas možemo govoriti o feminističkim aspektima (skoro) svih filozofskih disciplina, i uzimajući u obzir dinamiku rasprava u širem interdisciplinarnom i transdisciplinarnom naučnom području, u trećem dijelu knjige Milena Karapetrović iscrpno raščlanjuje osnove feminističke filozofije, prvo u odnosu na epistemološka i metodološka preispitanja, a potom i s obzirom na različite pravce unutar feminističke filozofije zadržavajući ono što jeste osobeno kao primarno i dominantno feminističko, nepodvodljivo pod opšte odlike filozofskih pravaca i na koncu kroz prikaz pažljivo odabranih primjera feminističkih intervencija u pojedinačne filozofske discipline. Raspravljujući o kategorijama ‘žena, pol i rod’, autorica na posljednjim stranicama knjige otvara prostor, i ostavlja ga otvorenim, za promišljanje o novim pravcima djelovanja u feminističkoj filozofiji. Odnosno, kako piše autorica, završavajući tekst knjige, ali, kako priliči u filozofiji, ne i raspravu: „Već se vide upućivanja u vidu razgradnje i rekonstrukcije okvira, a jedan od najvažnijih jeste – određenje esencijanog i polne razlike. Tek kada sa potpuno drugačije pozicije sagledamo ove odrednice, do kraja razmotrimo sve nakupine i slojeve koje ih nepotrebno opterećuju, kada se udaljimo od nepotrebno rigidnog pridržavanja starog definisanja jednog ili drugog okvira, možemo upravo iz njih biti usmjereni ka novom promišljanju feminizma unutar filozofije odnosno ontologije/metafizike.“

UPUTSTVO AUTORIMA

Dijalog je naučni časopis koji objavljuje autorske rade, rezultate naučnih istraživanja, pregledne tekstove, prikaze i osvrte na knjige, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova iz naučnih oblasti društvenih i humanističkih nauka. Dijalog izlazi četiri puta godišnje. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu dijalog@anubih.ba. Ukoliko rad zadovoljava kriterije Dijaloga, što se utvrđuje na redakcijskom kolegiju, prosljeđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslovi za razmatranje rukopisa su sljedeći:

- Tekstovi treba da sadrže između 5 000 i 30 000 slovnih znakova s razmacima, bez referenci i fusnota. Prikazi knjiga i konferencija sadrže do 7 000 znakova s razmacima.
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, pred 1,5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **bold**, a podnaslove u *italic*. Margine podesiti na 2,5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga u fusnoti naziv institucije u kojoj je zaposlen/a, kao i elektronsku adresu za korespondenciju.
- Apstrakt se prilaže na bosanskom, srpskom, hrvatskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 riječi. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih pojmoveva. Ukoliko je tekst na engleskom jeziku, apstrakt se na kraju teksta prilaže samo na engleskom jeziku.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (dio naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u izvornoj transkripciji, a u slučaju fonetske transkripcije s navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog spominjanja.
- U fusnote upisivati samo pojašnjenja ili dodatne komentare. Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.
- Način citiranja: Na kraju citata otvoriti zagradu i u nju unijeti prezime autora, godinu izdanja i stranicu, npr.: (Žižek, 2012: 65); ukoliko se radi o dva autora: (Žižek – Horvat, 2010: 42); ukoliko se radi o više djela istog autora koja su objavljena iste godine, razliku među njima naznačiti ubacivanjem malog slova abecede a, b, c, d itd., npr.: (Rorty, 2006b: 89).
- Navođenje izvora u literaturi (harvardski bibliografski stil)
- Monografije: Prezime, ime autora, naziv monografije (*italic*), izdavač, mjesto izdavanja, godina izdanja.

- Polanji, Karl, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
- Collier, Paul, *The bottom billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Tekstovi u tematskim zbornicima: Prezime, ime autora, naziv djela (pod znacima navoda), “u”, ime i prezime urednika (ur.), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mjesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.
- Miščević, Tanja, “Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju”, u Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- Stewart, Frances and Langer, Arnim, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change”, in Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, pp. 54-72.
- Tekstovi u naučnim časopisima: Prezime, ime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*italic*), broj toma, broj izdanja, godina, broj strane.
- Vidojević, Jelena, “Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, jun 2011, str. 469-471.
- Harbom, Lotta and Wallensteen, Peter, “Armed conflicts, 1946–2009”, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, 2010, pp. 501-509.
- Tekstovi u novinama i časopisima: Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*italic*), datum, broj strane.
- Vuletić, Vladimir, “Ni Kosovo ni Evropa”, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- Luther, Pierre, “China goes into the world news business”, *Le monde diplomatique*, 10. April 2011, p. 22.
- Dokumenti: Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mjesto i godina izdanja, broj strane.
- “Ustav Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38-42.
- Doktorske i master teze: Prezime, ime autora, naziv teze (*italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum.
- Tepšić, Goran, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011.

- Simendić, Marko, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011.
- Izvori s interneta: Prezime, ime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).
- Collier, Paul and Hoeffler, Anke, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D. C., 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (accessed August 7, 2010), p. 5.
- Kosanović, Rajko, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno na: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (pristupljeno 24. januara 2012), str. 41-45.
- Grafikoni i tabele: Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

Dialogue is a scientific journal that publishes original papers, the results of scientific research, review articles, book reviews as well as reports of national and international meetings in the scientific field of social sciences and humanities. Dialogue is published four times a year. Manuscripts should be submitted to the email address dijalog@anubih.ba. If the manuscript meets the criteria of the Journal it will be reviewed by independent reviewers.

Conditions to consider manuscripts are as follows:

- Texts must contain between 5 000 and 30 000 characters with spaces, without references and footnotes. Book reviews and conference reports contain up to 7 000 characters with spaces.
- Authors should use letters types Times New Roman, size 12, spacing 1.5. Titles and subtitles are written without numbering, size 12. Titles are written in **bold**, and subheadings in *italics*. The margins should be set at 2.5 cm, at A4 page.
- The name and surname of the author are given above the title, followed by the footnote with the name of the institution where one is employed, as well as an electronic address for correspondence.
- Abstract is enclosed in Bosnian/Serbian/Croatian (in the beginning) and English (at the end) and should contain between 75 and 150 words. 5 to 10 key terms are given below the Abstract. If the text is in English, the abstract is given in English only at the end of the text.
- In a separate footnote (*) specify additional information about the text (part of a scientific project, the result of a specific research, etc.).
- Foreign names and titles are written in the original transcription, and in the case of phonetic transcriptions upon first mentioning in the text the original name is given in parentheses.
- In the footnote only clarifications or additional comments are written. In review articles, book reviews footnotes are not used.
- Citation in the text: At the end of the quote open parenthesis and enter the author's name, year of publication and page, eg.: (Zizek, 2012: 65); in case of two authors: (Zizek – Horvat, 2010: 42); if there are several works by the same author that were published the same year, indicate the difference between them by inserting the small letters of the alphabet a, b, c, d, etc., for example: (Rorty, 2006b: 89).
- Citing of the sources in the literature (Harvard style):
- Monographs: Surname and name of the autor, *title of the monograph* (*italic*), publisher, place of publication, year of publication.

- Polanyi, Karl, *The Great Transformation*, Filip Visnjic, Belgrade, 2003.
- Collier, Paul, *The Bottom Billion: Why the poorest countries are failing and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Texts in the thematic conference: Surname and name of the autor, “title” (in quotation marks), in name of the editor (ed.), *Title of proceedings* (in Italics), publisher, place of publication, year of publication, page number.
- Miscevic, Tanja, “The negotiations of Serbia and the European Union for the conclusion of the Stabilisation and Association Agreement”, in Slobodan Samardzic (ed.), *Serbia in the EU accession process*, Official Gazette, Belgrade, 2009, pp. 147-152.
- Stewart, Frances and Langer, Arnim, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change”, in Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence and multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, pp. 54-72.
- Articles in scientific journals: Surname and name of the autor, “title text” (in quotation marks), *the name of the journal* (italic), volume number, issue number, year, page number.
- Vidojević, Jelena, “Health care in the United States: a right or a privilege?”, *Yearbook of the Faculty of Political Science*, Vol. 5, no. 5, jun 2011, pp. 453-471.
- Harb, Lotta and Wallensteen, Peter, “Armed Conflict, 1946-2009”, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, 2010, pp. 501-509.
- Articles in newspapers and magazines: Surname and name of the autor, “title of the article” (in quotation marks), *the name of the newspaper or magazine* (italics), date, page number.
- Vuletić, Vladimir, “Neither Kosovo nor Europe”, *Politika*, December 15, 2011, p. 15.
- Luther, Pierre, “China goes into the world news business”, *Le Monde diplomatique*, April 10, 2011, p. 22.
- Documents: “Document name” (in quotation marks), *journal or newsletter in which the document was published* (italics), edition number (if any), publisher, place and year of publication, page number.
- “Constitution of the Republic of Serbia”, *Official Gazette of the Republic of Serbia*, no. 98, Belgrade, 2006, p. 20.
- “Health at a Glance 2011: OECD Indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38-42.
- Doctoral and master’s thesis: Surname and name of the autor, *title of the thesis* (italic), doctoral / master’s thesis, the name of the university (and faculty), date.

- Tepšić, Goran, *Access Johan Galtung in the field of conflict resolution*, master's thesis, University of Belgrade, Faculty of Political Science, 2011.
- Simendić, Mark, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011.
- Sources from the Internet: Surname and name of the autor, *title text* (italic), publisher (if the article was published), place and year of publication. Available from: full Internet address (accessed: date), page number (if available).
- Collier, Paul and Hoeffler, Anke, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, DC, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (accessed: August 7, 2010), p. 5.
- Kosanovic, Rajko, *Social legislation*, Friedrich Ebert Stiftung, Belgrade. Available from: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (accessed: January 24, 2012), pp. 41-45.
- Graphs and tables: Tables and graphs should contain the number, title and source (all in the lower right corner). In electronic form using formats .jpg, .tiff and .ai. If necessary, graphs are sent in a separate document.